

ERKÖLCSI
ÉS
TÁRSADALMI JÓLÉT

TÁRSADALMI ETIKA

ÍRTA

Dr. JEHLICSKA F. REZSŐ

EGYETEMI TANÁR

BUDAPEST
A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT
KIADÁSA,

Motto: «Nos sumus tempora; quales
sumus, talia suut tempóra».

5. Aug.

Nihil obstat

Dr. Desiderius Bita,
censor dioecesanus.

Nr. 5141.

Imprimatur.

Strigonii, die 10. Octobris 1916.

Ludovicus Rajner,
episc. vic. generalis.

STEPHANEUM NYOMDA R. T.
Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. sz.

ELŐSZÓ.

Háromféle kötelességei vannak az embernek: Istenel, felebarátjával és önmagával szemben. Legfontosabb és legszentebbek Isten iránt való kötelességeink, mert ő a mi eredetünk és végcélunk. De nagyon fontos ember-társainkhoz való viszonyunk is s az abból folyó kötelességeink, hiszen végső célunkat a földi élettel kell elérnünk, melynek folyamán állandó érintkezésben vagyunk felebarátainkkal. Bár tehát legelsőrangú teendők Istennek imádása és szeretete, életünknek mégsem szabad az istentiszteleti ténykedésekben kimerülnie, hanem ezen szűkebb értelemben vett vallásosságnak visszhangot kell keltenie társadalmi életünkben is, melyet szintén az Istentől ajándékkul kapott józan ész s a teremtőnek akarata szerint kell berendeznünk.

Azért a három viszony közül a középsőt választottam jelen könyvem tárgyául, emlékezve szent János apostol szavaira: Ha valaki azt mondja: «Szeretem az Istent» és felebarátját gyűlöli, hazug az. Mert, aki nem szereti felebarátját, akit lát — Istent, akit nem lát, hogyan szeretheti?» (1. lev. 4, 20.)

Egy további ok, mely e tárgynak választását javasolta, az, hogy most épen ez a második viszony, az embereknek kölcsönös viszonya mutat legnagyobb és legfájdalmasabb elváltozásokat. A társadalmi harcokhoz, melyek azelőtt is dúltak, a világháború is hozzájárult, az osztálygyűlölködéshez a nemzeteknek fellángoló gyűlölete csatlakozott. Nagyon kívánatos tehát, hogy szorgalmasan

foglalkozunk az emberi társadalom bajaival és orvosolni igyekezzünk vérző sebeit.

Társadalmi *etikának* nevezem az alcímben könyve-
met, mert bölcséleti alapon foglalkozom tárggyammal,
megnyerni akarván az igazságnak azokat is, akik a ki-
nyilatkoztatás iránt kevésbé fogékonyak lévén, inkább
csak az emberi ész által vezetetik magukat. Az etika
alapját képezi a keresztény morálisnak, melynek főforrása
az isteni kinyilatkoztatás, de viszont magábanvéve nem
elegendő; a keresztény embernek, akit Isten kegyelme a
természetfölötti rendbe emelt fel, a bölcséleti etikán
kívül a morálisnak útbaigazításait és parancsait is kell
szem előtt tartania.

Jóllehet, mint mondom, az etika a természetes ész
világánál vizsgálja a maga kérdéseit, *keresztény* etikus
mégsem emancipálhatja magát a természetfölötti kinyi-
latkoztatás ténye és ereje alól. Nemcsak azért nem teheti
ezt, mert az ő értelme is meg van világítva a kinyilat-
koztatástól, hanem mert vizsgálódásainál a keresztény
igazságok, mint álló csillagok ragyognak előtte és nem
engedik, hogy eltévedjen. Ezért van az, hogy ez égi
fény sugar a mi fejtegetéseinkbe is bevilágít sat. olvasó
lépten-nyomon fog találni könyvünkben hivatkozásokat
az isteni kinyilatkoztatás forrásaira.

Minthogy fejtegetéseimmel a való életbe akarok
belenyúlni, a legtöbb igazságot oly példákkal illusztráltam
s kiváló embereknek oly szellemes mondásaival fejeztem
ki, melyektől reméltem, hogy mélyen belevésődnek t.
olvasóimnak emlékezetébe s talán szívébe is, hogy meg-
termékenyítik a lelkeket és sok nemes elhatározásra fog-
nak indítani. Ily példák és mondások a bölcs Salamon
szerint a hegyes szögekhez hasonlóan jobban és könnyeb-
ben hatolnak be; azért verulami Baco is mondja: «Tales
aculei et mucrones sermonum non sunt contemnendi».
A csillagoknak járását vizsgáljuk ugyan, de meg-

változtatni nem tudjuk; a társadalmi állapotokkal, Istennek hála, nem így vagyunk: azokat nemcsak tanulmányozhatjuk, hanem befolyásolhatjuk, módosíthatjuk, javíthatjuk is. Nem szükséges a társadalmat felforgatni, hanem ahol a szociális állapotok beteges elváltozásokat tüntetnek fel, ahol az embereknek társadalmi cselekvése és elhelyezkedése a józan ész, az igazságosság és a szeretet útjáról eltávolodott, ott lehet is, kell is belenyúlni és változtatni.

A jobb felé való haladást lehetségesnek tartom. Könyvem az erkölcsi és társadalmi meliorizmus szolgálatában áll.

Budapest, 1916. szept. 1.

Szerző.

A nagy emberi társadalom.

A) Az igazságosság.

Az igazságosság és igazságtalanság általában. Társadalom nélküli életet csak nagyon rövid ideig, Éva teremtéséig élt az ember; azóta megszakítás nélkül társas életet él a földgömbön, amire természetes hajlama és képessége van. Amint a méheknek, mondja Voltaire, ösztönt és szerveket adott Isten a mézgyűjtésre, úgy adott az embernek ösztönt és képességet arra, hogy társadalomban éljen. Társadalmon kívül magárahagyatott Robinsonek volnánk. Sok mindenfélét nélkülözhetünk, de az embert nem; nélküle nem érhetnők el a tökéletességnek ama fokát, amelyre hivatva vagyunk.

A társadalmi élet azonban lehetetlen az igazságosság nélkül, mely annak alapja s a szeretet nélkül, mely annak betetőzése. Szóljunk előbb az igazságosságról.

Az ember csak úgy hajlandó élni mások társaságában, ha nem sértik egészségét, nem veszélyeztetik életét s ama javakat, melyeket az étellel körülbelül egyformán becsül, mint: szabadságát, becsületét, vagyonát, családi boldogságát, erkölcsi javait. Hogy egymásnak eme javait állandóan tiszteletben tartsuk, arra az igazságosságnak erénye képesít, vagyis az a szilárd lelki erő és állandó készség, hogy kinek-kinek *meghagyjak* és megadjuk a magáét. «*Justitia est constans et perpétua voluntas ius suum cuique tribuens.*»

Ezen alapvető társadalmi erénynek fontosságát a kontraszt által lehet legjobban megvilágítani. E kontraszt

az *igazságtalanság*, mely megzavarja s ha nagy és ismétlődik, lehetlenné teszi a társadalmi együttlétet.

Rousseaut, mikor még kis tanuló volt, egy alkalommal lakásadója nagyon megverte. Pedig ez alkalommal Rousseau tényleg ártatlan volt; a csinyt, mellyel vádolták, nem követte el. Az igazságtalan büntetés óriási hatással volt kedélyére.

«Tessék csak képzelni egy gyermeket — írja Önvallomásainak elején — kinek még fogalma sem volt az igazságtalanságról s akinek első esetben kellett ily szörnyűséget épen azoktól elviselnie, akiket tisztelt és szeretett: micsoda zavar a kis lélekben! az érzelmeknek micsoda felfordulása, micsoda rázkódtatás szívében, agyában!» Aztán elmondja, hogy kis társával, akinek ugyanabban a meg nem érdemlett büntetésben volt része, egymást átölelve és sírva feküdtek egy ideig kis ágyukban, majd mikor szóhoz tudtak jutni, nagy elkeseredéssel kiáltották: «Pribék! Pribék! Pribék!» Érzem, így folytatja, hogy még most is, e sorokat írva, felindulok e kellemetlen visszaemlékezésnél; még ha ezer évig élnék is, akkor sem fogom elfelejteni ama pillanatokat. Oly mély gyökeret vert bennem ez az érzés, oly állandóvá lett s annyira elvonatkozott az egyéni érdektől, hogy szívem lángra lobban bármilyen igazságtalan cselekedetnek láttára, bármi lett légyen annak tárgya vagy elkövetésének színhelye, épen úgy, mintha csak rajtam esett volna. Ha valamely vad zsarnoknak kegyetlenségeiről olvasok, kedvem volna felkeresni és ledöfni őt, ha ezerszer is el kellene miatta pusztulnom. Nem egyszer megtörtént már, hogy feldühödve vettem üldözőbe vagy kövel dobáltam meg kakasokat, ökröket, kutyákat s egyéb állatokat, melyek másokat kínoztak csak azért, mert erősebbeknek érezték magukat.»

A tapasztalás mutatja, hogy az, akit nagyobb igazságtalansággal legmélyebb érzelmeiben megsértettek,

bosszúállásra érzi magát ösztönözve. Hogy bosszúját kitölthesse, társakat keres,, akikkel szemben viszont a sértett fél is fegyverkezik, szervezkedik, miáltal létrejön a «bellum omnium contra omnes» állapota. A társadalmi együttlét ilymódon lehetetlenné válik, annál is inkább, mert egyetlen igazságtalanság is a bizonytalanság érzetét, kelti fel mindazokban, akik arról tudomást szereztek s akik joggal így okoskodnak: ha ez megeshetett ezzel vagy amazzal, megeshetik velem is. Lehet-e aztán békés élet, munkálkodás, előrelátás oly társadalomban, ahol az igazságtalanság különböző módjai napirenden vannak? Nem kell-e az ilyen társadalomnak csakhamar a legsötétebb barbárságba visszaesnie?

Nem könnyű erény az igazságosság, mert önkorlátozást, önfegyelmézést, önmegtadadást követel. A kis gyermek is nagyot néz, mikor első ízben erélyesen figyelmeztetik az enyém és tied különbségére; eredetileg azt hiszi, hogy minden az övé, és hogy neki minden szabad, különösen erős próbára teszi az ember igazságosságát, mikor arról van szó, hogy igazságos mértékkel mérjen személyes ellenségének vagy versenytársának, avagy politikai, társadalmi ellenfeleinek. Hányszor bizonyultak gyengének az emberek e próbában a jelen világháború folyamán; hányszor ítélték és cselekedtek igazságtalanul egymásról és egymással szemben az ellenséges nemzeteknek hozzátartozói!

A Teremtő, hogy megkönnyítse ezen nagy, sarkalatos erénynek gyakorlását, lelkünkbe ültette az igazságosság érzetét, mely minden romlatlan emberi kebelben megvan és sokszor igen kedvesen, naívuul megnyilvánul. így egy alkalommal falusi legények, látván a színpadon egy reszkető színésznőt, akit egy színész szerepének értelmében bántalmazni készült, e szavakkal bátorították az ijedt

¹ V. ö. Fr. Paulsen, System der Ethik, Stuttgart, 1906. II. 140 l.

leányt: «Sohse féljen, kisasszony! Ha bántani meri az a fickó, majd velünk gyűlik meg a baja!» A peleskei nótárius is ugyancsak elbánt Othellóval, mikor az a színpadon fojtogatni kezdte az ártatlan Desdemonát. Felrohant a színpadra, földhözvágta a négert s mint aki jól végezte dolgát, azt mondta a meglepett közönségnek, hogy ő a falujában sem engedi elnyomni az ártatlanságot s az igazságot. Klodvig király pedig, látván egy sikerült passzió-játékban az Úr ellen elkövetett szörnyű igazságtalanságokat, hangosan felsóhajtott: «Miért hogy nem lehettem ott az én katonáimmal!»

E velünkszületett igazságérzetet erénnyé kell fejleszteni olyannyira, hogy még ellenségeinkkel szemben is tudjunk igazságosak lenni. A haragot nem szabad kiterjeszteni az ügyeken túl. Miért ne mondanám, kérdi Montaigne, a tolvajról, aki meglopott, hogy szép arca vagy fürgé lába van? Miért ne ismernők el ellenségeinknél is a jót?

Kemény erény az igazságosság; sokszor kellemetlenül kell szembehelyezkednie alanyi érzelmekkel, képzelt érdekekkel; azért aztán ellenségeket szerez és a Szentírás szerint: «Sok az igazak szorongása». «Szerettem az igazságosságot, monda VII. Gergely pápa és gyűlöltem az igazságtalanságot, azért kell meghalnom számkivetésben.» De viszont ezeknek szól az örök Igazság: «Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért; mert övék a mennyeknek országa.»¹

Az igazságosságnak jelszava: *neminem laede!* Ne sértsd felebarátodat; tartsd tiszteletben személyét, javait, érdekeit.

I. Mások életének tiszteletbentartása.

1. A gyilkosság. A legnagyobb szociális bűn a gyilkosság; az igazságtalanságnak csúcspontja; a legnagyobb földi jótól fosztja meg az embert, mely alapja volt összes többi

¹ Ut 5, 10.

jogainak. «Ötödik: ne ölj!», mondja az életnek legfőbb Ura akinek jogait bitorolni nem szabad.¹ Nem mintha az élet egyáltalán a legfőbb jó lenne. Vannak annál magasabbrangú javak, melyekért az életet fel kell áldozni; de ezen áldozat az illetőnek legsajátabb ügye és mindig nagy dolog, mert igen nagy jó, amit ilyenkor áldozatul hoz. Az ember nagyon ragaszkodik életéhez; Schopenhauer, az emberi életnek legnagyobb ócsárlója, nagyon higiénikusán élt és mikor Frankfurtban terjedni kezdett a kolera, ő volt az első, aki menekült. Egy ember azt mondta, hogy szívesen levágná mindkét kezét és lábát, ha annak fejében megadatnék neki, hogy kétezer évig élhessen a földön. Mikor Du Bary asszonyt a forradalmárok a guillotine alá vitték, az egész úton könyörgött-rimázkodott a tömegnek, kegyelmezzenek meg neki; s mikor a hóhér hozzálátott, hogy teljesítse gyászos kötelességét, Du Bary-né összetett kezekkel kérte: «Kedves hóhér uram, csak egy pillanatot még, csak egy pillanatot!»

Borzalmas igazságtalanság jogtalanul elvenni valakitől az életet, melyet ennyire szeret. A gyilkosnak nincs többé nyugta; Lady Macbeth az elkövetett gyilkosság után nem tud többé aludni; Arábiának összes illatszereti, úgymond, nem tudják elvenni a kezére tapadt vér szagát; hogy lehetett, kérdi, ennyi vér abban az öreg emberben? Hiába mosta le a víz a vért a kezéről, rossz lelkiismerete folyton ott látta azt. Gyilkos urának pedig minduntalan megjelenik a meggyilkolt Banquo képe, mire rémülten kiált: «Tigris jöhet, csak látomás ne jöjjön!»²

2. Az *euthanasia*. Antisthenes bölcs, nagybetegen feküdvén, így sóhajtott föl kínjaiban: «Ki szabadít meg e

¹ Pascal azt mondja Aranyszájú szent Jánossal, hogy Isten nem okadatolta meg ezt a parancsolatot, nem mondta: ne ölj, mert az rossz és bűn, minthogy a törvény feltételezi, hogy erre a természet úgysis megtanította az embert. Pascal, 14. Provinciale.

² Shakespeare, Macbeth.

bajoktól?» «Ez itt, ni», monda Diogenes, kést nyújtván neki, hogy megölje magát. Mire a beteg felelé: «Nem mondtam: az *élettől*, hanem: a *bajoktól!*» Tamurlan szánalomból sorra leölette a bélpoklosokat, de ők előzetesen tiltakoztak, nagy kegyetlenségnek tartván azt, mert inkább szerettek volna háromszorosan is bélpoklosok lenni, mint egyáltalában nem lenni. Így érez a súlyosan sebesült katona, a gyógyíthatatlan beteg, a robbanás vagy a vasúti szerencsétlenség megnyomorított áldozata is, azért ezeket sem szabad megölni, «hogy ne kínlódjanak». A kegyelemdőfésnek csak az állatokkal szemben van helye. Az ember, amíg egy szikra élet van benne, azt tartja Mecaenas-szal: «Vita dum superest, bene est». És ha kivételesen mégis halálát kívánná ilyen ember, mégsem volna szabad eme kívánságát teljesíteni, az «euthanasia jogán» sem, mely szép név alatt pogány barbárság, burkolt gyilkosság szeretne magának polgárjogot szerezni közöttünk. Az orvosnak nincs joga megölni a gyógyíthatatlan beteget, nincs joga «megrövidíteni kínjait». Mióta hivatása az orvosnak: gyilkolni?

Az úgynevezett «hadi gyermekeket» sem szabad megölni; azokra is vonatkozik: «ne ölj!»

Epicur erős bort ivott, hogy enyhítse agóniájának kínjait. Az Úr Jézusnak epével kevert ecetet nyújtottak, hogy érzéketlenné tegyék nagy kínjaival szemben. Ez a mérsékelt euthanasia, mellyel élni nem hősiecs dolog, a Megváltó nem is élt vele; de tekintve az emberi gyarlóságot, az orvos csillapíthatja a haldoklónak kínjait, ha előbb időt adtak neki, hogy lelki ügyeit rendbehozza.

3. *A jogos önvédelem.* Az igazságtalan támadással szemben jogunk van védekezni. «És aki egyik orcádat megüti, fordítsd neki a másikat is; és aki felsőruhádat elveszi, a köntöst se tagadd meg tőle.» Az Úr Jézusnak

¹ Leó, 29.

eme tanácsából szigorú parancsot kovácsolt Tolstoj, aki egy alkalommal nemcsak hogy nem büntette meg a tolvaj muzsikot, aki erdejében fát lopott, hanem még segített is neki felrakni a fát a szekérre.

A tanácsot nem szabad összetéveszteni a paranccsal; míg ez utóbbi kötelez, az előbbit sokszor nem is szabad megfogadni; így p. o., mikor harmadik személy azáltal igazságtalanul károsodnék. A Tolstoj-féle «laissez faire»-rel szemben természetes és tételes jogunk van erélyesen ellenállani a rossznak, szükség esetén meg is ölhetjük a jogtalan támadót. Ilyenkor, mint Schopenhauer mondja, az illető tagadja életünkhöz való jogunkat, mi ezen tagadást tagadjuk, tehát csak állítjuk a mi életünk jogát. Ha belepusztul, magára vessen, mert «causa causae est causa causati». Természetes, hogy a védekezésnek a veszélyhez arányítottan kell lennie (moderamen inculpatae tutelae).

Rendesen nem fogjuk megtorolni a különféle sérelmeket, ha azok csak személyünk ellen irányulnak, állásunkat pedig nem érintik; továbbá, ha az illető bánja a bűnét és bocsánatot kér; végre, ha olyanok részéről éra sérelem, akikkel szorosabb és állandó viszonyban élünk, mint p. o. rokonainkkal, kollégáinkkal, jó barátainkkal. Átmeneti viszonyoknál, mint üzletemberekkel szemben, a közjó szempontjából nem tanácsos az engedékenyig; de azért nem kell követnünk az angol embert, aki a szemtelenkedő kocsissal egy-két fillér miatt perbeszáll, időt veszteget, utiterveit megváltoztatja, hogy csak megbűnhődjék a bűnös, mintha minden egyes ilyen esettől Angliának egész léte függene. Sokszor a helyes önszeretet is azt fogja tanácsolni, hogy a gázságnak végnélküli üldözéséről lemondjunk.

A *háborúban*, mely egy egész nemzetnek önvédelme, nyugodt lelkiismerettel teljesítheti véres kötelességét a katoná s nemcsak azokra lőhet, akik őt célbavették, hanem a többiekre is, akik minden pillanatban ellene fordulhat-

nak. Keserves dolog ismeretlen emberekre lőni, de a nemzetnek joga van védekezni és rendesen kötelessége is.¹

4. *A halálbüntetés.* Úgy kellene lennie, hogy minél civilizáltabbak leszünk, annál jobbak is legyünk; de sajnos, nem így van. Könnyebb megfékezni a nagy természetet, mint rossz vágyainkat, főleg ha az előbbire nagyobb gondot fordítunk, mint az utóbbira. A kultúra növekedésével csökkennie kellett volna a gonosztevők és a gonosztettek számának, pedig éppen az ellenkezője történt és történik, miként a bűnözési statisztika ijesztően mutatja.² Azelőtt, vasutak hiányában az erdőkben tanyáztak a rablók, most a gyorsvonat első és második osztályán utaznak; a telefon s a sürgöny nem javította meg őket, hanem ők mindakettőt s a kultúrának összes vívmányait saját gonosz céljaikra felhasználják. Így tehát megmaradt az államra nézve a szomorú szükségesség, védekezni velők szemben esetleg a legerelyesebb eszközzel, a halálbüntetéssel is. «Oderunt peccare boni virtutis amore; oderunt peccare mali formidine poenae.»

Az újabb korban számtalanszor felvetették a kérdést, van-e joga az államnak elvenni a gonosztevők életét; pedig inkább azt kellett volna kérdezni, van-e joga el nem venni? Bebizonyosodott, hogy halálbüntetés nélkül a közbiztonságot fenntartani nem lehet; minthogy pedig az államnak nemcsak joga, hanem kötelessége is létesí-

¹ V. ö. munkámat: Az emberi élet a ker. erkölcsstanban. Bpest, 1908. 181. 1. A háborúhoz különben könyvünk végén még vissz térünk.

² Köhler József, korunk egyik legnagyobb jogásza magyarázza, hogy a haladó kultúra emeli az értelmességet, finomítja a szépérzékét, gyarapítja az anyagi javakat, de nem tart vissza a rossztól. Egyes durva, primitív gaztettek elmaradnak, de új, raffinaib bűnök lépnek helyükbe. A nagyobb tudás ezer újfajta gonosz tervnek szövését teszi lehetővé és számtalan eszközt nyújt a rossz embereknek, hogy gaztetteiket ügyesebben és burkoltabban hajthassák végre. V. ö. J. Kohler, Moderne Rechtsprobleme. Leipzig, 1907. 55. 1.

teni és fenntartani a biztonságot, joga és kötelessége alkalmazni az eszközt is, mely nélkül az el nem érhető.¹

Még a halálbüntetés sem rettent el minden gonosztevőt, mi lenne tehát, ha az soha nem alkalmaztatnék? Különbösen a tapasztalás megmutatta, hogy ott, ahol az álhumanizmus nevében egy időre felfüggesztették a halálbüntetést, csakhamar fokozott eréllyel kellett azt újból alkalmazni, mert annál sűrűbben alkalmazták a gonosztevők ártatlan polgárokkal szemben. Azért helyesen mondták a franciák azoknak, akik a halálbüntetés eltörlését sürgették: «Aboliciót? Kezdjék a gyilkos urak!»

Beccaria² és Lombroso³ óta annyi védelmezője támadt a gyilkosoknak, hogy végre úgy látszott, hogy mindenki bűnös, csak a gonosztevők nem. A tudomány megdöntötte Lombrosznak tanítását, de miként semmiféle szorgalmas munka, úgy az övé s társaié sem maradt egészen meddő; a gonosztevőket azóta alaposabb vizsgálatnak vetik alá és a büntetés foganatosításánál a szigorúságot, amennyire lehet, emberiséggel párosítják.

A «Justizmord» valamely ártatlan embernek kivégzése, az igazságszolgáltatás összes alakszerűségeinek betartásával, oly emberek által, akiknek kötelességük volna mindennemű gyilkosságot megelőzni, vagy ha az megtörtént, kellően megbüntetni. A legszörnyűbb «Justizmord» az Úr Jézusnak keresztrefeszítése volt.

5. *A politikai gyilkosság.* Ilyen gyilkosság indította meg a jelen világháborút. *Politikai* gyilkosságnak nevezük, mert indítóoka a politika és *gyilkosságnak*, mert jogtalan emberölésről van szó. Az ellenséges politikai

¹ A ker. gondolkodású etikusok mind így vélekednek. így p. o. Th. Meyer, Institutiones iuris naturalis, II. 605.; C. Willems, Philosophia morális, 464. 1.; V. Cathrein, Moralphilosophie, IV. kiad. II. 653. 1.; a luteránus F. Paulsen is, System der Ethik, II. 151.

² C. Beccaria, Dei delitti e delle pene, 1764.

³ C. Lombroso, L'huomo delinquente, 1875.

iránynak vagy nemzetnek valamely vezető alakját csak úgy volna szabad megölni, ha nekünk támadna, vagy tényleg résztvenne a háborúban; de a támadás előtt, illetőleg a háború kitörése előtt megölni, gaz gyilkosság s amellet oktalanság is, mert *egy emberen nem fordul meg a dolog.* A történelem tanúsága szerint a politikai gyilkosságok károsak, mert csak elmérgesítik a helyzetet. Miután Corday Sarolta szívenszúrta a fürdőkádban Marat-t, a forradalom még jobban kezdett dühöngeni; Caesar meggyilkolása után vadul kezdett garázdálkodni a triumvirátus; és Princip vajjon kinek használt, mikor trónörökösünknek életét gazul kioltotta? Saját fájának talán legkevésbé.

Súlyosbítja az «assassinat politique» gonoszságát, hogy a gyilkos legtöbbször más ártatlan embereket is elpusztít.

6. *A párbaj.* Vannak ősrégi pogány intézmények, a fejletlen társadalmi viszonyok maradványai, melyek oly makacsul ragaszkodnak létükhöz, hogy a kereszténységgel mind mai napig nem tudta kiküszöbölni. A párbaj, ez a darab pogányság, darab ököljog, állam az államban, bár józan ész, állam, egyház egyaránt elítéli, még mindig nem akar meghalni, ¹

Mínt hogy a párbajozók saját életükkel játszanak, egymás életét pedig támadják, a természetjognak s az egyháznak többszörös oka van elítélni és tiltani; mivel pedig rendezett államban senki sem lehet bíró a maga ügyében, az állam is köteles vele szembehelyezkedni. Mint keresztény kultúránknak egyik szégyenfoltját és sok tragédiának okozóját pedig valamennyiünknek üldöznünk kell.²

¹ Talpraesett értekezése van a párbajról Schopenhauernek, Parerga u. Paralipomena, I., Von dem, was einer vorstellte.

² V. ö. Dr. Jehlicska Ferenc, Az emberi élet stb., 174. 1.; SEDA Ernő, A párbaj, Bpest, 1881.; Below, Das Duell im Deutschland, 1896.; Willems, Philosophia morális IL, 495,

A fejszét a bajnak gyökerére kell tenni, ez a gyökér pedig a *lovagias becsületnek* pogány fogalma. Míg a keresztény felfogás szerint a becsület az embernek erkölcsi korrektségében áll s ezt csak maga a becsületnek tulajdonosa teheti tönkre jellembevágó helytelen viselkedéssel: addig a pogány lovagias felfogás azt tartja, hogy kívülről jövő sértés, gyalázás, tettelegesség a sértett félt végleg megfosztja becsületétől, hacsak lovagias utón, tehát rendszeren párbajjal, nem szerzi azt vissza. Így gondolkodtak a becsületről a pogány germán törzsek, melyeknek kebelében nem uralkodott még szilárd jogrend, úgy hogy becsületbeli ügyeiben minden egyén a maga kardjára és öklére volt utalva. A pogány rómaiak a becsületnek és a becsület visszaszerzésének eme módját nem ismerték. Marius, mikor egy teuton vezér párbajra hívta, azt a választ küldte neki: ha megunta életét, akassza fel magát! A sérelmek orvoslása céljából ők a bírósághoz fordultak; a párbajt nemes emberhez nem illőnek tekintették és csak fizetett gladiátorokat, rabszolgákat, gonosztevőket párbajoztattak a nép szórakoztatására.

A keresztény embernek még idegenebb az a darab barbárság, amit párbajnak nevezünk. Ő először is nem sért senkit, mert nem téveszti szem elől a legnagyobb parancsolatot, mely így szól: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. Ha megsértették és bocsánatot kérnek, megbocsát; ha nem kérnek bocsánatot és a körülmények olyanok, hogy kénytelen elégtételt követelni, az illetékes bírósághoz fordul panaszával. Jól tudja, hogy a bíróság, legalább manapság, legtöbb esetben nem szerez neki *megfelelő* elégtételt, de, mint okos ember, inkább beéri ezen elégtelen satisfactióval, mintsem életveszedelemnek tegye ki magát, nyomorba döntse saját családját, vagy pedig gyilkossággal terhelje lelkiismeretét és szomorúságba és bajba döntse az ellenfélnek ártatlan hozzátartozóit. Az okos ember a régi görög bölcsekkel tart, akik a

sérelmeket többnyire fel sem vették, a fizikai bántalmazásoknak pedig csak fizikai jelentőséget tulajdonítottak. Cratest, a cinikust, nagyon arculütötte egyszer Nicodromus festő; a bölcs nem állott bosszút, hanem e felírást illesztette dagadt arcára: «Nicodromus tette.»

Schopenhauer, aki e pontban velünk tart, így vitatkozik a párbaj védőivel: «Ja, ruft ihr, das waren Weise! Ihr aber seid Narren? Einverstanden.»

Mi pedig hangsúlyozzuk, hogy a párbajt semmiféle körülmények sem teszik megengedetté. Ha azt mondja valaki, hogy menyasszonyának, nővérének, szülőjének bántalmazóját kénytelen párbajjal megbüntetni, azt feleljük neki, hogy senki sem lehet bíró a maga ügyében. És mi lesz, ha a párbajban ő maga is elesik? Ha azzal áll elő, hogy a párbaj visszautasításával gyáva ember hírébe keverednék, azt feleljük, hogy elég alkalma nyílik mindig, hogy jó ügyekben bebizonyítsa annak ellenkezőjét. Végre, ha valamely katonatiszt azt mondja, hogy rangjával, állásával játszik, ha nem fogadja el a párbajt, mely mellett a tisztí becsületbíróság dönt, azt mondjuk, hogy sajnálatos, hogy a katonai becsületbíróságok némely esetben oly barbár megoldást javasolnak, melyet az állami törvény tilt, de ha már így van a dolog, a keresztény katonának, mint minden kereszténynek, szükség esetén a mártíromságra is kell késznek lennie.

Van még egy szavunk az államhoz is. Nagy baj, hogy az állam annyira keztyűs kézzel bánik ezzel a barbár visszaéléssel. Nagy baj, hogy a becsületsértéseknek túlenyhe büntetésével félig-meddig kényszeríti polgárait, hogy más úton keressenek elégtételt. Anglia súlyos pénzbüntetésekkel üldözi a becsületsértéseket, mi által csaknem teljesen kiirtotta a párbajt. Hol van megírva, hogy csak Anglia lehet praktikus?

A megtörtént párbajok esetében pedig különbséget tehetne az állam. Duo si faciuntidem, non est idem. Aki

embertársát úgyszólván belekergeti a párbajba, egyszerű gonosztevő s mint ilyennel kellene elbánni; enyhébb elbírálást csak az érdemel, akit a körülmények csaknem kényszerítettek a párbajozásra.

Mindaz az erkölcsi kifogás, melyet a párbaj ellen emelünk, a *női párbajokra* is vonatkozik. Mert hát ilyenek is vannak; egyelőre ugyan csak Franciaországban, ahol rendesen féltékenység az indító okuk, de amilyen majmolói vagyunk ezen népnek, félő, hogy ez az utálatos örület hozzánk is fog idővel beköszönteni.

Az úgynevezett *amerikai párbaj* is a becsületről való oktalan nézetekből táplálkozik. Aki a fekete golyót húzta, egy éven belül «köteles» magával végezni. A józan ész s a keresztény erkölcs pedig azt mondja, hogy először is nem szabad ilyen feltételek és kötelezettségek mellett sorsot húzni; másodsor, hogy aki fekete golyót húzott, nem köteles magát megölni és bűnös öngyilkos lesz, ha mégis megteszi; harmadszor, hogy az, akinek szerencséje volt fehér golyót húzni, nemcsak hogy nem sürgetheti a másik félnek öngyilkosságát, hanem köteles előtte mielőbb kijelenteni, hogy szerződésüket semmisnek tekinti, aminthogy kezdettől fogva az is volt.

II. Mások szabadságának tiszteletben tartása.

1. *A rabszolgaság.* Eredeti alakjában nem létezik már a keresztény népek kebelében; az egyház nem forradalommal, hanem az emberiségnek erkölcsi megjavításával, a gondolkodás és érzés megreformálásával, tehát *belülről*, kizárította ezen szörnyű intézménynek gyökereit s reméljük, hogy végérvényesen megszüntette azt.

A régi rabszolgaság nemcsak szabadságától fosztotta meg az embert, hanem személyiségétől is. 1 A rabszolga

¹ V. ö. I. K. Ingram-Katscher, Geschichte der Sklaverei, Leipzig, 1895.; Th Zahn, Sklaverei u. Christentum in der alten Welt, Heidelberg, 1879.

tárgy volt, törölve az emberek sorából. Ura úgy birta, mint a lovat; felhasználhatta, elajándékozhatta, cserébe adhatta, eladhatta, vissza vehette, megölhette. «Es ist mein Eigen, ich mag ihn sieden oder braten», mondták még a régi germánok is. Voltak római urak, akik megölt rabszolgáknak testével etették halaikat, hogy ízletesebb legyen a húruk.

Még a «summus» Aristoteles is szükségesnek tartotta ezen intézményt, legalább addig, amíg maguktól nem mozognak a gépek. Íme, így tévedhet az emberi ész, mert hiszen Aristotelest elég jó alapon úgy nevezte mestere, Plató, hogy: «az ész». Pedig kultúra rabszolgáság nélkül is lehetséges; munkára nem-rabszolgák is vállalkoznak. Egyébként pedig, ha úgy is volna, mint Aristoteles gondolta, azt kell mondanunk; fiat iustitia, pereat cultura; vesszen az olyan kultúra, mely az emberiség egy részének ilyen lealacsonyítását tenné szükségessé!

Hogy sokan belenyugodtak? Hogy bilincseikben jól érezték magukat? Annál rosszabb. Legmélyebb foka a sülyedésnek és lefokozódásnak, mikor az elnyomott már nem is nyög, vagy épenséggel megszokta békóit.

Szerzett jogok? A természeti jog ellen nem lehet jogot szerezni; századoknak jogtalansága nem ad egy ötpernyi jogot sem.

Miután megszüntettük ezen intézményt Európában, ki kell irtani annak utolsó gyökereit Amerikából és Afrikából is, ahol még fennáll. Montesquieu szerint azok az európaiak, akik az afrikai vad törzsekre vadásztak s azokat rabszolgamunkára Amerikába szállították, ilyen okoskodásokkal csitígtatták lelkiismeretüket: «A néger rabszolgák tetőtől-talpig feketék és oly lapos az orruk, hogy majdnem lehetetlen őket sajnálni.» «Nem hihető, hogy Isten, aki nagyon bölcs lény, lelket, főleg jó lelket zárt volna egy testbe, mely egészen fekete.» «Lehetetlen fel-

tennünk, hogy ezek a feketék emberek, mert ha feltennők, hogy emberek, azt kellene hinnünk, hogy mi, fehérek, nem vagyunk emberek.»¹

De hát mely cinizmusra nem képes az emberi önzés, kapzsiság és szívtelenség?

2. *A jobbágyság.* Ez enyhébb formája a rabszolgaságnak. A jobbágy nem tárgy, nem szabad megölni, de nincsen szabadsága. «Misera contribuens plebs, glebae adsírecti», mondja Verbóczy. Kötve van ura birtokához, melyet munkálni köteles. A régi leírások szerint a jobbágyok szalmafedelel viskókban laknak; táplálékuk fekete kenyér, bab, borsó, lencse; italuk a víz. Uraiknak egész éven át szolgálni, szántani, vetni, aratni, csépelni, fát vágni, árkot ásni kötelesek. Nincs munka, amit e szegény népnek végeznie ne kellene. Nagyon szorgalmas nép, de mindenki tapossa; adókkal, tizedekkel, vámokkal agyonsanyargatják.

Egészen komolyan tárgyalatott, szabad-e a jobbágy-nak hűbérura előtt köhögnie, tüsszentenie, megtámaszkodnia, a legyeket arcáról elkergetnie?

Oroszországban 1861-ig tartott ez az állapot; Törökországban ma is fennáll. Mint Gogolynál olvassuk, az orosz jobbágyoknak vezetéknevei között sűrűn szerepeltek ily nevek: Téglá, Lapát, Kerék, Kalapács, Fejsze, Gereblye, Kapa, Ásó. Szomorú emlék azon időkből, amikor az urak tárgyaknak tekintették rabszolgáikat.

3. *A fehér rabszolgaság.* Ma már nincs rabszolga, nincs jobbágy a keresztény Európában; a munkás szabad ember, aki szabadon szerződik a tőke tulajdonosával. Am a szabadságnak igen kiáltó sérelmei lehetnek eltakarva a szabad munkabérszerződés köpenyegével. A munkaadó, kihasználva a munkásnak szorult helyzetét, kizsákmányol-

¹ Montesquieu, L'esprit des lois.

² V. ö. Földes Béla, Társadalmi gazdaságtan, II., 25. 1.

hatja; korlátozhatja, elnyomhatja, fehér rabszolgává alacsonyíthatja le őt. Ismét egy bizonyítéka annak, hogy a külső viszonyoknak változása benső, erkölcsi újjászületés nélkül nem képes az emberi kegyetlenséget megszüntetni! Viszont a munkás is vétkezhetik másnak szabadsága ellen, ha p. o. foglalkoztatójával szemben igazságtalan sztrájkba lép, vagy saját társait bármely irányban terrorizálja. Ami az egyik részen bűn, a másikon sem erény.

III. Mások értelmiségének tiszteletben tartása.

Az igazságosság nemcsak azt követeli, hogy sértetlenül hagyjuk felebarátunknak testi épségét és szabadságát, hanem tiszteletet parancsol egész személyisége, minden képessége iránt. Legkitűnőbb képessége pedig, mely az állatoktól megkülönbözteti és azok fölé emeli: az intelligencia, az értelem. Ezen képességnek természetes java az igazság, melynek megismerésére vágyik. Aki ebben akadályozza, vagy szándékosan téves utakra vezet, jogtalanságot követ el.

/. A *hazugság*. Értelmes lények vagyunk, gondolatainkat, érzelmeinket beszéddel is ki tudjuk fejezni. Azonban szabadok is vagyunk és így nem kell mindent, amit gondolunk vagy érzünk, szavakkal kinyilvánítani. Nem kívánhatja senki, hogy bensőnköt feltárjuk, de ha egyszer nyilatkozunk, mindenki megkövetelheti, hogy szavaink egyezzenek azzal, amit gondolunk vagy érzünk. Mindezekelőtt megköveteli ezt Isten, aki azért adta a beszélőképességet, hogy az gondolataink kifejezésének természetes eszköze legyen.¹ Azért a hazugság, a meggyőződéssel ellentétben álló beszéd beleütközik az Isten által teremtett természeti rendbe s így bűn. A bűn pedig mindig ártalmas.

¹ V. ö. Kössing, Über die Wahrheitsliebe. Paderborn, 1893.; Noldin, Summo theologiae morális, De praeceptis, 11. kiad. u. 636.; Paulsen, System der Ethik, II., 202.

Világosabb lesz ártalmas volta, ha megfontoljuk, hogy a hazug ember sérti azokat, akiket félrevezet, ő maga idővel hitelét veszti¹ s megrendíti a kölcsönös bizalmat, mely a társadalmi együttélésnek nélkülözhetetlen feltétele. A hazug beszéd olyan, mint a hamis pénz. Hova jutnánk, ha a sok hamis pénz miatt minden egyes pénzdarabot külön-külön meg kellene vizsgálnunk? Lehetetlen volna a kölcsönös érintkezés, ha felebarátainknak szavaiban nem bízhatnánk és minden egyes nyilatkozatra nézve egész vizsgálatot kellene indítanunk. Az emberek elzárkóznának egymástól; a hazugságok embergyűlöltre vezetnének: *alimenta misantropiae*.

Az őszinteség, a szavahihetőség (*veracitas*), amely szükséges, ép oly szép erény, valóságos disze az embernek. Már a régi pogányok is nagyrabecsülték. Egy egyiptomi múmián ez a felírás olvasható: «Elmentem a világból, ahol mindennap igazságot beszéltem, melyet Isten szeret.» Xenocrates oly igazmondó ember volt, hogy az athéniak tiszteletből sohasem vettek ki tőle esküt. Még inkább kell igazmondónak lennie a kereszténynek, akitől maga az Üdvözítő követeli, hogy igyekezzék megszerezni embertársainak bizalmát annyira, hogy egyszerű kijelentéseit szinigazságnak vegyék. «Legyen pedig a ti beszédetek: úgy, úgy; nem, nem; ami ezentúl van, a gonosztól van.» Mt. 5, 37.

Sajnos, nem mindenki igyekezik elérni a tökéletességnek eme fokát; a hazugságoknak száma beláthatatlan. A gyermek, miután az első hazugságon átesett, nagyon sokat hazudik össze. Sz. Ágoston is megvallja önmagáról: számtalanszor becsaptam nevelőimet játékszenvedélyből. III. Napóleonnak anyja pedig azt mondotta fiáról,

¹ Saadi szerint: «Aki igazat szokott beszélni, annak esetleges hazugságait is elhiszik; aki hazudni szokott, annak igaz szavait *sem* hiszik el.»

hogy akkor is hazudik, mikor hallgat. Mennyit hazudnak össze a kereskedők, a cigányok, a harcterről visszajött katonák, a politikusok, a diplomaták! Abraham a S. Clara szerint annyi hazugságot mondanak az emberek minden nap, hogy ha minden hazugság egy-egy téglá lenne, a babyloni toronynál magasabbat lehetne belőlük építeni.¹

Egy francia mama kérdőre vonta nyalánk gyermekeit, hova lett a font vaj, melyet az asztalon hagyott. A gyermekek szerint, mint rendesen, a macska volt a bűnös. Erre a mama fogja a macskát, megmázsálja s úgy találja, hogy a szegény állat egészben véve csak $\frac{3}{4}$ fontot nyom. Nem lehet minden hazugságot ily könnyen felderíteni; vannak nagyon ügyes, finom, szellemes hazugságok; ezereféle formát ölthetnek; s nekünk nem elég általánosságban elítélni azokat, hanem lerántani róluk az álarcot és eltaposni, mint a mérges férgeket.

2. *A nagyítás és az általánosítás.* Temperamentumos emberek, ha nem vigyáznak szavukra, folyton színezik, szépítik, nagyítják az igazságot; de van nagyítás, mely hideg megfontolással, gonosz szándékkal történik. Az ellenséges haditudósító felfújja saját népének győzelmeit és az ellenfél veréseit; a mostani háború folyamán a francia újságokban a német császár már macska- és kutyahúst evett, Budapest utcáin százzámra estek össze az éhségtől agyongyötört emberek; Mackensen egy németért ezer szerbet lövetett le; Németországban megnyúzták a hullákat s bőrből keztyüt, cipőt s egyéb iparcikkeket készítettek.

A nagyítók általánosítani is szoktak. Ha valahol egy pap állásához nem illő módon viselkedett, azonnal kész

¹ A nők, mint Schopenhauer véli, háromszor annyit hazudnak, mint a férfiak. Ha ez igaz lenne, talán annak kellene tulajdonítani, hogy háromszor annyit beszélnek is.

az ítélet: hiszen a papok mind olyanok, az egyik tizenkilenc, a másik egy híjján húsz. Épen úgy, mintha az, aki savanyú almába harapott, azt mondaná, hogy minden alma savanyú. Az angyalok között is akadt rossz, mondja Shakespeare és kérdi: vajjon azért a többiek kevésbé ragyognak-e?

3. *A hamis beállítás.* Minden tendenciózusan összeállított statisztika ravasz és nehezen ellenőrizhető hazugság. Szemérmetlen hazugság, mikor valaki ezt mondja: a jelen kormány ideje alatt a büntettek száma megkétszereződött, tehát meg kell buktatni, mert ennek is ő az oka. Ravasz hazugság az ellenfél érdemeinek kisebbitése, elhallgatása, hibáinak nagyítása és új hibáknak a koholása. A történelmi hazugságoknak, hamis beállításoknak száma légió s meg fognak szaporodni, ha majd megíródik a jelen világháborúnak keletkezése és lefolyása.

4. *A hazug viselkedés.* Külső szín is tud úgy hazudni, mint a száj, mondja a közmondás. A hízelgőnek egész viselkedése hazugság. Theophrastus¹ leírása szerint a hízelgő élősdi, mikor sétálni megy a nagy úrral, akitől valami hasznot remél, azt mondja neki: «Mindenki önt nézi! Múltkoriban is itt dicsérték, ott magasztalták!» Mindjárt a találkozásnál csodálkozásának ad kifejezést, mily jó színben van az úr, mily fiatalos a lépése, mennyire nem öregszik. Ruhájáról nagy gonddal lefújja a porszemecskét; minden rossz élcére harsányan felkacag és tapsol; gyermekeinek cukorkát hoz s agyondicséri őket, bármennyire is csúnyák vagy butácskák is azok; asztalánál dicsőítő himnuszokat zeng az egyes ételekre; mikor az úr szólásra nyitja ajkait, püsszeg, hogy az egész társaság némuljon el és oda hallgasson.

A francia akadémia, hogy hízelegjen XIV. Lajosnak, a következő pályatételt hirdette: «A király sok erénye

¹ Aristotelesnek tanítványa, a «Jellemek» c. könyvében

közül melyik a legkiválóbb?» Ezt már a király is meg-sokalta s a tételt leintette. La Chaise prefektus hízelgés-ből ezt irattá Napóleonnak egy képe alá: «Isten alkotta Napóleont és aztán megpihent.» A ravasz Voltaire macska-módra hízelgett Nagy Frigyesnek, Észak Salamonjának nevezte őt, agyondicsérte verseit. Sokkal jellemesebb volt Boileau költő, aki azt mondotta a verselésére hiú ural-kodónak: «Felségednek semmi sem lehetetlen; Felséged rossz verseket akart írni és sikerült is.»

Akinek hízelegnek, rendesen áldozata a maga hiú-ságának, mely elvakítja, úgy hogy nem veszi észre a hízelgőnek önző szándékait. Némelyik észre is veszi; «tudom, hogy hízelegsz, te parazita», monda egy francia miniszter egyik alattvalójának, «de folytasd csak, mert jól esik». Pedig már Plutarchus mondotta, hogy a vad-állatok közül legveszedelmesebb a zsarnok, a szelídek közül a hízelgő. Ez a vámpírhoz hasonlít, mely szárnyaival finoman legyezgeti áldozatát, hogy annál biztosabban kiszívhasa a véréét.

Hazug viselkedés a *képmutatás* is, a Tartuffe-é, a farizeusnak viselkedése, az álszenteskedés: «*Jaj nektek*», monda az Úr, «*képmutató írástudók és farizeusok! mert hasonlók vagytok a megfehérített sírokhoz, melyek kívül él-eknek látszanak az emberek előtt, belül pedig tele vannak holtak csontjaival és minden undoksággal.*» (Mt 23, 27.)¹

5. A *fülfentés és az elhallgatás*. Vannak esetek, amikor az igazmondás, vagyis inkább az igazságnak teljes feltárása kollízióba jut egyéb erényekkel és kötelessé-

¹ M. Nordau, zsidó szofista, «Konventionelle Lügen» c. hírhedt könyvében hazugságnak mondja a vallást, a monarchiát, az államot és a családot, mely intézményekben, úgymond, senki sem hisz többé. Ismeretes fortély a mindent bomlasztó zsidó szellemnek, hogy leg-hőbb vágyait *tényeknek* tünteti fel. Avatatlanok szemében ily módon erősen reméli aláásni annak tekintélyét, amit gyűlöl,

gekkal, mint p. o. a szeretet, a szánalom, a gyengédség kötelességeivel. A súlyos betegnek, aki állapota felől kérdezősködik, nem lehet mindig megmondani a szomorú valót. Az anyának, aki katonafiának sorsa iránt érdeklődik, nem szabad egyszerűen megmondani, hogy elesett. Az okosság tiltja, hogy a gyermekek minden kérdésére megadjuk az igaz feleletet.

A tágabb lelkiismeretű emberek ilyen esetekben minden aggályoskodás nélkül hazudnak és kérdik: miért ne lehetne ilyen esetekben föllenteni? Azért nem, feleljük mi, mert a hazugság természeténél fogva bűn, bünt pedig semmiféle körülmények között, semmiféle jó cél elérésére elkövetni nem szabad. Sz. Ágostonnak¹ éleseszű és mély fejtegetései óta kétségtelen, hogy a hazugság ellenkezik az Istenadta természeti renddel, melynek értelmében a beszédnek egyeznie kell a benső meggyőződéssel, melynek külső kifejezésére természetes eszköznek adatott. Kant is föltétlenül elítéli a hazugságot. «Die Lüge ist unter allen Umständen durch die blosse Form ein Verbrechen des Menschen an seiner eigenen Person, und eine Nichtswürdigkeit, die den Menschen in seinen eigenen Augen verächtlich machen muss.»² «Nagy gyalázat emberben a hazugság»; «a hazug ajkak utálatosak az Úrnál», mondja a Szentírás.³

Ezzel szemben már Plato megengedte az orvosnak, de csak neki, hogy szükség esetén hazudjék. Luther szerint: «Eine Notlüge, Nutzlüge, Hilfslüge zu tun ist nicht wider Gott.» Utána Hugo Grotius (f. 1645.) is vitatta, hogy a fentebbiekhez hasonló esetekben szabad *föllenteni*, vagyis oly hazugságot mondani, mely senkinek nem árt.

A lelkiismeretes emberek ilyen esetekben ügyes ki-

¹ Aug., Contra mendaciuni.

² Kant, Tugendlehre, § 9.

³ Eccli 20, 26.; Proy. 12, 22,

térő választ adnak, vagy az úgynevezett elhallgatással élnek (*restrictio mentalis*, észbeli fenntartás). Ez utóbbit maga az élet találta fel, nem a hittudósok; ezek csak állást foglalnak vele szemben s azt tartják, hogy bizonyos kellékek meglévén, nem mondható hazugságnak és a fentiekhez hasonló kollíziók esetén ajánlatos vele élni. Ugyanis szorosán vett hazugság csak akkor forog fenn, ha a szavak nem egyeznek a gondolattal s a hallgatónak minden okuk megvan, *hogy szavainkat gondolataink hű kifejezőinek tekintsék*. Ez az utóbbi eset azonban igen gyakran nem forog fenn. A költői, hiperbolikus, allegorikus, tropikus kifejezéseket, a regényeket, meséket, legendákat, víg monológokat senki sem fogja szó szerint venni. Nem vesszük szó szerint, mikor azt mondják nekünk, hogy két kopasz ember hajbakapott, hogy valaki örömeiben kiugrott a bőréből, hogy egy kisasszony valakinek kosarat adott, vagy mikor a vak ember azt mondja: no, majd meglátjuk. A tapasztalt ember azt is tudja, hogy többféle jelentése lehet annak, mikor az inas azt mondja: a méltóságos úr nincs itthon s amellet elhallgatja, eszében fenntartja: t. i. az ön számára. Ha valamely kijelentésnek több értelme lehet s az, akinek mondjuk, ezt sejtethi, akkor nem lehet szó igazi hazugságról.

Kant maga elmondja, hogy ő is élt ilyen elhallgatással, mikor ígéretet tett királyának, hogy mint öfelségének hú alattvalója, vallási kérdéseket nem fog többé nyilvánosan tárgyalni, amellet pedig gondolta: «márt. i. addig, amíg alattvalója vagyok; vagyis amíg öfelsége él».

Ne hazudjunk tehát, hanem adjunk ügyes kitérő válaszokat, nem teljes feleleteket, éljünk megengedett elhallgatásokkal, mikor az okosság, a részvét, a felebaráti szeretet s bármely nagy érdek kívánja, — de csakis ekkor, szükség esetén. Minthogy azonban nem mindenki elég szellemes ahhoz, hogy hirtelenül ily ügyes és erkölcsileg kifogástalan feleletet adjon, igen sok esetben fül-

a megszólás, mert egy-két hiba miatt, melyekért titokban talán nagyon megszenved az illető s melyeket helyre is üt, örökre tönkreteszi jó hírnevét mindazok előtt, akik a megszólás által a dologról tudomást szereztek, hiszen tudvalevőleg Isten megbocsát, de az emberek nem. S ha legalább úgy volna, hogy a szégyen az illetőnek személyénél megállana; ám nem így van, ráborul az egész ártatlan családjára, mely nem tudja többé az elidegenített társadalomban azt a szerepkört betölteni, melyet betöltött.

Felebarátainknak hibáit a szeretet köntösével kellene betakarnunk; a könnyelmű emberek azonban részint hiúságból, részint irigységből és hasonló aljas indítóközből a megszólásnak ezerféle és ravasz módját találják ki. Néha megalégesznek egy-egy gyanakvó mosollyal, sokatmondó hallgatással, egy csendes kérdőjellel az arcon, kételkedő vállvonogatással; máskor az illetőnek jóakaróiként lépnek fel, végtelenül sajnálva, hogy annyi szép tulajdonsága mellett ilyen nagy hibája is van; Laroche Foucauld szerint: «vannak vádak, melyek dicsérnek és vannak dicséretetek, melyek vádolnak».

Sajnos, hogy másnak szemében meglátjuk a szálkát, de a sajátunkban a gerendát nem. Másoknak hibáival szemben hiúzok vagyunk, saját hibáinkkal szemben vakondok. Pedig, mondják a keletiek, aki saját hibáira tekint, nem ér rá másoknak hibáit kutatni. A beszélgetés hevében sokszor nem is vesszük észre, mikor gázolunk bele valakinek becsületébe. Tolstoj ismert egy aggastyánt, aki készakarva húzta beszédjét, a mondatok között megállott, félelemből, hogy szóval ne vétkezzék.

3. *Az irónia.* Azzal is lehet sebet ejteni másnak hírnevén, ha személyét, működését vagy munkáit gúny tárgyává teszik, melyet nem érdemel. Bautru, francia író, bosszúból könyvet adott ki Epernon hercegről e címmel: Epernon herceg dicső tettei; a könyvnek lapjai azonban

elejétől végig üresek voltak. Egy rosszmájú kritikus pedig így ismertette egy érdemes Írónak munkáit: «N. könyvei szépen vannak bekötve és arany szegélyük van.» A gúnyolódóknak főmestere pedig, Voltaire, így nyilatkozott Pompignan költőnek Jeremiás-fordításáról: «Tudjátok-e, miért lamentált annyira Jeremiás? Azért, mert előre látta, hogy Pompignan le fogja fordítani.»

Vannak szatirikus természetű emberek. Archilochus annyira szerette a szatírárt, hogy végre önmaga ellen is írt egyet. Azonban a becsületes spártaiak ebben a pontban nem ismertek tréfát, a megrögzött gúnyolót száműzték. Ezt valamennyien megérdemelnék. «Aki pedig mondja atyjafiának: raka! méltó a főtörvényszékre; aki pedig mondja: bolond! méltó a gyehenna tüzére.»¹

V. Mások vagyonának tiszteletben tartása.

Diogenes a maga hordójában megmutatta, hogy a természet kevéssel beéri; de az a bizonyos *kevés* aztán föltétlenül szükséges. Élelem nélkül nincs élet. Ám mi nemcsak bárhogyan élni, hanem hivatásunknak, állásunknak méltóan is akarunk élni; ehhez pedig bizonyos vagyon kell, amit az ember tisztességes utón szerezni köteles. Az így szerzett tulajdon nem lopás, hanem jog; a vagyon ellen elkövetett bűn tehát jogtalanság, igazságtalanság.

1. A lopás és annak különféle fajai. A tolvajok között nem a közönséges tolvajok a legveszedelmesebbek, hanem azok, akik a tisztességnek látszatával, jogi formák között károsítják felebarátaikat és a társadalmat. A kereskedő, aki az árúk minőségére és mennyiségére nézve csalja vevőit; az áruhamisító; a csaló szállító, aki papirbakancsot, kavicsal kevert paszulyt, avas zsírt ad el nagy pénzen a hadseregnek; a munkaadó, aki a végzett-

¹ Mt 5, 22.

nél kevesebb munkát fizet; a munkás, aki fölös és ki nem kötött szüneteket tart; a cseléd, aki olcsóbban vett árukat drágábban fizettet meg gazdájával; a korcsmáros, aki felhasználja a nép részegeskedését arra, hogy olcsó pénzen szerezzen tőle dolgokat; az uzsorás, aki túlnagy kamatot szedve, nem a saját, hanem másoknak verejtékével eszi mindennapi kalácsát; a hivatalnok, aki fizetését felveszi, de kötelességét nem teljesíti: íme, ezek a veszedelmes tolvajok, élősdiek, gonosztevők! Vigyázni kell a lelkiismeretlen gyámoknak, házgondnokoknak, üzletvezetőknek körmeire is.

Mint minden a világon, a lopás is specializálódik: vannak ékszer-, ló-, automobil-, bicikli-, szén-, kabát-, ernyőtolvajok, aztán betörők, rablók, vasúti tolvajok, zsebtolvajok, sikkasztók, a talált jószágok megtartói, nemfizető adósok, végre egész tolvajbandák, maffiák, rablószervezetek szakiskolákkal, «noviciátussal», próbákkal, alapszabályokkal, nyugdíjjal!

Ne feledkezzünk meg az úri tolvajokról sem, akik fényes bankettek után zsebrevágják az ezüstkandalakat s az aranyifjakról, akik ebédeken, vacsorákon, zsúrokon tolvajzsebekkel jelennek meg, melyeket alkalmas pillanatokban jól megtöltenék cigarettával, szivarral, cukorkával, — sőt vannak pléhzsebek tokaji bor számára is!

Ezen bűnnek nagysága az okozott kártól függ; de, ha nem is súlyos bűn valamely lopás, mindig nagy szégyen s a társadalomnak megbontója: «Si passim homines sibi invicem furerentur, periret humana societas.»¹

Hetedik: ne lopj! A lopott jószágot pedig add vissza; az okozott kárt tedd jóvá; ami nemcsak jámbor tanács, hanem szigorú kötelesség.

¹ S. Th. II., II., q. 66. a. 6.

Függelék. Az igazságosság erényének családja.

Az igazságosságnak, ennek a sarkalatos erénynek köréhez több kisebb erény tartozik, melyek vele többé-kevésbé rokonok s így mintegy egy családot képeznek vele. Ilyenek:

1. *A hűség.* Aki tiszteletben tartja másnak jogait, melyek ígéretből, adott szóból, megkötött szerződésből származnak, hű ember, szavának embere. Senki sem köteles ígéreteket tenni, szerződéseket kötni, de, ha megtette, állja is. A macchiavellizmus, mely szerint az ígéret, a szerződés csak addig tartandó, amíg érdekünkben áll, becstelen és társadalombontó tan. Ne legyünk gyengék, mikor valami ígéretet kicsikarni akarnak tőlünk s akkor sem, mikor az adott Ígéretnek teljesítése esetleg kellemtelen.

2. *A titoktartás.* Ránk bízott titkokat fontos ok nélkül nem szabad nyilvánosságra hozni; még szentebbek a hivatalos titkok; legszentebb a gyónási titok, melyet semmi körülmények között sem szabad megtörni. Titoktartás dolgában a férfiak erősebbek. Fontenelle azt mondja, hogy az egyetlen titok, amit a nő tart, az ő kora. E tréfás megjegyzést természetesen nem szabad szó szerint venni. A nő beszédesebb, azért nem csoda, hogy a titok könnyebben reppen el ajkáról.

3. *A méltányosság.* Különbséget kell tennünk a jog s annak gyakorlása között. A háziúrnak joga van kilakoltatni azt a lakót, aki nem fizet; de hogyha ez a lakó munkaképtelen, beteg, akkor télvíz idején az utcára kitenni szívtelenség volna. A szeretet, az irgalom, az emberség sokszor nem engedi, hogy jogainkkal éljünk. Summum ius summa iniuria lehet. Aki jogának gyakorlásában szem előtt tartja az emberszeretetnek nagy parancsát, méltányos ember.

4. *A háladatosság.* Egyszer az összes erények, mondja

Turgenyev, találkoztak az égben, az angyalok társaságában. Valamennyien ismerték egymást, mert hiszen rokonok s a földön sokszor találkoztak; csak kettő volt, melyeket be kellett egymásnak mutatni, mert nem ismerték egymást, ez a kettő pedig a Jótékonyság és a Háladatosság volt.

Egyéb dolgokban is gyenge az emberi emlékező-képesség, de leggyengébb a jótétemények tekintetében; azokat leghamarabb szokta elfelejteni. Azért Argenson miniszter lemondása után következő napon levelet írt egyik alattvalójának, akivel sok jót tett s így kezdte a levelet: «Ha még emlékszik rám, kérem...»

A háladatosság a szívnek emlékezőtehetsége. A hála a jótéteménynek érzete, egybekötve azzal az igyekezettel, hogy a jótéteményt viszonzza. Ha erre képtelen, legalább elismeri. Vannak igen hálás emberek; Viviani csillagászról és matematikusról p. o. azt mondja Fontenelle,¹ hogy háladatossága szellemes, találékony, nehezen megnyugvó s oly feltűnő volt, hogy még Olaszországban is, ahol az emberek a bosszúra, de a hálára is nagyon hajlandók, feltűnést és bámulatot keltett.

A hálátlan ember nem fizeti vissza a jótéteményt, nem is tanúsítja az elismerést, sőt esetleg rosszat is fizet a vett jóért, hasonlóan a mesebeli kígyóhoz, mely megmarta megmentőjét.

Vannak nemesebb természetű állatok, melyek háladatosságukkal sokszor megszegyenítik az embert. Pedig Isten a sok jó hajlammal együtt a hála érzetét is ültette az emberi kebelbe. Egy angol orvos meggyógyította egy eszkimónak a nejét, mire az egész törzs megjelent előtte és hálálkodva ajándékokat hozott neki. E nemes palántát nem szabad elhanyagolni, hanem ápolni kell, hogy el ne csenevészdjék.

¹ Fontenelle, Éloge de Ms. V. Viviani.

Aristoteles szerint háromnak nem lehetünk soha eléggé háladatosak: Istennek, szüleinknek és tanítóinknak.

Van a háladatosságnak egy tágabb faja is, melyről szintén nem illenék megfeledkezni. Ezzel az egész emberiségnek tartozunk, főleg elődeinknek, akiknek kimondhatatlanul sokat köszönhetünk. Ha kilépünk az utcára, nem kell járatlan utakon botorkálnunk, mert utunk ki van kövezve. A sötét éjjelben sem kell eltévednünk, mert fényes lámpák pótolják a napnak fényét. Ha olvasni akarunk, hatalmas könyvtárak állnak rendelkezésünkre. Télen jól érezzük magunkat a meleg szobában s talán nem is jut eszünkbe, hány embernek kellett a föld méhében ezer veszedelemben fáradnia, hogy szentet hozzanak ki onnan, mely kályhánkat fűti. Jó, ha néha-néha gondolunk arra a számtalan embertársunkra, akiknek kemény munkájára van szükség, hogy a kenyér, a kávé, a tej és a cukor, melyből reggelink áll, asztalunkra kerüljön. Mennyi jóban részesít bennünket az Egyház az ő összes intézményeivel, templomaival, tanításával, kegyelmi forrásaival s talán nem is jut eszünkbe az a millió és millió vértanú, hitvalló, szent, akiknek hősiessége és önfeláldozása nélkül nem terjedt volna el és nem izmosodott volna meg a kereszténység oly mértékben, ahogy az tényleg megtörtént.

Mint adósok jövünk e világra, mondja L. Bourgeois,¹ aki nagy nyomatókkal figyelmeztet embertársaink érdekeire s a nagy szolidaritásra, mely az egymást felváltó nemzedékeket egybeköti; adósok lévén, kegyeletes hálával kell megemlékeznünk testvéreinkről, akik értünk is fáradtak és dolgoznak s viszont nekünk is meg kell tennünk kötelességeinket, melyekkel az emberiség üdvét előmozdíthatjuk.

Míg híven hordjuk lelkünkben a vett jótétemények-

¹ L. Bourgeois, La solidarité, 1879.

nek emlékét, szívesen bocsássuk meg másoknak hálátlanságát. Főleg arra vigyázzunk, hogy a tapasztalt hálátlanság el ne kedvetlenítsen s a jónak gyakorlásától vissza ne tartson. Elvégre nem azért kell jót tennünk, hogy mások hálálkodjanak, hanem kötelességből és szeretetből Isten iránt, aki a hálátlan emberekkel szemben is folytatja jó-ságát, irgalmát és szeretetét. Jelszavunk legyen a régi stoikusok mondása: *Bene agere et laetari*.

5. *Az udvariasság.* A fejedelmi udvaroknál részlete-sen kidolgozott szabályok írják elő, hogyan kell az ural-kodóval szemben viselkedni, hogy a köteles tisztelet külsőleg is kifejezésre jusson. Minden emberi személy bizonyos értelemben szuverén; méltóságát, önérzetét tisz-teletben kell tartani s a vele való érintkezésben nem szabad magunkat túltennünk a szokásos udvariassági szabályokon. Külön könyvek tárgyalják e szabályokat, melyeket sok ember még az erkölcsparancsolatoknál is komolyabban vesz. Sőt vannak elegendő, kiknél az udva-riasság külsőségei az egész morált pótolják. Az igazi udvariasságnak a szívben van gyökere s az erkölcsből táplálkozik. Különösen a franciák hajlanak az udvarias-ságnak túlbecsülésére. A nem-francia eredetű Mária Antónia, akinek kezdetben nem tetszett a sok udvarias-kodás, egy alkalommal, mikor udvarhölgyeivel kilovagolt s a számárról leesett, tréfásan kérdezte: «Vajjon mit kell tenni a francia etikett szerint, ha az ember leesik a szá-márról?» Idővel ő is annyira franciává lett, hogy a vér-padon, mikor egy kissé a hóhérnak lábára lépett, azt mondta: «Ezer bocsánat uram, nem szándékosan tettem.»

Voltaire és Nagy Frigyes nagyon udvariasak voltak egymással szemben. Nagy Frigyes egyszer egy szobrot ajándékozott Voltairenek eme felírással: «Viro immor-tali». Erre Voltaire felelé: «Felséged a saját birodalmából hasít ki nekem egy kis birtokot.» Nagy Frigyes azt mondta Voltairenek: «Isten önnek adta mindazt az

esprit-t, amit a buta emberektől megtagadott»; viszont Voltaire Észak Salamonjának nevezte az uralkodót. Mindez azonban csak külsőség volt; belül utálták és gyűlölték egymást. Nagy Frigyes átjavítás céljából Voltairenek szokta adni francia verseit, mire Voltaire ily stílusban tette meg megjegyzéseit: «Az ember keres hibát, egyre keres, de nem talál; végre szerencsére rábukkan egy eltűnő csekélységre, hogy ne irigykedjék a világ, mintha Nagy Frigyesben semmi tökéletlenség nem volna.» «Pedantériámban még tovább megyek; megemlítem még ezt a kis franciátlanságot is; de már kértem érte bocsánatot; azonban minthogy ön tökéletesen akarja ismerni a francia nyelvet, melynek annyira becsületére válik, legyen szabad kicorrigálnom stb.» Háta mögött pedig ezt mondta a vén gúnyoló: «Ez a Frigyes mindig hozzám küldi szennyését, hogy kimossam.» Viszont Nagy Frigyes így nyilatkozott Voltaireról: «Es ist ein Jammer, dass mit einem so herrlichen Genie eine so nichtswürdige Seele verbunden ist.»¹

Isten mentsen meg minket az ilyen udvariasságtól.²
 6. *A tapintat és a gyengédség.* Az embereknek idegeik is vannak. Idegeiket, érzékenységüket nem szabad sérteni. A tapintatos, gyengéd ember nem fog kötélről beszélni akasztott embernek házában; szegény emberek előtt nem fog beszélni a maga gazdagságáról; szülők előtt, kiknek gyermekei rosszul tanulnak, nem fogja magasztalni saját gyermekeinek előmenetelét. Öregedő embernek nem mondja a találkozáskor: de megöszült!; nőnek nem mondja szemébe: de megcsúnyult! A templomban nem

¹ Levél Algarottihoz, 1749. szept.

² Mme de Lambert szerint ez a hamis udvariasság az erénynek pótléka akar lenni; azt mondják, írja, hogy akkor jött e földre, mikor az erény, az ég leánya, a földről elköltözött. De az igazi, szívből fakadó udvariasságot ez a kiváló ironő is életünk szép díszének és nagy áldásának tartja. «Avis d'une mère a sa fille.»

imádkozik oly hangosan, hogy szomszédait zavarja s mikor köhögése van, nem megy hangversenyre.

A tapintatlan ember akkor látogatja meg ismerősét, mikor ennek legtöbb dolga van; sétája után új sétára akarja hurcolni magával; pont akkor zongorázik vagy felhúzza a gramofonját, mikor a szomszédja alszik; unalmas, hosszú tósztokat mond, másnak tószolja alatt pedig fecseg; a hiób-hireket kímélet nélkül közli; társalgásában goromba, követvén az első goromba fráternek, Káinnak példáját, aki a testvérgyilkosság után így felelt az őt kérdőre vonó Úrnak: «Vajjon őrzője vagyok-e én öcsémnek?»¹

A tapintatos, gyengéd ember úgy mozog az emberek között, mint a kolibrimadár a fának lombjai között; e madárka t. i. egy levelet sem üt meg szárnyacskájával. Nagy Katalin azt mondta: «Je loue tout haut, et je gronde tout bas», vagyis ő hangosan szokott dicsérni és halkán feddeni. Marlborough hercegről pedig az van feljegyezve, hogy szeretetreméltóbban tudott valamit megtagadni, mint mások adományozni. Egy szolgálatkész, finom francia miniszter azt mondta egy folyamodónak: «Ha lehetséges a dolog, megvan; ha lehetetlen, meglesz.»

Végzetes tévedés lenne azt hinni, hogy a tapintatlanság, faragatlanság, gorombaság az életszentséghez tartozik.

7. *A pontosság.* Nem szabad lopni másnak idejét, mert az idő pénz. Kötelességeinket a kiszabott időben teljesítsük. A hivatalnok, aki későn érkezik hivatalába; a tanár, akit napokon át kell keresni az index-szel, míg aláírja; a pap, aki nem megy az oltárhoz, mikor a kiszabott óra üt, vagy túlhosszúan gyóntat és prédikál, számtalan embernek lopja az idejét, megzavarja programjukat, akadályozza kötelességeiknek végzésében. A pon-

¹ Gen. 4, 9.

tatlanság durva sértés is, a közönségnek semmibevevése sőt sokszor tetemes anyagi károkat is okoz.

B) A felebaráti szeretet.

A szeretet és az igazságosság. A második nagy erény, melynek az emberi társadalomban uralkodnia kell, a felebaráti szeretet. Embertársunk a mi «proximus»-unk, «der Nächste», aki velünk együtt járja e siralom völgyét, egyazon földi és sírontúli rendeltetéssel s egyazon veszedelemben forogva, hogy e célját esetleg eltévesztheti. Felebarátunk, félig barátunk, sőt testvérünk minden ember, miként maga az Úr monda: «Ti pedig mindnyájan atyafiak vagytok, mert egy a ti Atyátok, ki mennyekben van.»¹ Illik tehát, hogy szeressük egymást, örvendjünk egymás javainak, őszinte szívből jót kívánjunk egymásnak és készek legyünk szeretetünket tettekkkel is kimutatni.

Ez annál is inkább szükséges, mert az igazságosság egymagában nem elegendő, hogy az emberi nemnek jólétét, boldogságát itt a földön biztosítsa. Az igazságosság kötelez ugyan és indít is arra, hogy egymást ne bántsuk, egymásban kárt ne tegyünk, arra azonban nem ösztönöz, hogy egymást támogassuk. Az igazságosság alapja a társadalomnak, de az épület nemcsak az alapból áll. A «iustitia» inkább elválaszt, megvonja a szigorú határokat, míg ellenben a szeretet egyesít, összefűz. A pusztá igazságosság mellett számtalan gyenge, kisebb embertársunk elpusztulna, ha a szeretet segítségére nem sietne. Sőt maga az igazságosság is jobban boldogul, ha a szeretet melléje szegődik, mert ez könnyebbé teszi megvalósítását, biztosítja, védi, sőt magában foglalja az igazságosság követelményeit. Az a számtalan szociális reform,

¹ Mt 23, 8-9.

melyet az idők szükségessé tesznek, nem jöhet létre, ha a szeretet tüze a társadalomban fel nem lángol. Az igazságosság csak a jogot nézi, a szeretet a szükséget is; az igazságosság csak annyit ad, amennyi jog szerint dukál, a szeretet többet; az igazság megadja kinek-kinek a magáét, a szeretet a sajátjából juttat.

A nagy parancsolat. Az újszövetségnek nagy parancsolata: «Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.»¹ Az Isten szeretetének parancsolata «a legnagyobb és első parancsolat», a felebaráti szeretet parancsolata «simile huic», «hasonló ehhez», «királyi törvény». Aki Istent és felebarátját szereti, minden kötelességét szívesen teljesíti: «In his duobus mandatis universa lex pendet et profetae.»² «Ezt tedd és élni fogsz.»³

Kiváló módon keresztény kötelesség és erény a szeretet, ismertető jele a jó kereszténynek: «Arról ismernek meg mindnyájan, hogy az én tanítványaim vagytok, ha szeretettel lesztek egymáshoz.»⁴

Nem elég a korrektség, nem elég azt mondani: nem bántottam senkit; hanem a szeretetnek cselekedeteit is kell gyakorolni s ezeket számon fogja tőlünk egyszer kérni az isteni Bíró: «Akkor majd így szól a király azoknak, kik jobbra felől lesznek: Jöjjetek, Atyám áldottai, bírjátok a világ kezdetétől nektek készített országot; mert éheztem és ennem adtatok; szomjúhoztam és innom adtatok; jövevény voltam és befogadtatok engem; mezítelen és befödöztetek engem; beteg voltam és meglátogattatok engem; tömlőcben voltam és hozzám jöttetek... Bizony mondom nektek, amit egynek ezen legkisebb atyámfiái közül cselekedtetek, nekem cselekedtétek.»⁵

A szeretetnek nemcsak kivételesen, néha-néha, nagy

¹ Mc 12, 31.

² Mt 22, 40.

³ Le 10, 28.

⁴ Jn 13, 35.

s Mt, 25 34-40.

dolgokban, hanem állandóan, az élet minden körülményei között s főleg a kicsinyekben kell megnyilvánulnia, ami nem könnyű dolog. Az emberek gyarlók, tele fogyatkozásokkal; az eredeti bűn folytán ott lappang bennök az állat, melyet nem könnyű megfékezni s mely gyakran megmozdul az emberi kebelben. Ilyenkor, gyenge pillanataiban is jó szívvel lenni felebarátunk iránt, kellemtlen tulajdonságait eltűrni, hibáit megbocsátani, a harag kitörései után újból barátságos arccal, szelíden tárgyalni vele, a viszonyt meg nem szakítani: mindez kicsiny dolognak látszik, pedig nagy diadala a szeretetnek és óriási jelentőségű, mert mi egyéb az élet, mint kis dolgoknak, szerény eseményeknek hosszú láncolata? Ezt az állandó, nem változó, mindennapi szeretetbeli heroizmust köti lelkünkre sz. Pál, mikor mondja: «Egymásnak terhet viseljétek és úgy fogjátok teljesíteni Krisztus törvényét.»¹ És más alkalommal magyarázza: «A szeretet tűrő, kegyes; a szeretet nem irigykedik, nem cselekszik rosszul, nem fuvalkodik fel, nem nagyravágyó, nem keresi a magáét, nem gerjed haragra, nem gondol rosszat, nem örül a hamisságon, hanem az igazságon örvend; mindent elvisel, mindent elhisz, mindent remél, mindent elszenved... Most még megmaradnak a hit, remény, szeretet, e három; ezek közül pedig legnagyobb a szeretet.»²

Hogy e nagy parancsolatnak teljesítését megkönnyítse, a Teremtő belénk oltotta a részvétet, azt a képességet, hogy örvendeni tudjunk az örvendőkkel és sírni a sírókkal. Még mélyebben ültette keblünkbe az önmagunk iránt való szeretetet s ezt zsinórmértékévé tette annak a szeretetnek, mellyel embertársainknak tartozunk. Mindenki legjobban tudja, milyen bánásmódot vár az emberektől; így bánják tehát ő is másokkal. «Mindeneket azért, ami-

¹ Gal. 6, 2.

² 1 Cor. 13, 4-13.

ket akartok, hogy cselekedjenek nektek az emberek, ti is cselekedjétek nekik; mert ebben áll a törvény és a próféták», mondja az Üdvözítő.¹

I. A szeretet teendői mások élete és egészsége körül.

1. A hygiene általában. Mára régi rómaiak hangoztatták, hogy gondoskodni kell, hogy ép testben ép lélek lakjék s leveleiket mindig a «vale», «légy egészséges» kívánsággal végezték, jelezvén ezzel, mily nagyra tartják az egészséget. Mi, keresztények is nagy jónak tartjuk egészséges földi életünket, mely lehetővé teszi kötelességeinknek jó teljesítését, még inkább azért, mert vele megérdemelhetjük az örök életet. Nem csoda tehát, hogy emberek, mikor találkoznak, elsősorban hogylétükről kérdezősködnek s a gyermek, mikor haza ír, így kezdi sorait: Én hála Istennek egészséges vagyok, amit édes szüleimnek is szívből kívánok.

Boldogabb az egészséges koldus, mint a beteg király. Mit használ a királynak, ha korona van a fején, de a feje állandóan fáj? Az egészség többet ér a vagyonnál, a dicsőségnél, a gyönyörnél; azért oktalan, aki ezekért feláldozza. Kelletlen a kincs, ha egészség nincs, tartja a közmondás.

Segítsük felebarátunkat, hogy ezt a legnagyobb földi javát megtartsa, óvja s ha elvesztette, visszaszerezze.

¹ Mt 9, 12. Nemcsak az apostolok magasztalták a szeretetet, hanem utánuk számtalan sok egyházi és világi kiválóság. így Mirabeau gróf «L'ami des hommes» c. művében bizonyítja, hogy a szeretet felángolásától függ az egész emberiségnek földi boldogsága is. A könyv végén valóságos dicsőítő himnuszt zeng a szeretetre s a többi között mondja: «Szeressétek egymást; a vallás, az erény, a becsület, az igazi bölcsélet, az összes törvények, tudományok, művészetek tényleg mind ezt sürgetik s mind ettől nyerik fényüket; minden elfajul és rendetlen lesz, ha a felebaráti szeretet útjáról letérünk.» 576. 1.

Az egészségnek ápolásáról az egészségtan szól; mi itt csak egy-két főelvet jegyzünk fel.

Már a régi bölcs orvosok intenek, hogy kerüljünk mindent, ami túlságos. Túlságba vinni az evést, ivást, tornát, munkát, tanulást, sétát, alvást, egyaránt egészségtelen dolog. Plato szerint a túlsók alvás még a túlsók ivásnál is ártalmasabb. Továbbá; kerüljük a hirtelen átmeneteket; ne mérgeledjünk, ne búslakodjunk; öltözködjünk az időjárás szerint. Az izmokat a munka, az idegeket a pihenés erősíti. Szeressük a hideg vizet, a friss levegőt s a mértékletességet, mely az egészségnek anyja, legjobb orvosság minden betegség ellen, az életnek meghosszabbítója. Dumoulin, a híres orvos, haldokolva ezt mondta az ágya körül álló kartársainak: «Három nagy orvost hagyok magam után: a vizet, a mozgást s a mértékletességet.» így gondolkodott a jó Kneipp is.

Az egészségnek fenntartásához nagyban hozzájárul a munka, a játék, a sport, a testgyakorlat.¹ A pihenés, az alvás és a séta föltétlenül szükséges. A nagy Newton mondta, hogy, ha kilenc órát nem alszik, nem tud jól dolgozni. Schopenhauer szerint egy jól átaludt éjszaka után a test olyan, mint az óra, melyet felhúztak. Ő napjában két órát szokott sétálni s azt szokta mondani, hogy még a fa is szereti a mozgást; jobban nő, ha a szél kissé megmozgatja. Azt is írja, hogy «*motus, quo ceerior, eo magis motus*»; ám itt is azt kell mondanunk Chilonnal: *ne quid nimis*.

A megrongált egészséget igyekezni kell mielőbb helyrehozni a «*principiis obsta*» elve szerint.

A felebaráti szeretet ösztönözzön arra, hogy a köznépben uralkodó nagy sötétséget, a higiénében való nagy tájékozatlanságot eloszlassuk. A nép nagyobbára

¹ Az angolok szenvedélyesen űzik a sportot; elvük: *to be a good animal* (jó állatnak kell lenni).

nem tudja, mi a bacillus; orvoshoz csak későn fordul, többnyire csak akkor, mikor valamely kuruzsló már gyógyíthatatlanná tette baját; az orvosságot, ha rögtön nem használ, eldobja; fatalizmusában sokszor hallani sem akar orvosi beavatkozásokról; járványok idején nehezen veti magát alá a hatóságok intézkedéseinek, melyeket nevétségeseznek vagy istenteleneknek tart. Lakása sokszor tisztátalan, zsúfolt, szellőzetlen. Ideje, hogy végre egy kis világosságot vigyünk be ebbe a sötétségbe.¹

2. *A táplálkozás.* «Natura paucis contenta», a természet ebben is kevéssel beéri; nem így a testnek kívánsága. Az orvosok azt mondják, hogy a mai ember, legalább béke idején, mikor van mit, kétszer annyit eszik, mint amennyit a természet megkíván. Még nagyobb a baj, ha aránytalanul sok húst fogyaszt és sok fűszert használ. «Multos morbos multa fercula fecerunt», mondja Seneca. Hecquet, híres francia orvos, mikor valamely gazdag beteghez hívták, mindig benézett a konyhába is és e szavakkal üdvözölte az ott sürgölődő szakácsokat: «Jó napot, uraim; ha önök nem volnának, mi, orvosok, koldulni mehetnénk.» Egy másik orvos pedig, mikor Bourdalout megkérdezte, hogyan szokott étkezni, ez pedig felelte, hogy csak egyszer napjában, azt mondta a nagy szónoknak: «Az Istenért, ne mondja el az embereknek e titkot, mert vége volna a praxisunknak!» Ősrégi orvosi tanács, hogy az éhségnek maradványaival kell felkelni az asztaltól. Aki keveset eszik, sokat eszik.² Tolstoj is küzdött a sok-evés ellen s nagyon rossz néven vette a gazdagoknak, hogy nem restellik még a lapokban is közölni bankettjeiknek végtelen, francia nevekkal teli étlapjait, miáltal megbotránkoztatják és izgatják a szegény embereket

¹ A teendőkre nézve v. ö. dr. Czettler Jenő, Magyar mezőgazdasági szociálpolitika, Bpest, 1914. 780. és k. 1.

² Mert hosszabb ideig eszik.

A köznép is nagy hibákat követ el a táplálkozás körül. Bizonyos alkalmakkor, így búcsúkor, a sátoros ünnepeken, keresztelőkor túltáplálkozik, máskor pedig mértéken alul eszik. A parasztasszonyok többnyire rosszul főznek; ha jó pénzen el lehet adni a csirkét, tojást, tejet, mindent piacra visznek, azért szokás mondani, hogy a paraszt csak döglött csirkét eszik. Még nagyobb baj, hogy a hústáplálékot sokszor pálinkával pótolja.¹

3. Az *alkoholizmus*. Nem mindenkivel áll a dolog, mint azzal a görög bölccsel, akiről azt mondotta a cselédje, hogy az ő urának csak a lába részegszik meg. Rendesen az egész testet támadja meg ez a méreg, a legnemesebb részeknek van ártalmára és különösen a fejbe száll, hogy ottan letaszítsa trónjáról a királyt, az észet. Gorkijnak «Éjjeli menedékhelyében egy fiatal ember, az alkohol rabja, négykézláb mászik és ugat, mert csak ezen feltétel alatt kaphat néhány kopekát vudkira. Az ugyancsak e darabban szereplő színész folytonosan ismétli: «Szervezetemet az alkohol tette tönkre.» Kérik, hogy szavaljon valamit régi szerepeiből; ő hozzá is fog, elő akar adni egy Hamlet-monológot, mellyel valaha sok tapsot aratott, de mindjárt a második mondatnál megakad, fejéhez kap; emlékezetét is tönkretette az alkohol.²

A testi egészséget ugyan nem ássa alá a szesz oly gyorsan, mint ahogy sok antialkoholista és az alkoholmentes italoknak gyártói mondják, ám a részeg ember élete ezer balesetnek van kitéve s veszedelemben forog feleségének, gyermekeinek testi épsége is, mert részeg apa mellett ezek az alkoholnak szerencsétlen mártírjai

¹ V. ö. Czettler, u. o.

² Cum vini vis penetravit...

Consequitur gravitas membrorum, praepediuntur
Crura vacillanti, tardescit lingua, madet mens,
Nant oculi, clamor, singultus, jurgia gliscunt.

szoktak lenni. Egy ittas budapesti ember minden ok nélkül úgy fejbeütötte gyermekét, hogy az egyszerre süket, néma és vak lett.

Mohamed, mikor látta, hogy a bornak túlságos élvezete megvadítja s tettelegességekre ösztönzi az embert, oly szörnyű átkot mondott a borra, hogy mindmainapig nagy ritkaság, hogy egy mohamedán bort igyék. Ha másoknak unszolására mégis megteszi, azt mondja: «Mohamed, hunyd be a szemed!» Egy török ember, mikor így magáról megfeledkezve kiürített egy borral telt poharat, észbe kapva szörnyen kezdett jajveszékelni: «ó szegény lelkem, monda, szaladj le a lábaimba, hogy ez a bűnös ital el ne érjen; s ha oda is lehatolna, rejtőzzél el hüvelykujjaimba; s ha még oda is érne ez a piszkos ital, akkor szaladj ki a testemből egészen!»

«Dementat sapientes, facit repuerascere senes», mondták a régiek, azért Trajanus császár azt mondta környezetének: «ne hajtsátok végre parancsaimat, melyeket ittas állapotban adni fogok!»

«Te láthatatlan szelleme a bornak», mondja Shakespeare, «ha még nem adtak nevet, hát ördög legyen a neved!»

Mértékletesen élvezve nem árt a bor; a Szentírás szerint: «vinum et musica laetificant cor»,¹ «vinum in jucunditatem creatum est»;² de ugyanitt olvassuk, hogy a túlságos ivás gyilkos, «multos enim exterminavit vinum».³ Az isteni Üdvözítő még csodával is szerzett bort a kánai násznépnek; maga a Szűzanya figyelmeztette: «fiam, nincs boruk». Ám nem mondta: «fiam, nincs borunk»; s az Újszövetség a legsúlyosabban elítéli a részegeskedést, mikor mondja: «sem a tolvajok, sem a fősvények, sem a részegesek, sem az átkozódók, sem a

¹ Eccli 40, 20.

² Eccli 31, 35.

³ Eccli 31, 30.

ragadozók nem fogják bírni» Isten országát.» 1 Maga az Úr így int: «Vigyázzatok pedig magatokra, nehogy elnehezedjék szívetek mámor és részegség által.»²

Fel kell venni a harcot a nép-alkoholizmussal is; egyszer már komolyan kell hozzálátni a pálinkakérdés megoldásához. Maga a nép alig segíthet magán, mert az általános részegesedésnek nemcsak egyéni, hanem társadalmi okai is vannak. Tolstoj felvetette a kérdést, miért kábítja magát a nép s azt felelte: mert vigasztalan az élete, elnyomják, megvetik, szipolyozzák, megalázzák; részeg állapotban legalább elfeledi bánatát. Szébbé, derűsebbé kell tenni népünk életét; a korcsmát művelődési körökkel, a pálinkát teával, kávéval kell pótolni, törődni kell a néppel s nem szabad hagyni azoknak karmai között, akik az általános korhelykedésből élnek és gazdagodnak. A spártaiak részeg helótákat mutattak gyermekeiknek, hogy megundorodjanak az iszákosságtól; nekünk is a fiatalsághoz kell fordulnunk, azokat kell óvnunk, mentenünk, a vén korhelyekkel úgy se megyünk semmire. A megrögzött alkoholista csak csodálatos utón javulhat meg. Azért szokás mondani: aki ivott, inni fog.

Az iszákosságnak legveszedelmesebb alkalmai a népnél: az áldomás, a keresztelő, a lakodalom, a halotti tor, a választások. Nagy baj, hogy sok helyütt a munkások pálinkát kötnek ki maguknak s hogy gyermekeiket is itatják.

Emlékezzünk meg egy szóval a dohányzásról is, mely a felnőtteknél, mértéktartás mellett, nem ártalmas; annál ártalmasabb azonban a fiatalságra nézve s mindenkire, ha nagy mértékben történik s megszokás által második természetté vált. Kant is dohányzott, de csak egy pipát mindennap a reggeli után, mert ezt általános elvvé

¹ 1 Cor. 6, 10.

² Le 21, 34.

(Maxime) is lehetne felállítani, anélkül, hogy veszélyeztetné az emberiség jólétét.

Tolstoj oly szívhezszólóan írt ezen túlhajtott, tilos élvezetek ellen, oly meghatóan ecsetelte p. o. a dohánygyári munkásleányoknak tuberkulotikus elhervadását, hogy mikor meghalt, jasnaja-poljanai sírjának fakerítését teleírták a látogatók ily fogadalmakkal: «Kedvedért örökre lemondok a dohányzásról.» «Sírodnál fogadom meg, hogy szeszes italt többé nem iszom.»

II. A szeretet teendői mások szabadsága körül.

A szeretet nem elégszik meg azzal, hogy másnak szabadságát tiszteletben tartja, hanem tőle telhetőleg védelmére kel elnyomott felebarátjának, biztosítani igyekeztvén annak külső és benső szabadságát.

1. A külső szabadság védelme. Szép és nemes dolog részt venni a rabszolgaság, a leánykereskedelem, az uzsora, a munkásnép elnyomása ellen irányuló mozgalmakban. Akinek tehetsége, temperamentuma, eszközei vannak hozzá, vegye fel a harcot mindennemű zsarnokság, elnyomás, jogtalanság, kizsákmányolás ellen. De jegyezze meg, hogy szörnyetegek ellen csak tetőtől-talpig felfegyverkezve kell fellépni; az elnyomás ellen *okos* támadásokat kell intézni; visszaélések ellen, melyek mély gyökereket eresztettek, csak fokonként lehet sikereket elérni. «Greife nie in ein Vespennest; und wenn du greifst, so greife fest.» A nép sokszor keservesen panaszkodik piócai, elnyomói ellen, de mikor nemeslelkű emberek védelmére kelnek, könnyen megtántorodik és nem hajlandó szolgáltatóni a szükséges bizonyítékokat. Ezek nélkül pedig nem lehet győzni s a sikertelen támadás után a gonosz még gögösebb és elbizakodottabb lesz.

Neveljük mértékletességre, rendszeretetre, szorgalomra, takarékoszágra a népet, mert ezen tulajdonságok-

nak hiánya szokta őt piócáknak és vámpíroknak hatalmába keríteni.

Nem mindenkinek vannak elég erős idegei a társadalmi és politikai harcokhoz. Ám nemcsak a nyilvánosság porondján lehet jót tennünk embertársainkkal; a front mögött is lehet nagyon hasznos tevékenységet kifejtteni a szabadság érdekében.¹

2. *A benső szabadság védelme, a) A vallási balviszonyok.* Socratesnek elég volt a maga nagy esze, hogy még a kísértést is legyőzze. Oly tisztán állott lelke előtt a bűnnek utálatossága és esztelensége, hogy ezen belátás elég volt lelki tisztaságának és szabadságának megőrzéséhez. Ám nem mindenki Socrates; a közönséges halandó sokkal gyengébbnek bizonyul a szenvedély s a kötelesség harcaiban; ő sokszor látja a jobbat s mégis a rosszabbat követi, mert «a lélek ugyan kész, de a test erőtlen».² A földet csak az ég segítségével lehet legyőzni.

Már most, ha valamely államban ziláltakká lesznek a vallási állapotok; ha meghonosítják az állami atheismust; az iskolákból kiűzik a hittant, a hivatalokból eltávolítják a fészületet; ha a fiatalság a hitnek helyében ott látja a kételyt, az epikureismust, a nyílt hitetlenséget; ha látnia kell, miképen gúnyolják, megvetik, üldözik az

¹ Erre nézve mondja a bölcs Seneca: «Sed habet, ubi se etiam in privato lare explicit magnus animus... Ita tamen delituerit, ut ubicunque otium suum absconderit, prodesse velit et singulis et universis, ingenio, voce, consilio. Nee enim is solus reipublicae prodest, qui candidatos extrahit, et tuetur reos, et de pace belloque censet: sed qui iuventutem exhortatur, qui in tanta bonorum praeceptorum inopia, virtute instruit animos, qui ad pecuniam luxuriamque cursu mentes prensat ac retrahit, ... qui docet, quid sit iustitia, quid pietas, quid patientia, quid fortitudo, quid mortis contemptus, quid deorum intellectus, quam gratuitum bonum, sit bona conscientia? Neque enim ille solus militat, qui in acie stat. De tranquillitate animae.»

² Mt 26, 41.

Egyházat: ugyan hogy maradjon meg az erény, a tisztesség, az ártatlanság útján? Az Ég segítsége nélkül fölülkerekedik a föld s hatalmába, rabigája alá hajtja a lelket. Még az is hajlandó követni a rosszat, aki a jót látja (*meliora videt*); mi lesz tehát azzal, aki nem is látja többé a jót? A független erkölcsstan mellett függetlenek és féktelenek az erkölcsök is, miként Franciaország példáján látjuk. A vallás, mint Verulami Baco mondja, illatos bors, melynek feladata megmenteni az emberiséget a rothadástól. Legyünk résen a francia métellyel szemben; ne engedjük hazánkba, ami Franciaországban rothad és rothaszt.

A vallástalansággal szorosan összefügg a szabadságnak egy másik akadályja, a nyilvános erkölcstelenség.

Azokban az államokban és társadalmi rétegekben, ahol az ősi keresztény hit helyét az új pogányság foglalta el, az erkölcstelenségnek következő három főalakja kapott lábra.

b) *A mammonismas* (*concupiscentia oculorum*). Az a nép, mely az igaz Istent nem imádja, nem szereti, utána nem vágyik, az aranyborjú imádójává aljasodik le, mert az aranyborjú lehetővé teszi neki a földi élvezeteket. Ahol lábra kapott a hitetlenség, ott örült dulakodás indul meg a földi javak után; ott mindenekfelett becsülik a pénzt, bámulják a gazdagságot, nem is tekintve azt, mily piszkos utakon szerezte azt meg valaki. Egész mammonista közvélemény fejlődik ki, mely nagyon alkalmas és erős arra, hogy megmételje a lelkeket. «Habeas, habebis», ez manapság a városokban a jelszó: ha azt akarod, hogy becsüljenek, szerezz jó sok pénzt! *Enrichissez vous!*

Így ejti hatalmába a gyenge akaratúakat az aranyborjú. A haladó korról ugyanis mindig erősebb lesz a pénz szeretete; a fősvénység teljes erejében, egész nevetségességében és örületében fellép. Ily emberek szoktak

aztán egész éjjel ötkoronásokat kefélni és tornyokba rakosgatni; ilyenek fojtják vissza léleketüket, mikor szabójuk mértéket vesz; ilyenek nem tesznek pontot az i betűre, mert drága a tinta. Sőt oly bolondja is akadt az arany-nak, aki maga szokott éjjelenként kimenni az udvarra és ugatni, hogy megtakarítsa a kutyatartást. Ilyenekből kerülnek ki aztán az uzsorások, a munkásnép elnyomói, a panamisták, a posztócsalók, így születnek a Harpagonok és Shylockok.¹

E mammonizmustól meg kell tisztítani a közvéleményt. A tisztességtelen pénzszerzést minden formájában üldözni kell és megbélyegezni.²

Felebarátainkat pedig neveljük arra, hogy magasabb régiókban keressék a boldogságot. Hova jutnánk, kérdi Voltaire, ha csak az lenne boldog, akinek 200.000 hold földje, ötven ökre és szamara van? Az anyagi javakból elegendő, amennyi a tisztességes megélhetéshez szükséges; a boldogságra nézve a pénznél sokkal fontosabb a jó egészség, a szerencsés temperamentum, rendezett csa-

¹ Mikor ez az uzsorás megtudta, hogy leánya sok pénzzel megszökött, valósággal dühöngeni kezdett:

«Nem láttam szenvedélyt, mely oly kuszán,
Olyan sokfélekép s olyan furcsa-nyersen
Tört volna ki, mint a kutya zsidóé
Kitört az utcán: «Lányom, arányim!
A lányom egy kereszténnyel szökött meg!
O jaj! az én keresztény arányim!
Törvény! Bíróság! Arányim, lányom!
Egy zsák arany, két zsák arany, pecsétes;
Mínd dupla aranyok! Ellopta lányom!
Meg ékszert, két követ! Két drága, szép kő!

«Szeretném, ha lányom halva volna a lábaimnál s az ékszer a fülében! Szeretném, ha hat szál deszka között heverne a lábaimnál s aranyaim benne volnának a koporsójában!» Shakespeare, A velencei kalmár.

² V. Ö. Dr. Jehlicska Ferenc, A pénz és a boldogság, Bpest, 1916.

ládi élet, nemes munkálkodás, tiszta lelkiismeret, főleg pedig Istennek szeretete.

Már Thaïes bölcs is ostromozta kortársainak örült pénzimadását. Mikor ők azt mondták neki, hogy azért beszél a pénz ellen, mert savanyú a szőlő, kereskedelemmel kezdett foglalkozni, egy év alatt hatalmas vagyont gyűjtött s aztán megint visszatért a bölcsülethez, hogy meggyőzze embertársait szavainak őszinteségéről. Íme tehát, nem kell, hogy a Mammon rabjai legyünk. Mi, keresztények, még több joggal mondhatjuk ezt.

c) *Az erotikus elvadulás* (concupiscentia carnis). A mammon rabságánál talán még veszedelmesebb, mindenestre pedig utálatosabb, ha valaki saját testének rabjává válik. Ezen bűnnek az a természete, hogy itt nem érvényes a német «einmal ist keinmal», hanem aki a-t mondott, b-t is fog mondani, sőt valószínűleg az egész abc-t egészen a z-ig. A szenvedély először kér, majd követel, végre kényszerít. A lelkiismeret egyre halkabban tiltakozik, míg végre egészen elhallgat. A többszörös bukás által Venus magához láncolja áldozatát s szent Ágoston szerint «catena haec non, vei difficilime frangitur». Az ily ember valóságos «mus in pice», eger a szurokban, melyből nem tud kivergődni.

Jó környezetben is gyenge a megsebzett emberi természet; ha aztán kívülről erős kísértések, csábítások, ingerek ostromolják, hogyan fogja a helyét megállhatni? «Quantum possumus — mondja e gyönyöréről Seneca — a lubrico recedamus; in sicco quoque parum fortiter stamus.»¹

Már most nézzük meg városainkat, mily ijesztő ott az erotikus elvadulás! Mily tág e dolgról a közvélemény! Mily illetlen az öltözködés! Mily szennyesek a lapok! Mily arcátlan és nagy a prostitúció! Mily erkölcs-

¹ Seneca, Ep. 112.

telének a színházak! Újabb időben a legtöbb színpadon csak betörők, csalók, korhelyek, kerítők, prostituták, házasságtörők szerepelnek; ha itt-ott egy becsületes ember is föllép, hülyének van feltüntetve.

Mikor szándékozik a tisztességes közönség ezen visszaélések ellen is végre állást foglalni?

« d) Az *ascendismus* (superbia vitae). «Ascendam super altitudinem nubium, similis ero Altissimo»;¹ «a felhők magassága fölé hágnok, hasonló leszek a Fölségeshez», monda a gögös és lázadó Lucifer s azóta az «ascendere», a fölfelé való törtetés divatban van a világon.² Senkinek sem lehet kifogása az ellen, ha az emberek becsületes igyekezettel, érdemek által javítani akarnak sorsukon, a társadalmi ranglétrán fölfelé igyekeznek. Ez a törekvés magában véve ártatlan s a társadalomra nézve hasznos. Am nemcsak az érdem és tehetség igyekszik előre jutni, hanem annak ellenkezője is; és hányszor látjuk, hogy ez utóbbi az előbbit kiszorítja!

Ha cím, vagyon, hivatal annyiaknak¹
 Nem görbe úton jutna! Büszke polcra
 Ha csak az érdemek segítenének!
 Hány tenne fel sipkát, ki kézbe' tartja,
 Hány parancsolna, ki most szót fogad!
 Hány gaz ripőköt kiszakítanának
 A tisztesség nemes vetésiből,
 S hány tisztességet kellene kiszedni
 A napi ponyvából, a törmelékből,
 Hogy fényre jusson?³

Az előrejutás lázas vágya megakadályozza az embereket abban, hogy válogatóság legyenek az emelkedés eszközeire, módozataira nézve. Csak fel, fel!, ha nem lehet tisztességesen, akkor cselszövéssel, másoknak félre-

¹ Is 14,14.

² V. ö. Ars. Dumont, Dépopulation et civilisation, Paris, 1890.

³ Shakespeare, A velencei kalmárt

lökésével, protekcióval, vesztegetéssel, a becsület feláldozásával, mérgezett labdaccsal, vagy törrel, mint Macbeth tévé. S a Macbethek mögött rendesen ott vannak a háttérben a Lady Macbethek, csak «cherchez la femme», keressétek az asszonyt Már Éva sem elégedett meg a maga rangjával, istennő szeretett volna lenni; azóta a legközönségesebb Éva lánya, ha ténsasszony, nem bánná, ha nagyságos asszony lehetne; ha már nagyságos, miért ne lehetne méltóságos; s ha már méltóságos, miért ne legyen kegyelmes?¹ Csak fölfelé, fölfelé minden áron.² Már Lucifer azt tartotta, hogy inkább lesz fejedelem a pokolban, mint szolga az égben. Nérónak anyja pedig, Agrippina, azt akarta, legalább a fia legyen uralkodó; mikor azt mondták neki, hogy fiából lesz ugyan császár, de majd őt is megöli, a nagyravágyó asszony azt felelte: «Occidat, dum imperet!», «nem bánom, ha meg is öl, csak uralkodjék!»

Minél erősebb a társadalomban ez a fölfelé irányuló áramlat, annál több embert ragad magával. Újabban valóságos természeti törvényt csináltak ezen törekvésből, melynek lehetetlen ellenszegülni. És tényleg nem könnyű hidegen szemlélni azt az örült tülekedést; a nézőt is elfogja a láz s csakhamar ő is rabja lesz az ascendizmusnak.

E kísértés annál veszedelmesebb, mert a kevélységet, a dicsőség után való vágyat összüleinktől örököltük s mély gyökerei vannak természetünkben. A régiek a lélek alsóruhájának nevezték el, mert e vágyat utoljára veti le az ember. «Etiam sapientibus cupido gloriae novissima exuitur», mondja Tacitus.

Ám mégsem ellenállhatatlan természeti erő ez a fölfelé való törekvés, hanem hajlam, melyet rendes, megen-

¹ Mundus titulis titillatur.

² Habet hoc vitium omnis ambitio, non respicit. Seneca. Nem azokat nézi, akik mögötte vannak, hanem akik előtte.

gedett határai közé lehet szorítani, sőt teljesen elnyomni is. Így tett Diogenes, akinek igen jó alkalmá lett volna egyszerre nagyot lépni fölfelé, a hordóból ki és fel egészen a trónra, mert Nagy Sándor, aki meglátogatta, szívesen adott volna neki egész országot is; Diogenes azonban nem kért belőle s csak azt kívánta a meglepett Nagy Sándortól, hogy álljon kissé oldalt, hogy a nap reásüt-hessen.

Hány ezer és ezer ilyen férfi és női Diogenest nevel a keresztény vallás, akik anélkül, hogy cinikusan, «kutya-módra» hordókban laknának, szerény kis cellákba zár-kóztak, ahol Istennek és felebarátaiknak szolgálnak, a föl-felé való kapaszkodásról pedig örökre lemondtak! Hány jó keresztény van, aki nem a társadalmi ranglétrán, ha-nem az erényeknek létráján igyekszik fölfelé!

Az általános tülekedés között örömmel pihen meg az ember szeme e jó és bölcs embereken.

e) *Az utánzás*, Hogy a példának oly magával ra-gadó, ellenállhatatlan ereje volna, hogy valósággal hipno-tizálja az embert, mint Tarde és utána többen mondták, nyilvánvaló túlzás és némely abnormis jelenségnek me-rész általánosítása. Mindamellet tagadhatatlan, hogy em-bertársainknak tettei erősen hatnak viselkedésünkre, főleg azokéra, akik természetüknél vagy koruknál fogva ke-vésbbé önállóak. A gyermek valóságos kis majom, amit másokon lát, ő is teszi. Ha valamely faluban komédiások voltak, egy-két hétig a gyerekek mást sem tesznek, mint cigánykereket hánynak, tótágast állnak, fejükön járnak. Ám meglett férfiakat sem hagy érintetlenül a példának szuggesztív ereje. Én, mondja önmagáról Montaigne, majomtermészeiű, utánzó ember vagyok. Ha verset írok, a legutóbb olvasott költőt megérezni rajtam; Parisban másképen beszélek, mint Montaigne faluban. Bárkit nézek figyelmesen, magamba szívok valamit a lényéből; ok-talan viselkedés, csúnya arcfintorítás, nevetséges beszéd-

mód s egyéb bűnök, minél jobban felkeltik figyelmemet, annál inkább rám kúsznak, belém csimpaszkodnak s ha erővel le nem rázom, nem szabadulok tőlük. Többet káromkodom és esküdözöm hasonlóságból, mint hajlamból.»!

Főleg a fölülről jövő példaadás erős; amilyen a pap, olyan a hitközség, «qualis rex, talis grex». Tény, hogy a legtöbb bűn a felsőbb körökből szivárgott le az alsóbb néprétegekbe.²

A példának ereje különféleképen érvényesül. Valaki kész volna valamely nemes cselekedetre, de látja, hogy mások nem teszik s így ő is tartózkodó lesz, mert azt hiszi, hogy mások ily cselekedettel pórul jártak. Viszont, ha valamely nehéz dolog előtt áll az ember s habozik a végrehajtással, másoknak jó példája felbátorítja: «Ein edles Beispiel macht die schweren Taten leicht.»³

A példák illusztrálják a sikernek lehetőségét s így utánzásra serkentenek. Sokszor pedig oly cselekedetekre viszik az embert, melyek eszébe se jutottak volna.⁴

E világban a kosok nincsenek elválasztva a juhoktól és sajnós, manapság az előbbieknél száma igen nagy. Közéletünk meg van mételyezve, sok a botrány, az újságok különös előszeretettel hozzák a «chronique scandaleuse»-t, a színpadok még koholt aljasságokat is hozzáadnak a valókhöz: «omnia sceleribus ac vitiis plena sunt... major quotidie peccandi cupiditas, minor verecundia est».⁵ Így aztán az imitációs hajlam útján könnyen terjed a rossz érintetlen területekre is, «nemo sibi tantum-

¹ Montaigne, Essais, Sur des vers de Virgile.

² V.o. Dr. Jehlicska Ferenc, Utánzás és majmolás, Bpest, 1916.; Dr. Giesswein Sándor, Egyén és társadalom, Bpest, 1915. 25. 1.

³ Goethe.

⁴ Schopenhauer, Parerga u. Par. II., § 119.

⁵ Seneca, De ira. «Minden bűnnel és gazsággal van tele . . . a bűnözési hajlam egyre nő, a szégyenérzet pedig csökken.»

modo errat, sed alieni erroris et causa et author est. Alienis perimus exemplis».¹

Minthogy tehát a mai rossz erkölcsi közegészségi viszonyok minden egyes embernek erkölcsi egészségét veszélyeztetik, helyes elvekkel be kell oltanunk a romlatlan lelkeket, a ragállyal szemben immúnisakká kell őket tennünk. Csak azok, akik gyengék, magukkal szemben bizalmatlanok, hajlandók másokat vakon követni. Világosítsuk fel felebarátainkat s acélozzuk meg jellemüket! Nem volna-e szégyen, ha majmok módjára bármit megkülönböztetés nélkül utánoznánk? «Nihil ergo magis praestandum est — mondja Seneca — quam ne, pecorum ritu, sequamur antecedentium gregem, pergentes, non qua eundum est, sed qua itur.»²

Amellett állítsunk nemes példákat embertársaink szeme elé; újságok, színpad mutassák be az életnek szép oldalait is s ami még fontosabb, azon kell lennünk, hogy szép, nagy dolgok ne csak elmondassanak, hanem *történe-
jenek* is. «Obversentur species honestae animo.»³ A megholt s az élő szenteknek példái nemesítő, bátorító erkölcsi tényezők s a ma elharapódzott erkölcsi skepsisnek és elkedvtelenedésnek legjobb cáfolatai.

Minthogy pedig lehetetlen rossz példákat nem látunk, amíg e világban vagyunk, igyekezzünk ezeket is hasznunkra fordítani. A bölcs ember, mint Cato mondja, többet tanulhat a bolondtól, mint a bolond a bölcstől. Mikor azt kérdezték Aesopustól, hogyan lett olyan jóvá,

¹ Seneca, De vita beata. «Senki sem vét csak önmagának, hanem mások bűnének is lesz okává és szerzőjévé. Idegen példák tesznek tönkre.»

² Seneca, De vita beata. «Mire sem kellene annyira ügyelnünk, mint arra, hogy ne kövessük barmok módjára az elől haladó csordát, nem oda menve, ahova kellene, hanem, ahova mennek.»

³ «Tisztességes képeket kell a lélek elé állítani.» Cicero, Tusc. quaest. II., 22,

ő felelé: «Ellenkezőjét téve annak, amit mások tesznek.» így tett Montaigne is; a gorombáktól udvariasságot tanult, a restektől szorgalmat, a piszkosaktól tisztaságot, az irigyektől szeretetet, a kegyetlenektől irgalmasságot. A rossztól, amit látnunk kell, undorodjunk meg s tegyük épen az ellenkezőjét. A legrosszabbtól is tanuljunk jót s a legjobbtól se tanuljunk rosszat.

f) A *demagógia és a sajtó*. Hatalmas szónokok úgy hatnak a népre, mint a vihar a tengerre. Az ékesszólás, főleg, ha nemcsak a szavaknak, hanem a gondolatoknak ékesszólása is, magával ragadja a hallgatóságot, felkorbácsolja szenvedélyeit, tette serkenti akaratát, sőt a régivel ellenkező irányba terelheti azt, miként Menenius Agrippának és a Caesar holtteste felett szónokló Antoniusnak példája mutatja. Jól tudják ezt azok az irányok, mozgalmak, pártok és áramlatok is, melyek a helyes, keresztény világfelfogással szembehelyezkednek; ők is állítanak sorompóba tehetséges, temperamentumos és szellemes szónokokat s jaj annak az egyszerű népnek, mely szuggesztíójuknak befolyása alá kerül!

Az újságnak nyomtatott betűje nem oly erős ugyan, mint a jó szónoknak élő szava, de más körülmények kölcsönöznek neki nagy és veszedelmes erőt. Az újságok számra, tömegre, terjedelemre nézve messze fölülmúlják az elhangzott beszédeket; a vasút oda is elviszi, ahol az emberek beszédet sohasem hallgathatnak; a nyomtatott betűnek nagy tekintélye van és eltehető, újra meg újra elolvasható és tovább adható. Ezek miatt félelmetes hatalommá lett a sajtó és ismeretes dolog, hogy egy-egy ügyesen szerkesztett lap valóságos rabszolgákat nevel magának, akiket irányával, gondolatmenetével teljesen asszimilált, akik nem tudnak nélküle élni, akik minden szavára esküsznek.

Miként szónokaik, úgy lapjaik is vannak a rossz, ellenséges, keresztényellenes és hazafiatlan irányoknak;

vannak nálunk lapok, melyek teljesen üzleti alapon állva, nem nevelik a népet, hanem szolgálják szenvedélyeit, csiklandozzák alantas hajlamait s így nagyban terjesztik a korrupciót.

Figyelmeztessük embertársainkat a demagógiának veszedelmére s az ellenséges szónokokkal állítsunk szembe mi is kiváló szónokokat. Az ékesszólásnak feladata szolgálni az Igazat, a Jót és a Szépet; felfegyverezni az észet a szenvedély ellen s az igazságot a hazugság és rágalom ellen. Társadalmi és politikai szónokaink hadd tanulmányozzák az igazi, nagy mestereket, Demosthenest, Cicerót, Aristotelesnek és Quintilianusnak műveit; az újabbak közül is a javát; mert a szónoknak állandóan és sokat kell tanulnia; tanulni pedig csak az igazi nagy mesterektől lehet. Az egyházi szónokok forgassák szent Ambrust, szent Ágostont, Aranyszájú szent Jánost, Bossuet, Bourdalont, a mieink közül is a legnagyobbakat, ne pedig hatodrangú, semmitmondó kis szónokcskákat. Bossuet is sokat tanult, úgyszólván ismerősei ezt a szójátékot úzték nevével: *Bos suetus aratro*. A prédikációk, mondja Jean Paul, söprűk, melyek vasárnaponként kisöprik az emberek szívéből az előző nyolc napnak szemetét. Lényeges kellék, hogy a szónokok tegyék is meg, amit hirdetnek, hogy szavaik és életük között legyen meg a kellő összhang, nehogy azt lehessen róluk mondani: «aliter vivunt, quam vivendum esse praecipiant»,¹ vagyis, hogy vizet prédikálnak és bort isznak.²

¹ Seneca, Ep. 106.

² Amellett megszívlelendők Montaignenek, a nagy világfinak szavai: «Bár szép dolog a szónokban a szavak és a tettek harmóniája, mindamellet más a szó és más dolog a tett. Hiú volt azoknak fáradozása napjainkban, akik árnyékot akartak vetni az Egyház igazságára szolgálóinak hibái által; az Egyház ugyanis máshonnet veszi bizonyítékait; ostoba módja ez a bizonyításnak, mely mindent összezavarna; egy tiszta erkölcsű embernek hamis véleményei lehetnek s viszont

Nem mindenki tudja megkülönböztetni az újságban a jót a rossztól, a «mel»-t a «fel»-től; főleg a finom mérgek veszedelmesek. Azért a rossz lapokat távol kell tartani embertársainktól s nagy buzgalommal kell pártolnunk jó újságjainkat, heti, havi folyóiratainkat és népies irodalmunkat; mert a jó sajtó, melynek keze meg van kötve az erkölcs és az illem által, hogyan versenyezzem saját erejéből a tisztességtelen sajtóval, melynek minden eszköz jó?

III. A szeretet teendői mások értelmisége körül.

Amíg az igazságosság beéri azzal, hogy senkit tévútra nem vezet, az igazságtól meg nem foszt, a szeretet többet tesz: tőle telhetőleg segíti az embereket, hogy az igazságnak minél tökéletesebb megismerésére jussanak.

1. A műveltség. Kár, hogy nincs igaza Socratesnek és Herillusnak, akik azt tanították, hogy a tudás minden erénynek anyja és hogy minden bűn csak a tudatlanságból származik. A tudás magában véve nem tesz jóvá; az ábécé, az egyszeregy, a fizika, a logaritmus, a csillagászat egymagában még senkit sem tett igazságossá, mértékletessé, szeliddé, istenfélővé. A jóság más tényezőktől is függ.

Mindamellet, ki merné tagadni, hogy a tudás, a műveltség igen nagy jó? E pontban nincs nézeteltérés az emberek között; a tudás hatalom, «knowledge is power», monda Verul. Baco; életrevalóbbá, ügyesebbé, befolyásosabbá teszi az embert, sőt az erényre nézve sem közömbös, mert lehetővé teszi magasabb fokának elérését. A tudásnak gyökere, a tanulás keserű, mondja Aristoteles, de gyümölcse édes. Csiszoljuk tehát a gyémántot,

egy gonosz ember igazat hirdethet, még olyan is, aki maga nem hiszi.» De la cholère.

melyet Istentől kaptunk. Ha nem is volna oly hasznos a tudomány, amilyen tényleg, akkor is kötelességünk volna utána törekedni, mert maga az Úr mondja, hogy minden embernek sáfárkodnia kell a rábízott talentumokkal és jaj annak, aki azokat elássa!

Buzdítsuk tehát embertársainkat, hogy idejekorán szerezzék meg a szükséges ismereteket s akinek Isten tehetséget adott, maga is igyekezzék oszlatni a sötétséget és terjeszteni a világosságot. Ne hagyja senki gyertyáját a véka alatt! Aki erőt érez magában, szívesen vállalkozzék előadások tartására, szívesen írjon cikket, füzetet, könyvet. Vannak igen tanult emberek, akik úgy fukarkodnak ismereteikkel, mint a fősvények pénzüikkel; felhők ezek, melyek nem adnak esőt. Úgy kellene e dolgról gondolkodnunk, mint gondolkodott a bölcs Seneca: «Si cum hac exceptione detur sapientia, ut illam inclusam teneam, nec enuntiam, rejiciam.»

Le kell «ereszkedni» a néphez is, melynek körében nagy tudatlanság uralkodik és fel kell venni ellene a harcot. Mindenekelőtt a legszükségesebb ismereteknek megszerzését kell az egyszerű embereknek megkönnyíteni; hadd ismerje meg ki-ki jól a maga hivatásának, foglalkozásának kötelességeit és eljárásait, a körébe vágó újabb felfedezéseket, módszereket; hadd ismerje meg az atya, az anya, a fiú a maga kötelességeit, hogy azokat teljesíteni tudja; hadd ismerkedjék meg a polgár az országnak főbb törvényeivel, alkotmányával, történetével, hogy polgári jogait helyesen gyakorolhassa. Szerezzen a nép általános műveltséget és a szükséges ismeretekhez csatolja a hasznosakat s majd a kellemeseket is.

2. *A műveltség és a vallásosság.* Az igazi és teljes műveltségnek, mondja Leibnitz, szükséges kelléke, hogy az ember ne csak azt tudja, ami e rövid földi létre vonatkozik, hanem élénken érdeklődjék azon igazságok iránt is, melyek a sírontúli jövőnkkel függnek össze. London-

nak utcáit, úgymond, ismerni hasznos dolog, de csak addig, amíg valaki ott tartózkodik; így összes földi ismereteink is csak addig használnak nekünk, amíg itt tartózkodunk a földön. Ám nem leszünk itt mindig.

J. Locke is hangsúlyozza, hogy a vallásos igazságokkal, minthogy legfontosabbak, legtöbbet kell foglalkoznunk; arra valók, úgymond, a vasárnapok és az ünnepek, hogy ezt mindenki megtehesse. Mit használna az embernek, kérdi a humoros Abraham a S. Clara, hogyha a történelemnek összes királyait ismerné, a mindenségnek legfőbb Királyát pedig nem ismerné? Mit használna neki, ha tudná, merre vezet az út Spanyolországba, Olaszországba, Japánországba, csak a mennyországba vezető utat nem találná?

Nem elég okosnak lenni, jóknak is kell lennünk. A tudás csak akkor ér valamit, ha erénnyel párosul, igazi erény pedig csak a vallás talajából fakad. Sőt Montaigne azt tartja: «Toute autre science est dommageable à celui, qui n'a la science de la bonté»; «minden egyéb tudás ártalmas annak, akiben nincs meg a jóságnak tudása». A «scientia» «conscientia» nélkül, ismeretek lelkiismeret nélkül tényleg csak veszedelmesek, mert fegyverül szolgálnak a gonoszságnak. Nincs rosszabb vad a civilizált vadnál. «Qui proficit in litteris — mondja szent Ágoston — et deficit in moribus, plus deficit, quam proficit.»

Ki kell még emelnünk, hogy ma már, Krisztus után, nem elégedhetünk meg a természetes jósággal, a pogány erénnyel. Fontenelle, a nagy francia akadémikus és rendkívül szellemes polyhistor elmondja, hogy anyja sokszor pörölt vele; «fiam, fiam», monda neki az okos asszony, «te el fogsz kárhozni a te puszta természetes erényeiddel». Mindig sürgette, hogy keresztény, természetfeletti erényekre is törekedjék.

Igazán erényesnek lenni nem könnyű dolog. A vallás forrásaiból meríthető erős segítség nélkül nem vagyunk

képesek a jót tenni, a rosszat kerülni, a szenvedést békével tűrni, a bántalmakat megbocsátani, a sorsnak rosszrafordulását elviselni, az önzést legyőzni, a rossz szokást letenni, a jóban állhatatosan megmaradni. «Velle adjacet mihi; perficere autem bonum, non invenio.»¹ Az emberi erkölcsanak, («független» etikák gyengék, tehetetlenek, parancsaik emberi vélemények; ellenben az Isten által adott erkölcsanak hatalmas, számtalanszor szentet nevelt és nevel most is parancsaival, melyek *isteni parancsok*. Amit Isten Fia mondott nekünk, mégis csak más, mint Kantnak, Schopenhauernek, Spencernek, Hartmannak etikai szólamai. Azért már szent Pál apostol óv a pusztán emberi filozófiáktól, a tisztán világi elemekből összerótt erkölcsanoktól s Isten Fiához utasít, mondván: «Videte, ne quis vos decipiat per *philosophiam*, et inanem fallaciam, secundum traditionem hominum, secundum elementa mundi, et non secundum Christum; quia in ipso inhabitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter.»²

3. *A félműveltség.* A teljes műveletlenségnél jobb a félműveltség, de csak úgy, ha tudatában van fél-voltának, tökéletlenségének. Sajnos, a legtöbb esetben nem így van, azért keveredett a félműveltség oly rossz hírbe. Nem az alapos, hanem a féltudás az, mely «inflat», felfuvalkodottá tesz; nem az alapos, hanem a féltudás vezet el Istentől, mint Baco mondja. Az alapos tudás visszavezet Istenhez.

Azért már fiatal korukban intenünk kell embertársainkat, hogy alapos műveltségre igyekezzenek szert tenni. Ha csak félszorgalommal, félodafigyeléssel, félbuzgalommal látnak hozzá a tanuláshoz; ha a nehéz pont előtt

¹ Rom. 7, 18.

² Col. 2, 8. «Vigyázzatok, hogy valaki titeket meg ne csaljon a világi bölcsesség és hiú ámitás által, mely az emberek hagyománya után, a világ elemei szerint és nem Krisztus szerint vagyon; mert ő benne lakik az Istenségnek egész teljes volta testi valóságban.»

mindenben megállanak; ha azt tartják, hogy elég lesz minden tárgyból egy kis máz is: akkor, mint Taubmann professzor monda, későbbi éveikben csupa személytelen igéket fognak mondogatni: «piget me, pudet, taedet, poenitet, atque miseret me».¹

IV. A szeretet teendői mások jó hírneve körül.

A hírnév védelme. Az igazságosság nem szól meg, nem *rágalmaz*; a szeretet tovább megy: védelmére kel felebarátjának, mikor mások becsületében gázolnak.

Ha fülünk hallatára rágalmaznak valakit, követeljünk bizonyítékot. A rágalmazót meg kell szégyenítem. A meg-rágalmazott ember pedig kövesse Cartesiust, aki azt mondta: «Ha rágalmaznak, sértegetnek, oly magasra emelem lelkemet, hogy a sérelem el nem érheti.»

Ha pedig megszólják embertársainkat, borítsuk hibáikra a szeretet köntösét és emeljük ki összes jó oldalukat, melyeket a megszóló elhallgat. Egyszer azt jelentették Platónak, hogy bizonyos emberek rosszat beszélnek róla; mire ő megjegyezte: «Úgy fogok élni, hogy majd megváltoztatják beszédjüket.» A legjobb embereken rágódnak a rossz nyelvek legtöbbit; ilyenről mondta egyszer Richelieu: «Mutassátok be nekem az illetőt, bizonyára nem lesz érdemetlen ember, mikor annyira dühöngenek ellene.»

Minthogy a jó hírnév a társas együttléthez oly nagyon szükséges, intsük felebarátainkat, hogy fordítsák rá mindazt a gondot, amit megérdemel. «Curam habe de bono nomine.»² A férfi vigyázzon polgári becsületére, a nő női becsületére. Nagy kincs az, mely, ha elveszett, nem, vagy csak nagy bajjal szerezhető vissza. Együttes

¹ «Restellem, szégyenlem, unom, bánom, sajnálom.»

² Eccli 41, 15.

útra indult egyszer a Tűz, a Víz és a Hírnév. Elindulás előtt megbeszélték, hogyan találhatnak majd egymásra, ha esetleg elvesztenék egymást. «Engem, monda a Tűz, a fűstről lehet felismerni és megtalálni.» «Engem, viszonzá a Víz, a mocsarak után keressetek.» Hát téged? kérdezték a Hírnévtől. «Engem, felelé ez, ha egyszer elvesztem, nem lehet többé megtalálni.»¹

2. *A dicsőség, ki ember nagyon szereti a dicsőséget.* A dicsőség vágya, «cupido gloriae», mint szent Ágoston mondja «etiam bene proficientes animos tentare non cessât». Cicero szerint még azok is, kik ellene írnak, e könyvek élére teszik nevöket és dicsők akarnak lenni a dicsőség megvetése által. Jól van, mondja erre szent Ágoston, de ha már ennyire szeretitek a dicsőséget, legyetek következetesek és szeressétek az igazi, el nem múló dicsőséget, mellyel Isten fogja jutalmazni a földi érdemet.

Montaignenak összes gondolatai közül legszebbnek tartom azt, amit «De la gloire» c. essay-ében e tárgyról kifejti. Isten, úgymond, aki a tökéletességeknek teljessége, bensőleg nem gyarapodhatik, sem nem növekedhetik; de az ő neve gyarapodhatik és nőhet a dicsőítés és áldás által, mellyel műveit és őt magasztaljuk; ezt a dicsőítet, minthogy lényegében nem testesíthető, amennyiben tökélyeihez hozzáadni lehetetlenség, nevének tulajdonítjuk, mely hozzá legközelebb áll. Ezért van az, ime, hogy minden dicsőség csak őt illeti meg; és nem képzelhető nagyobb esztelenség, mint magunknak követelni belőle bármit is; minthogy szegények és koldusok vagyunk belül, lévén a mi lényegünk tökéletlen, s állandóan szükségünk lévén tökéletesbedésre, ez az, amin munkálkodnunk kell. Egészen tartalmatlanok és üresek vagyunk; ezen ürt nem széllal és esengéssel kell kitöltenünk, szoli-

¹ Francia Adagium.
Erkölcsei és társadalmi jólét.

dabb dologra van szükségünk, mellyel betelhetnénk. Kevés van bennünk a jóságból, szépségből, egészségből, bölcseségből, az erényből, ezeket gyarapítsuk tehát; a külső dísz csak a szükséges dolgok után következzenek.

Erre neveljük tehát felebarátainkat s iparkodjunk őket kigyógyítani a hiúságból, mely oly nevetséges, hogy már pusztán hiúságból is kellene tőle óvakodnunk. Mosolygunk Julius Caesaron, aki babérlevelekkel fedte el kopaszágát; mosolygunk a hiú Mirabeau grófn, aki azt mondta halálos ágyán, hogy de jó lenne, ha valakire hagyhatná a fejét, mert kár ilyen pompás koponyáért. Sőt olyan ember is akadt, aki büszke volt a maga alázatosságára! Akit a dicsőség vágya hatalmába kerít, mindent feláldoz ezen bálványának, nyugalját, vagyonát, egészségét, sőt életét is, mely javak, mint Schopenhauer mondja, sokkal reálisabbak.¹ Bármennyire is fontos, úgymond, a hírnév, mégsem volna szabad oly sokat adni az embereknek vélekedésére, tekintetbe véve azt, mily fölületesek, korlátoltak, kicsinyesek, rosszmájúak, sőt gonoszak, mikor másokról ítéletet mondanak. Cicero is így vélekedik: «De bona autem fama Chrysippus quidem et Diogenes, detracta utilitate, ne digitum quidem, ejus causa, porrigendum esse dicebant; quibus ego vehementer assentior.» Sok ember valóságos rabszolgája a közvélekedésnek; cselekedeteinek fő zsinórmértéke a «qu'en dira-t-on?», melytől J. Locke szerint jobban félnek az emberek, mint a túlvilági büntetésektől. A dicsőség vágyának netovábbja, mikor a halálraítélt ember, ahelyett, hogy örök üdvével törődne, utolsó perceit beszédnek készítésére használja fel, melyet majd a bitófa alatt a tömeghez intézni fog.²

Mint mindenben, ebben a dologban is az isteni

¹ Schopenhauer, Parerga u. Par. 1., Von dem, was einer vorstellt.

² V. ö. Schopenhauer, u. o.

Üdvözítő legyen mintaképünk, aki oly dicső volt, hogy élete előre volt leírva az ószövetségi könyvekben s ő ezen dicsőségből mit sem akart élvezni, csupán a mi hasznunkra fordította azt; s a föltámadás dicsőségét sem zsákmányolta ki a maga számára, mint ahogy hiú ember biztosan megtette volna.

V. A szeretet teendői mások vagyona körül.

1. *Védelem a paraziták ellen.* Amíg az igazságosság tartózkodik másoknak megkárosításától s ezzel beéri, a szeretet többre vállalkozik; mindenekelőtt védelembe veszi a megkárosított, kiszipolyozott embereket az élősdiekkel szemben. A gazdasági paraziták a népnek tudatlanságába, szenvedélyeibe, hibáiba csimpaszkodnak s ezeken keresztül szipolyozzák vérüket. Mesterséges szükségleteket keltenek, terjesztik az alkoholizmust, az erkölcstelenséget s ily úton férkőznek áldozataikhoz. Azért a parazitáknak folytonos üldözése mellett tisztességre, önuralomra nevelni kell az embereket, hogy az élősdiek meg ne környékezhessék. Ne feledjük, hogy a legveszedelmesebb paraziták az embernek saját bűnei; egyetlen egy bűn, ha gyökeret vert, annyiba kerül, hogy költségein két-három gyermeket lehetne felnevelni: «Védj meg, Istenem, önmagam ellen», mondja a spanyol, és helyesen, mert az ember önmagának legnagyobb ellensége.

2. *A munka és a szorgalom.* Neveljük szorgalomra is embertársainkat; a szorgalmas embernek ajtaján bekukucskál ugyan a nyomor, de be nem mehet. A munka egészséget ad és vagyont; a munka Voltaire szerint »három bajtól ment meg: az unalomtól, a büntől és a szükségtől. A munka, mint Diderot mondja, megrövidíti a napot és meghosszabbítja az életet.

Ellenben a restség olyan lassan jár, hogy a nyomor rögtön utóléri. Salamon a hangyához utasítja az ember

reket, hogy tőle tanuljanak szorgalmat. Ite ad formicam! Szomorú dolog, hogy állathoz kell küldeni az embert iskolába, de még szomorúbb volna, ha még attól sem tanulna. Nem abban áll az élet, hogy levegőt szívjunk a tüdőbe és újból kiadjuk. Rövid az élet és felét átalusszuk. Munkálkodjunk, míg lehet, mert hamar «eljön az éjszaka, mikor senki sem munkálkodhatik». Ne lehessen rólunk mondani, mint szent Pál mondta Epimenides-szel a krétaiakról: «ventres pigri».

3. *A takarékoság.* Szorgalmas munkával többet is lehet szerezni a szükségésnél. A többletet a könnyelmű ember elkölti, a takarékos félreteszi. Régebben a szekrényekbe vagy a föld alá ásták az emberek megtakarított vagyonukat (thesaurisatio), ahol a tolvajok kiásták, a rozsdá és a moly megemésztette. Szoktassuk rá a népet, hogy megtakarított garasait gyümölcsözően helyezze el. Ily módon vagyonkát gyűjthet, mely megmenti őt a szükségnek és az irigységnek kísértéseitől, függetlenebbé teszi és megkönnyíti neki összes kötelességeinek teljesítését.

A túlnagy vagyon azonban veszedelmes, amire maga az evangélium is figyelmeztet. A gazdag *élni* is akarja nagy vagyonát; szíve könnyen odatapad pénzéhez, palotájához, fényes bútoraihoz, pompás kertjeihez; gögös és szívtelen lesz, ha nem vigyáz magára. Ilyennek azután nehezebb bejutnia a mennyek országába, mint a tevének átmennie a tű fokán. «Míg szegény voltam — monda V. Pius pápa — reméltem üdvösségemet; mikor bibornokká lettem, kételkedni kezdtem felőle; mikor pápává választottak, majdnem kétségbeestem.»

Hume, angol bölcselemény és történettudós, nem fejezte be angol történelmét; mikor barátjai pöröltek vele emiatt, ő felelte: «Négy okom van, mely a munkától visszatarthat: öreg vagyok, kövér, lusta és gazdag.»

¹ Ján. 9, 4.

A végletek tehát itt sem jók. A szegénység is baj, mert üres zsák nem áll meg egyenesen; «paupertas maxima meretrix»; a szegénység nem bűn ugyan, de sokszor annál is rosszabb, mert sok bűnre vezet. Viszont a gazdagság, mint látjuk, könnyen elbizakodottá tesz. «Jaj nektek, gazdagok! mert meg vagyon a ti vigasztalástok. Jaj nektek, kik megteltetek, mert éhezni fogtok. Jaj nektek, kik most nevettek, mert majd keseregtek és sírtok.»¹

4. *A rendszeretet* A gazdasági boldogulásnak szükséges feltétele a rendszeretet is. Ha a patkószeg nincs rendben, mondja Franklin, elvész a patkó, megsántul a ló és elpusztul a lovas. Mindent a maga helyére; mindent a maga idejében; ne halogassunk semmit; az idő pénz: ezek és hasonlóak a rendszeretnek axiómái. Montaigne-nak egy külön értekezése van arról, hogy mindent a maga idejében kell csinálni, melyben helyesen megjegyzi, hogy az ember a Miatyánkot is rosszkor mondhatja. Mikor Fénélon püspök meghalt, egy krajcár vagyon sem maradt utána, de egy krajcár adósság sem: oly rendet tartott gazdálkodásában! Métastase költő meg épen úgy szerette a rendet, hogy a pokoltól csak azért félt, mert az a rendetlenség helye: «ubi nullus ordo, sed sempiternus horror inhabitat.»²

Legyünk ebben is gyermekei égi Atyánknak, aki bámulatos rendet tart a nagy mindenségben: «Te mindent módjával és szám szerint és mértékkel rendtél el.»³

5. *Az anyagi segélyezés.* Felebarátunk sokszor nemcsak védelemre szorul, hanem segítségre is. A szeretet ilyenkor szívesen juttat a magáéból. «Nihil tarn secundum naturam, quam iuvare consortem naturae.» Akinek sok van, adjon sokat; akinek kevés, a kevésből is jut-

¹ Le 6, 24.

² Job 10, 22.

³ Sap II, 21.

tasson. «Aki e világ javaival bír, és látja szűkölködni felebarátját, és bezárja szívét előtte, miképen marad meg abban az Isten szeretete?»¹

Ne feledjük még, hogy az adakozás művészet; okosan kell adni, vígan, gyorsan és lehetőleg titokban, hogy a bal ne tudja, mit tesz a jobb. Ne neveljünk jótékonyágunkkal parazitákat. A munkaképteleneknek, a félig munkaképteleneknek és a munkanélkülieknek segítség; a munkakerülőknek korbács! Sokan csak végrendeletükben bőkezűek, akkor is oktanul. Vannak ostoba végrendeletek is. Nem ilyen volt Erasmusé († 1536.), aki végrendeletében három részre osztotta fel vagyonát: egy harmadát szegény öreg embereknek hagyta, a másikat szegény leányoknak hozományul, a harmadikat tehetséges tanulóknak fölsegélyezésére.

6. *A gazdasági ismeretek terjesztése.* A gazdasági életnek is megvannak a maga törvényei, szabályai, módszerei és fortélyai. Aki ezeket ismeri, gazdag lehet, bármily istentelen ember is; aki nem ismeri és nem alkalmazza, nyomorogni fog, még ha derék és istenfélő ember is volna. Népünk körében terjeszteni kell tehát a gazdasági ismereteket és le kell szoktatni konzervativizmusáról, mely mereven ragaszkodik az ősöknek primitív módszereihez és eszközeihez.

Mindenki válasszon megfelelő foglalkozást s abban aztán szakavatottságra törekedjék (Tüchtigkeit). Vagyonos szülők gyermekének nem kell kenyérkereső foglalkozást keresnie, de azért neki sem szabad tétlenül töltenie idejét; művelje magát, foglalkozzék gazdasággal, tudománnyal, mozdítsa elő a haza, az egyház ügyeit, járjon elő jó példával, különben unalom fogja gyötörni, a bűnnek rabjává süllyed s majd nem fog tudni felelni istennek, aki számon fogja kérni tehetségeit.

¹ Ján. 3,17.

Szegényebb szülők gyermeke válasszon tehetségeinek és hajlamainak megfelelő életpályát, mely lépésnél kérje ki tapasztalt szüleinek tanácsát. Papi pályára csak úgy lépjen, ha a természet és a kegyelem oda hívják. A választott pályára aztán lelkiismeretesen készüljön; fontos ok nélkül ne változtasson pályát, mert az élet rövid; foglalkozását ne tekintse üzletnek, hanem hivatásnak; jó pap módjára holtig tanuljon s főleg szerezzék meg a hivatásának megfelelő különleges erényeket.

Függelék. A szeretet elleni bűnök.

1. *Az önzés és a kegyetlenség.* Szomorú tényként kell elismernünk, hogy a szociális hajlamokon kívül erős antiszociális hajlamok is vannak az emberekben. Az önszeretet önzéssé szokott elfajulni. Vannak emberek, akik másokkal szemben közönyösek, vagy tudva ártanak nekik, sőt vannak gonosz, kegyetlen emberek is, akiknek örömiük telik másoknak kíntásában. Schopenhauer szerint: «Az önszeretet kolosszális: fölülmúlja a világot. Mert, ha választania kellene az embernek a saját és a többi világ megsemmisülése között, nem is kell mondanom, hogy a legtöbb ember mit választana. Azért ki-ki önmagát teszi a világ központjává s mindent magára vonatkoztat.» «Az önzés széles árok módjára választja el az embereket egymástól. Ha egyszer valaki tényleg átugrik ezen az árkon, hogy máson segítsen, akkor az csodaszámba megy, mely bámulatot és tetszést kelt.» «Némelyik ember képes volna embertársát agyonütni, csupán azért, hogy annak zsírjával csizmáját megkenhesse.»¹

A kegyetlenségnek klasszikus példáit a régi rómaiaknál találjuk, kik még nem érezték magukon a keresz-

¹ Schopenhauer, Die beiden Grundprobleme der Ethik, Réclam-ée kiadás, 577., 579. 11.

ténységnek szelídítő hatását. Sulláról azt mondták kortársai, hogy, ha találkozna valahol az irgalmasság istennőjével, megfojtaná. Tiberius császár rendesen hosszú halált készített ellenségeinek; a gyors kivégzés különös kegynek tekintetett. Nero is válogatott kínokkal gyötörte halálra azokat, akikre megharagudott s ha ezek közül valamelyik öngyilkossággal menekült a borzalmas kínok elől, a császári vadállat bosszúsan mondta: «Kisiklott a kezeimből, gazember!»

Caligula egyszer hízelegve cirógatta feleségének kezét s azt mondta: «Eszembe jut, hogy ezeket a kezecskét levághathatnám, ha akarnám.» Mikor két consulja megjelent nála, a császár nevetett. Megkérdezték, miért mosolyog. «Azon mulatok, monda a szörnyeteg, hogy, ha akarnám, felakasztathatnálak.»

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a pogánysággal a kegyetlenség is kiveszett. Vannak szenvedélyek, melyek e rossz hajlamnak csiráját keresztény emberben is nagyranöveszthetik. Amerika felfedezésével oly kapzsiság, «auri sacra fames» fogta el p. o. a spanyolokat, hogy valósággal megvadultak és pénzvágtyból oly kegyetlenül bántak a szerencsétlen benszülöttekkel, hogy ezen eljárásuk örök gyalázata marad történelmüknek. Mikor egyet a benszülöttek közül azért, mert a nagy kínokat nem tűrte elég megadással, máglyára Ítélték s a pap az ég örömeivel vigasztalta a szerencsétlent, ez megkérdezte a papot: lesz-e ott spanyol is? Mikor a pap azt felelte, hogy igen, a halálraítélt megjegyezte, hogy akkor nem kell neki a mennyország!

Midőn sajnálattal elismerjük az emberi jellemnek ezen sötét vonását, óvunk a túlzásoktól, melyekbe e tekintetben különben oly szellemes emberek is, amilyen például Schopenhauer volt, eshetnek. Van önzés, van kegyetlenség, de nem annyi, amennyit a pesszimisták mondanak. La Rochefoucauldról szóló fejezetünkben alkalmunk lesz

majd rámutatni az emberi léleknek nemes, szép oldalaira, melyek elhomályosítják a sajnálatos pontokat és megvigasztalnak miattuk.

Azon kell lennünk, hogy a rosszat, amit tapasztalunk, tőlünk telhetőleg csökkentjük, a jót pedig gyarapítsuk és erősítsük.

2. *Az ember gyűlölet* (misanthropia). Hamlet azért őrlött meg, mert örökösen csak az emberek gonoszságára szegezte szemét, mindig csak bűneiket elemezte, sötét oldalait kutatta. Akik így tesznek, akik folytonosan csak rossz oldaláról nézik az *emberiséget*, mert csalódtak *egy-egy emberekben*, ha nem is őrlnek meg, de idővel megundorodnak az emberektől. Ez az undor gyűlöletté fokozódhatik, mely kerüli az emberek társaságát, sőt, ha nagy fokot ért el ez a betegség, ártani is igyekszik nekik; miként Caligula mondotta, hogy szeretné, ha csak egy fejük volna a rómaiaknak, hogy egy csapásra levághassa.

Klasszikus példája az embergyűlöletnek az athéni Timon, aki mindenkit gyűlölt. Egy alkalommal szokása ellenére felszólalt a népgyűlésen s így szólt: «Van kertemben egy fügefafa, melyre már sokan felakasztották magukat. Építkezés miatt ki kell vágatnom ezt a fát, azért, ha valaki fel akarja magát akasztani, jöjjön idejekorán.»

Úgy látszott, hogy csak Alcibiades-szel tesz kivételt, mert eléggé nyájas volt hozzá. Mikor ennek okát kérdezték, felelte: «Azért kedvelem ez embert, mert tudom, hogy gögje végzetes lesz az athéniekre nézve.» Callimachus költő ily tartalmú síriratot készített neki: «Hogy ne kelljen embert látnom, a föld alatt vettem ki lakást. Vándor, ne időzz síromnál; szidj, átkozz, ahogy tetszik, csak arra kérlek, menj el, menj el!»

D'Huxelles tábornok is az embergyűlölők közé tartozott, azért meg sem nősült. Mikor ennek okát kérdezték, azt felelte: «Még nem találtam nőt, akinek férje szeretnék lenni, és nem találtam fiút, akit fiamnak szeretnék.»

Ennek a betegségnek — mert inkább betegség ez, mint bűn — leghathatósabb orvosszere: nézni az emberek szép tulajdonságait is, mert, hogy ilyenek is vannak, józanul nem lehet tagadni. Sok bölcsesség van Shakespeare mondásában, mely szerint, ha csak erényeink volnának, felfuvalkodnánk, ha csak bűneink, kétségbeesnének, — azért mindakettőből van.

A meglevő hibák miatt pedig nem gyűlölni, hanem sajnálni kell az embereket és türelmet kell velük szemben gyakorolni. Az eredeti bűn megmérgezte az emberiség fáját, ne csodáljuk, ha megérezni rajta a vad és mérges ízt. «Generi humano venia tribuenda est»,¹ mondja a bölcs Seneca; «Egymásnak terhét viseljétek és úgy fogjátok teljesíteni Krisztus törvényét»,² mondja szent Pál apostol.

3. *La Rochefoucauld*. Külön fejezetet érdemel La Rochefoucauld gróf, a finom embergyűlölő, szellemes szkeptikus, kinek mondásai (Maximes) világhírre tettek szert.

Ő is azok közé tartozott, akik különös előszeretettel foglalkoztak az emberek bűneivel és gyarlóságával; megfigyeléseit aztán rövid és nagyon szellemes mondásokkal fejezte ki, melyek örökösen megállapítják a nagy emberi önzést, hiúságot, gyávaságot, a legszebb cselekedeteket is gyarló vagy aljas motívumokra vezetik vissza, még pedig ritka szellemességgel és ügyességgel. így p. o. ezeket mondja:

Bármennyi felfedezést tegyen is valaki az önzés birodalmában, még mindig marad ott elég ismeretlen földrész.

A legjobb barátunk bajában is mindig van valami, ami ellen nincs kifogásunk.

Hálásak vagyunk, mert új jótéteményeket akarunk.

¹ Seneca, De ira.

² Gal. 6, 2.

A kibékülés rendszeren azért történik, mert meguntuk az ellenségeskedést.

Mindnyájunknak elég erőnk van ahhoz, hogy másoknak bajait elviseljük.

A temetési pompa nem a halottaknak szól, hanem az élőknek.

Tanácsokat hiúságból vagy érdekből szoktunk adni.

Ígérünk reményeink szerint s megtartjuk Ígéreteinket félelmeink szerint.

Erényeink többnyire nem egyebek, mint burkolt bűnök.

Rousseau *szomorú könyvnek* nevezte La Rochefoucauld-nak e munkáját s általában ártalmasnak is tartják, mert úgy tünteti fel az egész emberiséget, mint önző, hiú, ravasz, romlott egyéneknek társaságát, melyben nincs igazi erény, mely csak takarónak használja az erényt s ha jót tesz, alacsony motívumokból teszi. Első olvasásra elszomorodik az ember s azt gondolja: ha így van, ha minden ember egoista és képmutató, ha pusztán az erény, akkor minek törekedjem erényre? Hiszen, ha lehetnék is erényes, magamra maradnék; sőt e könyv mintha azt bizonyítaná, hogy erényesnek lenni nem is lehet.

Tényleg többet ártottak e Maximes-ák, mint használtak.

Bizonyos, hogy szerzőjük túlságosan sötét színekkel fest s ami nagy hiba, mikor így leszólja az emberiséget, egy szóval sem említi meg nemes, szép tulajdonságait, pedig ezeknek leírásával is gyakorolhatta volna kétségtelenül pompás esprit-jét. Lehet, hogy az udvari körökben mozogva, több rosszat látott, mint jót s hogy meg-

¹ A nagyészű Leibnitz azt mondja e könyv írójáról, hogy nem méltatta eléggé az erényt (n'a pas assez rendu justice à la vertu) es hozzáteszi: «Szeretném, ha a szellemes emberek arra fordítanák esprit-jüket, ami épületes és igyekeznének kellemessé tenni a jót» Lettre a M. Qrimarest, 4. Jun. 1712,

figyelései sokszor nagyon hüek, azonban még ott is talált volna, ha jól figyel, erényes embereket, akiknek lelkülete és élete megcáfolta volna sötét szentenciáit. Azonban, mikor az egész emberiségről akarunk ítéletet mondani, nemcsak az úri köröket kell szem előtt tartani. Az emberiségnek nagyobb részét az egyszerű, romlatlan nép képezi, melyben a kereszténység áldásos befolyása alatt csodálatraméltó erények virultak és virulnak mindmainapig.

Egy nemeslelkű honfitársa, Montyon A. báró, 1819-ben nagy alapítványt tett le a tudományos akadémiánál, melyből évenként jutalmakat kell kiosztani olyan szegény embereknek, kik valami feltűnő szép cselekedetet vittek végbe. Az akadémia ki is osztja a jutalmakat s évenként tömegesen kapja a hivatalos közegek által konstatált és bebizonyított adatokat oly cselekedetokről és viselkedésekről, melyek az ítélkező akadémikus urakat bámulatra ragadják.

Az akadémikusok a jutalomkiosztások alkalmával rövid beszédekben megokadatozzák döntéseiket s e beszédekben örömmel megállapítják, hogy a nép körében a legszebb erények virulnak; hogy sokan nemcsak úgy szeretik felebarátjukat, mint önmagukat, hanem még jobban; hogy az emberi lélek természettől fogva hajlamos a jóra s a vallás e hajlamot még megerősíti; hogy a szép és nemes cselekedetek első tekintetre nem tűnnek fel a szemnek, de alaposabb megfigyelésnél, mint este a csillagok, végtelen számban láthatók. Aztán ecsetelnek szegény varróleányokat, kik öt-hat árvát tartanak el csekély keresményükből; cselédeket, kik akkor is kitaranak uraságuk mellett, mikor ez tönkrement s maguk tartják el; szegény nőket, akik elaggott embereket fogadnak magukhoz, évtizedeken át ápolják őket, nem undo-rodva meg legcsúnyább és legveszedelmesebb betegsé-geiktől sem, nem fáradva el akkor sem, mikor a szegé-

nyek türelmetlenek és kiállhatatlanok kezdenek lenni; férfiakat, akik életük kockáztatásával mentik ki embertársaikat életveszedelmekből, veszett ebektől maratják meg magukat értük, lázban, betegen is ugornak utánuk a habokba, mikor fuldokolnak; nőket, kik az egész vidék szegényeit támogatják s mikor maguk is megsántulnak, megbénulnak, mankóra támaszkodva viszik a segílyt a reászoruló nyomorgóknak.

Bámulat és megilletődés szól az akadémikusoknak beszámolóiból;¹ elmondják, hogy teljesedik rajtuk Platónak mondása, mely szerint az erény elbűvölné az embert, ha szemmel látható volna, mert ők csakugyan látják, tapasztalják és el vannak tőle ragadtatva. Végre hangoztatják, hogy örömmel foglalkoznak ezen erénydíjakkal kiosztásával és az eredményeknek közzétételével, mert a közönség úgy az újságokból, mint a szkeptikus és pesszimista etikusoknak írásaiból mindig csak a bűnt, a gátságot, az aljasságot látja, így pedig alkalma nyílik az emberiség szebbik oldalának megismerésére, ami jól esik és kedvet ad, lelkesít, bátorít a jóra.

Nem állunk tehát, hála Istennek, oly rosszul, mint La Rochefoucauld úr mondja, s ezt még a mai háborús időkben is fenntartjuk, melyek a kölcsönös öldöklés s a bűnös spekulációk mellett úgy a fronton, mint bent az országokban oly szép s oly számos jó cselekedettel dicsekedhetnek, hogy erkölcsi kedvetlenségre, pesszimizmusra ok igazán nincsen.

Különben maga a szellemes szerző is érzi, hogy nem szabad általánosítani, azért a legtöbb mondásában ott találjuk a megszorító szavakat: *sokszor, néha, rendszeren, majdnem mindig, gyakran stb.* Látjuk tehát, hogy itt mérésről, mérlegelésről, a többről vagy kevesebről van

¹ V. ö. Les prix de vertu, par Fr. Lock et J. C. D'Aragon, Paris, 1858. 2 köt. Újabb köteteket a háború miatt nem lehetett beszerezni.

szó s maga a szerző azt mondja önmagáról, hogy természeténél fogva hajlik a túlzott szigorúságra, hogy mélabús természetű s így kelleténél sötétebben lát. ¹

Az egész kis munkára nézve helyesen jegyezte meg Schopenhauer, hogy a címe el van hibáza; Maximes helyett *Aperçues*-nek kellett volna elneveznie. Ugyanis, ha igazak is volnának sötét megállapításai, akkor is csak mint *megfigyelések* szerepelhetnének, nem pedig mint *elvek*, melyeket követni kellene vagy szabad volna.

Egyébként igyekezzünk hasonlóknak lenni égi Atyánkhoz, aki a rosszat is jóra tudja fordítani s használjuk mi is javunkra ezen szellemes írónak halhatatlan könyvecskéjét. Legjobb cselekedeteinket megfoszthatja érdemüktől valamely rejtett rossz szándék, motívum, mely lelkünkbe lopódzhatik. La Rochefoucauld gyakorlottabbá teszi szemünket a cselekedetek rugóinak észrevezésére s így megkönnyíti nekünk tetteinknek megtisztítását.

A Maximes-ekben pedig lássuk nem a keresztény embernek, hanem a természetes, bukott, még meg nem váltott embernek rajzát, aki bizony tele van önzéssel s az azzal rokon hét főbűnnel. Csakhogy, míg e könyvecske szerzője nem hisz a javulásban, mi hiszünk benne; mert, bár a természet gyenge, «omnia possum in eo, qui me confortât.»²

4. *Az irigység.* Míg a szeretet örvend mások boldogulásán s tőle telhetőleg elő is mozdítja azt, az irigység szomorkodik, mikor másnak jól megy a sora, úgyhogy e szomorkodastól olykor meg is sárgul (sárga irigység). Ha

¹ «Je suis mélancolique, et je le suis a un point que, depuis trois ou quatre ans, à peine m'a-t-on ou rire trois ou quatre fois.» «J'ai donc de l'esprit, mais un esprit, que la mélancolie gêne.» «J'ai quelquefois une délicatesse trop scrupuleuse et une critique trop sévère.» így ír önmagáról, *Portrait du duc de La Rochefoucauld*, fait par lui-même, imprimé en 1658.

² Phil. 4, 13. «Mindent megtehetek azzal, aki engem erősít.»

csak rangbéli és vagyonbeli előnyökről van szó, akkor még tűrhető, mert ebben utói lehet élni az irigyeltet, de a nagyobb szépséget vagy tehetséget sohasem bocsátja meg az irigy ember. Azért ilyenekkel szemben nincs nyugta s minthogy maga is érzi bűnének rútságát, *titokban* intrikál ellenük, igyekszik őket észre nem venni, ha kénytelen dicsérni, csak körültekintően, mérsékelten és klauzulákkal dicsér, suttymban pedig iparkodik az ily embereket befeketíteni, sőt lehetetlenné tenni.¹ «Vegyetek körül kövér, pirosarcú emberekkel — mondta J. Caesar — félek a soványaktól, kiket az irigység emészt! Félek Cassiustól; bárcsak kövérebb volna ez az ember!»

¹ Egy iparosember azt mondta nekem, hogy egyik konkurrens vénéasszonyokat szokott küldeni korán reggel üzletébe, hogy egész nap ne legyen szerencséje.

Kisebb társaságok a nagy emberi társadalomban.

A) A család.

A családnak erkölcsi és társadalmi fontossága. Nagy ékesszólásra volna szüksége annak, aki a családi életnek mindennemű áldásait méltóképen ecsetelni akarná.¹ «Il n'est point de plus belle piece en notre société», mondja a családról Montaigne. Az emberi társadalomnak legszebb darabja a család, de egyszersmind a leghasznosabb is. A nő itt leli természetes hivatását; a férfiú itt találja vágyainak normális kielégítését, itt lesz belőle már csak családja kedvéért is mértékletes, szorgalmas, szolid, takarékos ember. Azt az ezerféle áldozatot, melyre az agglégény képtelen, a családapa örömmel meghozza felesége és gyermekei kedvéért. Az élet viharában kifáradva, megtépázva, a családi fészekben találja nyugalját és vigasztalását; ez az az anyaföld, melyből Anteuszent mindig friss erőt és életkedvet merít. A gyermekek pedig itt nyerik neveltetésüket, amivel mindent mondtunk.

Mily kedvezőtlen egyéni tapasztalatai voltak a családi élettel Socratesnek! S mégis egy alkalommal oly ékesszólóan magasztalta a családi életnek áldásait, hogy hallgatói két héten belül mind megönsültek.

Az államnak pedig a család nemcsak alapsejtje, ha-

¹ V. ö. W. H. Riehl, *Die Familie*, Stuttgart, 1904.; C. Willems, *Philosophia morális, De societate domestica*; Dr. Jehlicska F., *Modern polg. jog és ker. erkölestudomány*, 54. és k. I.; Fr. Paulsen, *System der Ethik, Die Familie*.

nem kiapadhatatlan erőforrása is s az állampolgároknak legjobb iskolája. A fölérendeltségi, egyenlőségi és alárendeltségi hármas viszonyt, mely az államnak polgárait egybefűzi, minden ember először a családban éli át és szokja meg. Átéelve a gyermekséget, megszokja az engedelmességet, a kegyeletet és tiszteletet, mellyel majd feljebbvalóinak fog tartozni; a testvéri és később a hitves-társi viszonyban megtudja, mi az egyenlőség, a kölcsönös megbecsülés és a szeretet, amely a polgárok között is kell, hogy meg legyen; végre mint szülő, megtanul az ember erélyesen s mégis szeretettel kormányozni, aminek, mint vezető ember, az állami életben nagy hasznát veszi.

Azért a családot nagyra kell becsülni, védeni kell azt, őrizni tisztaságát és nem lazítani, hanem erősíteni cohaesióját. Ha jó a családi élet, rossz törvények mellett is fennállhat az állam; ellenben, ahol züllött a családi élet, ott a legjobb törvények sem mentik meg az államot a pusztulástól.

I. A házasság.

A házasságot, egy férfiúnak és egy nőnek életszövetségét maga a Teremtő alapította, még pedig minden más földi intézmény előtt, a paradicsomban, az ártatlanság állapotában; később maga Istennek Fia megtisztelte azt jelenlétével és első csodájával a kánai menyekzön; végre megadta neki a privilégiumot, hogy jelképe lehet Krisztus egyesülésének az Egyházzal s azért nagy titoknak neveztetik.

Nem bűn a házasság tehát, mint Tolstoj mondja, hanem az első, legtermészetesebb, legnemesebb s az örökkévalóságra kiható szerződés, ha csak természetes szemmel nézzük; a hit pedig a szentségek közé sorozza.

1. Az egynejlőség. Monogám életszövetség a házasság,

egy férfiúnak s egy nőnek a szövetsége; s bármit mond Schopenhauer, nem fogunk visszasülyedni a polygámiába, a keleti népeknek ezen bünfertőjébe, szégyenébe és poklába, mely lealacsonyítja a nőt, folytonos szenvedéssé teszi életét és lehetetlenné a gyermekeknek helyes felnevelését. A polygámiának legjobb szimbóluma a kutya-, korbács, mely a keleti népeknél a falon szokott függni. Mikor az egymásra féltékeny analfabéta rabasszonyok összevesznek, karmaikkal, fésűikkel egymás arcának mennek neki, a férj, a mindenható úr és zsarnok belép s a kutyakorbáccsal szétveri feleségeit, mint az állatszolidító a ketrecben egymást marcangoló fenevadakat. Köszönjük szépen az olyan filozófiát, mely ily állapotokért lelkesedik.

2. *A felbonthatatlanság. A házasság felbonthatatlan.* A gyűrű, melyet a házasulandók ujjaira húznak, azt jelenti, hogy miként a gyűrűnek nincsen vége, úgy az ő szövetségüknek, hűségüknek se legyen vége egymásnak holtáig. Ugyanis nem élvezetszövetségre lépnek, melyet a csömör perceiben felbonthatnak, hanem szövetséget kötnek, melyről maga Isten Fia azt mondta: «Amit Isten egybekötött, ember el ne váltsa.»¹ Nem ok nélkül fűzte Isten oly szorosra e kapcsot. Szüksége van rá a gyengébb félnek, a nőnek, aki eltaszítva a nyomor és kétségbeesés prédája lenne; szükségük van rá a gyermekeknek, akik rendezett családi nevelés nélkül elzülленnek és szükségé van rá a társadalomnak, melyet a gyakori válások megmérgeznének, megbolygatnának, felforgatnának. Isten mentsen meg bennünket sok Anna Kareninától! Az élet azt mutatja, hogy még a meglazult hitvestársi kötelék is jobb a semilyennél; sok nő, kiknek ura alkoholikus, jobbnak látja mellette szenvedni, mintsem elválni, főleg ha a gyermekeknek érdeke így kívánja.

¹ Mt 19, 6.

A hitvestársak őrizték féltékenyen a hűséget, melyre esküt tettek. A nők kövessék Chloe-nek, egy nemeslelkű görög úrinőnek példáját, aki így szégyenítette meg egy udvarlóját: «Mikor kis leányka voltam, mamának engedelmeskedtem; tizennégyéves korom óta apám vigyázott reám; most uramé vagyok, ő parancsol velem; ha tőlem valamit akar, forduljon hozzám.» Nagyon helyes volt az a német úrinő is, akit egy úrfi az utcán megszólított: «Schönes Fräulein, darf ich sie nach Hause begleiten?»; mire a hölgy felel: «Bin weder Fräulein, weder schön, kann unbegleitet nach Hause gehn.»

Az állatoknál a *szabadszereleni* dívik. Ott nincs élet-szövetség, nincs magasabb szempont a testi ingernél. Cicero azt mondta, hogy nincs bolond eszme, mely valamely embernek fejében meg nem fordult volna; ne csodáljuk tehát, hogy akadtak emberek, egynehányan a szocialista vezérek között, akiknek fejébe a szabadszerelem eszméje is befészkelte magát, mely nemcsak bolondság, hanem a legnagyobb aljasság, bestialitás is, emberi méltóságunknak legarcátlanabb és legbitangabb megsértése.

3. *A hitvestársak kölcsönös viszonya.*¹ Ha Ádámnak úrnőül szánta volna Isten a nőt, mondja szent Ágoston, akkor a fejéből alkotta volna; ha rabszolganőjének, a lábából; de ő a férfinak oldalából vette, mert élet-társának rendelte.

A családi életnek vadhajításai között egyike a legbrutálisabbnak a *férji abszolútizmus*. A klasszikus pogány népeknél a férj annyira ura volt a feleségének, hogy meg is ölhette, még pedig Romulus törvényei szerint négy okból: házasságtörés, gyermekcsempészés miatt és ha hamis kulcsot használt, vagy bort ivott. A keresz-

¹ V. ö. Willems, *Philosophia moralis*, 385. és k. 1.; Noldin, *Summa theol. moralis*, II., n. 281. és k. 1.; V. Cathrein, *Moralphilosophie*, Familie.

ténységnek évszázadokon át tartó erkölcsnemesítő munkálkodására volt szükség, hogy ez a felháborító barbarizmus kiküszöböltesse. Elvben nem is áll többé fenn a keresztény népeknél, de az életben még igen sok van a brutalitásból. Oroszországban még csak nem is régen kormányrendeleteket kellett kiadni, melyek úgy intézkedtek, hogy a férjnek nem szabad vasrúddal verni feleségét, nem szabad öt ököllel szembe ütni, sem halántékon, sem a szíve tájékán! Mily másképen hangzik, a pogány felfogástól mennyire eltérő, amit szent Pál apostol mond a férjeknek: «Férfiak! szeressétek feleségeteket, mint Krisztus is szeretete az anyaszentegyházat és önmagát adta érte.»¹

A nők úgy is szenvedésre születtek, «páti natae»; ne nagyobbítsa tehát a férfi azt a sok szenvedést, amit a természet a nőre rótt.

A férj legyen eltartója, kenyérkeresője és kifelé védője a családnak, a nő pedig a családi életnek közép-pontja. Elsősorban ő neveli a gyermekeket, ő vezeti a háztartást, mely kettős, igen nagy és fontos hivatásának betöltéséhez szüksége van az okosság, a rendszeretet, takarékoság, előrelátás, tisztaság és pontosság erényeire. A hűtlenség, bármely részről történjék, nagy bűn, esküszegés és szerencsétlenség.

4. A *feminizmus*.² A családnak kormányzásában férj és feleség egységesen járjanak el, de nézeteltéréseknél a férjet illeti meg a döntő szó. Bármit is mond a radikális feminizmus, vagy «evizmus», a férfi általában testben és lélekben erősebb; gyermekek és a cselédség előtt nagyobb tekintélynek örvend; a nő gyengébb, többször hosszabb időn át képtelen a cselekvésre; másodíknak

¹ Eph. 5, 25.

² Bővebben: Rosier, Die Frauenfrage, Freiburg, 1907.; Gnauck-Kühne, Die soziale Lage der Frau, Berlin, 1895.; Bebel, Die Frau u. der Sozialismus, Stuttgart.

teremtetett, elsőnek-vétkezett: azért természet szerint nem is veszi rossz néven, hogy a vezérszerep a családban s a családon kívül a férfit illeti: «az asszony feje pedig a férfiú... az asszony pedig a férfiú dicsősége.»! A papucs-hős általános gúnynak a tárgya és saját neje előtt sem áll tiszteletben.

A feminizmus, ellenkezően Goethe sátánjával, jót akar a nőknek s mégis rosszat tesz, mert épen nőiességüktől fosztja meg őket, mely Istenadta legnagyobb kincsük és fegyverük. A férfiaszkodó nő ép oly visszataszító, mint a nőies, effeminált férfi. Természetadta legfőbb hivatása a nőnek az anyaság és az ahhoz hasonló *anyaiság*, vagyis oly teendőknél vállalása a társadalomban, melyek a családjában teendőivel rokonok, a női természetnek megfelelők. Aki ezen szerepkört lekicsinyli, nagyon felületes elme és üres szív lehet. A nők, mondja de Maistre, nem írták ugyan az Iliast, a Felszabadított Jeruzsálemet, a Hamletet, az Elveszett paradicsomot, sem a Tartuffe-ot, nem építették szent Péter templomát, nem vésték a belvederi Apollót, nem festették az Utolsó ítéletet, nem találták fel az algebrát, a messzelátót, sem a gőzgépet, de ők mindennél valami nagyobbat és jobbat tettek: mert az ő ölkében nevelkedtek a derék férfiak és asszonyok, a világnak legpompásabb remekművei. Mintegy kárpótulásul az alárendelt szerepért, a keresztény férfiak lovagias tisztelettel veszik körül a nőt s e tisztelet oly fokot ért el, hogy a nőgyűlölő Schopenhauer mint természetellenes nőimádást, «Weiberveneration» és gynaikokrátiát dühösen ostromozza.

A megváltozott társadalmi viszonyok között teljes joggal követelhetik a nők, hogy megélhetésük érdekében nyíljanak meg előttük oly pályák, melyeken nőiességüknek veszélyeztetése nélkül sikeresen tudnak működni; de

¹ 1 Cor. 11, 3. és 7.

e célra nem szükséges a gyűlölködés *tüzét* szítani az emberi nemnek két fele között. A túlzó feminizmus épen a női nemre veszedelmes, mert a nő, miként a természet kezéből is a rövidebbet húzta, úgy a férfival való nyílt harcban is minden bizonnyal a rövidebbet húzná.

Egyébként azt, ami a feminizmusban jó és szép, nem szabad lekicsinyelni és az egész mozgalmat egy-két frázissal elintézni. A női mozgalom műveltebbé, öntudatosabbá, szabadabbá, életrevalóbbá igyekszik tenni a nőt, hogy teljesebb, szebb, tartalmasabb életet élhessen. Ha a nők nem a férfinemben, hanem a saját gyengeségükben, tudatlanságukban, gyámoltalanságukban, túlságos függésükben látják az ellenséget s ezen ellenség ellen küzdenek, jó úton vannak és törekvéseiket rokonszenvvel kell nézni, sőt támogatni is.

5. *Készület a házasságra.* A házasság tartós viszony, azért csak az lesz boldog, aki a *tartós* tulajdonságokat nézi: ezek pedig az erkölcsi, a jellembeli tulajdonságok.

Ha háborúba indulsz, mondja egy orosz közmondás, egyszer imádkozzál, ha tengerre, kétszer, ha házasodni akarsz, háromszor. Életszövetség, holtomiglan-holtodiglan, nem csekélység.

Drum prüfe, wer sich für ewig bindet,

Ob sich das Herz zum Herzen findet.

(Schiller.)

A férfinak, aki nősülni szándékozik, legyen tisztességes keresete, egészsége és kellő nevelése, hogy másokat nevelni tudjon. A nő értsen a házi teendőkhöz és szerezzé meg mindamaz ismereteket és erényeket, melyek az anya s a hitves nevéhez fűződnek. Kettejük között ne legyen nagy különbség sem korra, sem társadalmi rangra, sem műveltségre, sem elvekre nézve. A magyar nép azt tartja, mert tapasztalta, hogy egyenetlen házasságnak ritkán van jó kimenetele. A társadalom se nézi jó szemmel az ily házasságokat. Tycho de Brahe csillagász parasztleányt vett el nőül; emiatt annyira felbőszültek

ellene az emberek, hogy ki kellett vándorolnia. A vallásilag vegyes házasságokat pedig szigorúan tiltja az egyház, ez a jó és nagyon tapasztalt anya.

II. A szülők jogai és kötelességei.

Romulus törvénye így intézkedett az atyai hatalomra nézve (*patria potestas*): «*Parentum in liberos omne ius esto relegandi, vendendi, occidendi.*» Ezt a pogány atyai abszolutizmust a kereszténység megszüntette. A szülő nem *teremti* a gyermeket, tehát nincs is joga megölni, kitenni, eladni; sem kínozni, erkölcstelen életre kényszeríteni, beavatkozni ügyeibe, mikor már nagykorú, sem kitagadni az örökségből lényeges ok nélkül. Viszont joga van a gyermektől tiszteletet, szeretetet, engedelmességet és hálát követelni, mert általa kapta a gyermek az életet.

Amíg a kis csibe, mihelyt a tojásból kikelt, azonnal tud szaladni és élelmet szerezni, a kis kacska mindjárt tud úszni; a gyermek sokáig tehetetlen. A bölcs isteni Gondviselés akarta ezt így; a gyermeket nagy gonddal és fáradtsággal fel kell nevelni, hogy hasznos tagja legyen a társadalomnak. De hogy nevelhetnék szülei, hogyha világrajövele után azonnal elszaladhatna, elúszhatna, a családi fészekből kirepülhetne? A szülő köteles összes gyermekeit eltartani és felnevelni; köteles őket elkényeztetés nélkül és egyformán szeretni; végre köteles őket felnevelni, hogy megismerjék és teljesíteni tudják összes kötelességeiket Isten, felebarát és önmaguk iránt. «Van-nak fiaid? Oktasd őket és hajlítsd meg nyakukat gyermekségüktől.»¹

A nevelésben járjanak el egyöntetűen, az apa tekintéllyel, az anya gyengéd szeretettel. Döntő szerepe van itt a szülői példaadásnak; «*longum iter per praecepta,*

¹ Eccli 7, 25.

brève et efficace per exempla.»¹ Vigyázzanak, mit mondanak a gyermek előtt, de még inkább, mit tesznek, mert szavukat elvnek fogja tekinteni a gyermek s amit tőlük lát, ő is megteszi. Filii patrisant, filiae matrisant. Hitüket vagy hitetlenségüket ösztönszerűen megérzi és magába szívja, azért lelki üdvösségeért ők lesznek elsősorban felelősek. Vigyázzanak környezetére is; rossz cselédek, rossz pajtások a legjobb nevelést is ellensúlyozhatják. Neveljék önállóságra is; tegyék magukat egyre jobban fölöslegessé. Figyeljék meg hajlamait, tehetségeit, hogy majd jó tanáccsal tudjanak neki szolgálni pályaválasztásnál, házasságkötésnél és hasonló életbevágó ügyeknél.

III. A gyermekek kötelességei.

A gyermek tekintse szüleit Isten helyetteseinek és valóságos kis isteneknek; tisztelje őket nemcsak külsőleg, hanem szívből; engedelmeskedjék kemény parancsolataiknak is, mint a bibliai Izsák tette; megkérdésük nélkül semmi fontosat ne kezdjen; szelíd lélekkel viselje gyengéiket; mutasson irántuk hálát főleg öreg napjaikban, sőt még haláluk után is. Mindez könnyű lesz, ha elgondolja a gyermek, hogy szülőjének köszöni létét, eltartását és neveltetését; hogy a szülő jobban szereti gyermekét, mint önmagát; ha eszébe jut, mennyi türelemmel voltak iránta szülei kis korában, mennyi élvezetről és szabadságról mondtak le az ő kedvéért.

Mikor egy fiatal görög ember saját édesatyját pörölte, Pittacus bölcs azt mondta neki: «Ha nincs igaza, elítélik önt; ha igaza van, megérdemli, hogy elítéljék.» Rousseau főleg a hálátlan gyermekeket átkozza s azt mondja, hogy a gyermeket, aki hálátlan anyja iránt, agyon kellene verni, mint a veszett ebet.² A Szentírás is keményen szól:

¹ Seneca, Ep. 6.

² Rousseau, Emil, I. §.

«A szemet, mely megcsúfolja atyját és lenézi anyját, vájják ki a patakok hollói és egyék meg a sasok fiai.»¹

IV. A testvéri és rokoni viszony.

Egy angol apa kitagadta az örökségből egyik rossz fiát. Az apa halála után a fiú megjavult. Erre öccse ezt írta neki: «Kedves bátyám, atyánk reám hagyta egész vagyonát; ha máig élt volna, nem tett volna így; ő csak oly embert akart az örökségből kizárni, amilyen te azelőtt voltál, de nem olyat, aminő most vagy. Jöjj mielőbb, megfélezzük az örökséget.» Ily érzelmekkel legyenek egymás iránt a testvérek; szeressék egymást megkülönböztetett szeretettel; az idősb segítse a kisebbiket; a kisebbik szívesen engedjen az idősebbnek; a fiúk ne csak idegen leányokkal szemben legyenek udvariasak; a későbbi években érdeklődjenek egymás sorsa iránt és bajban siessenek egymás segítségére. «Az egyetértő testvérek olyanok, mint az erős vár.»²

Azokat, akiket vérségi kapocs fűz össze, maga Isten állította közelebb egymáshoz, hogy az általános felebaráti szeretetnél nagyobb fokú vonzódással legyenek egymás iránt; ne vessék meg egymást; örömeikben, bánatukban kölcsönösen vegyenek részt; elszakadva is álljanak állandó érintkezésben egymással, mindig tudva egymásnak élete folyásáról.

V. A cselédség.

Tolstoj nem tartott cselédet, ő maga tisztította csizmáját, mert azt tartotta, hogy nem szabad ennyire lealacsonyítanunk embertestvérünket. Ezt a felfogást Tolstoj egyik legszebb túlzásának tartom; szépnek a

¹ Prov. 30, 17.

² V. ö. Dr. Jehlicska F., A jó testvérek, Bpest, 1916.

forrása miatt, melyből fakad; túlzásnak pedig, mert a társadalmi életben munkafelosztás van és mindig voltak és lesznek emberek, akik az alsóbbrangú teendők elvégzésére vállalkoznak, kell is, hogy vállalkozzanak. A kereszténység csak azt követeli az uraktól, hogy cselédeikkel mint emberekkel bánjanak;¹ legyenek türelemmel foglalkozásaik iránt;² adjanak nekik időt lelki életük ápolására; figyelmeztessék őket a veszedelmekre; érdeklődjenek családi viszonyaik, örömeik, bánatuk iránt; és ne kísértsék erényüket, mint Putifár házánál történt. A cseléd fontos szerepet játszik a családban; a gyermekekre nézve sokszor helyettesíti a szülőt; nagyobb pénzüsszegeket is kezel; ismeri a családnak titkait. A jó cseléd nagy kincs, a rossz veszedelmes házi ellenség. Azért jó cselédeket kell választani s aztán meg is kell becsülni.

Viszont a cseléd legyen becsületes. Dubois bibornoknak több inasa volt; az egyikről tudta, hogy ragadós az ujjja. Újévkor az egész háznép köszönteni jött a gazdát, aki mindegyiknek adott ajándékot, a tolvaj inashoz pedig így szólt: «Neked mindazt ajándékozom, amit tőlem az elmúlt esztendőben loptál.» Egy főúrnak végrendeletében pedig ilyen passzus is szerepelt: «Pál inasomnak nem hagyok semmit, mert húsz esztendeig szolgált nálam.» Voltak gazdák, akik, mikor a szobából, ahol az asztalon pénzt hagytak, ki kellett menniök, meghagyták az inasnak, hogy mindaddig tapsoljon, míg vissza nem jönnek. A lelkiismeretes cseléd nem okoz kárt urának; a család érdekei felett buzgón örködik; a gyermekeknek jó tanácsot és jó példákat ad; a jó helyet meg-

¹ Mme de Lambert azt mondja leányának, hogy cselédjeit úgy tekintse, mint szerencsétlen barátnőit. Minthogy a szolgai viszony az emberek természetes egyenlősége ellenére létesült, legalább kelleme-szebbé kell tenni. «Avis d'une mère à sa fille.»

² «Van-e jogunk hibánélküli cselédeket követelni nekünk, akik előttük mindennap annyi hibát elkövetünk?» U. a.

becsüli és fontos ok nélkül nem hagyja el. A cseléd-kérdés megoldásához csak ez a kettő kell: jó gazda és jó cseléd.¹

VI. A cölibátus.

Minden arravaló embernek joga van házasságra lépni, de senki sem köteles; az emberiség fenntartásáról a két nemnek általános erős kölcsönös vonzódása által eléggé gondoskodott a természet Alkotója. Önzésből nőtlenség maradni bűn; ilyen agglegények erkölcstelének, szívtelenek, gyűlöltek lesznek; és mint minden önzés, az övék is elszámítja magát: üres élet, elhagyott öregség és magános halál lesz osztályrészük. «Élnek, mint az angyalok és meghalnak, mint a kutyák.»

Az önkéntes cölibátus, melynek indító oka Istennek, az emberiségnek, a tudománynak és művészetnek rajongó szeretete, nagy áldozat és tiszteletreméltó dolog.

VII. A családi élet és a prostitúció.²

Városainkban sok ily önző agglegény él, de sok oly fiatalember is, akinek a megélhetési viszonyok nagyon megnehezítik a házasságkötést. Ezek azután találkoznak ama számos nővel, akiket a nyomor, a restség, a hiúság, a rossz nevelés, a csábítás és kerítés a prostitúciónak mocsarába sülyesztett. A fiatalság, mely a prostitúcióval él, idővel testileg, lelkileg, anyagilag tönkremegy. A prostituáltak életét, sorsát és szégyenét pedig eléggé jellemzi a közvélemény, mely «perditák»-nak, vagyis elkárhozottaknak nevezi őket (cadaver ambuláns).

Az államnak és a társadalomnak lehetővé kellene

¹ Bővebbet: C. Willems, *Philosophia morális*, 415. és k. I.; Noldin, i. m. n. 300. és k. 1.

² V. ö. Fr. Paulsen, *System der Ethik*, 308. 1.; Noldin, *De sexto praecepto*, ed. 14., n. 18.

tennie a fiatalembereknek, hogy előbb nősüljenek és decentralizálnia kellene a fiatalságot. Az államnak mostani ferde viselkedéséről a szocialista Bebel is azt tartja, hogy a prostitúciónak ma dívó állami szabályozása a férfivilágban nemcsak azt a látszatot kelti, hogy az állam a prostitúciót pártolja, hanem azt is, hogy az állami ellenőrzés megóvja a megbetegedésektől; ez a hit előmozdítja, úgymond, a prostitúcióval való élest és a férfiak könnyelműségét. A bordélyok nem csökkentik a nemi betegségeket, hanem előmozdítják azokat, mert a férfiak könnyelműebbek és vigyázatlanabbak lesznek. Ezek a betegségek nehezen ismerhetők fel, mindennapos többszöri vizsgálat volna szükséges, hogy valamelyes biztonság is lehessen elérhető. Ily ellenőrzés lehetetlen lévén, minden egyes ily bűn magában hordja a rettenetes fertőzésnek veszedelmét.

A legfőbb teendő itt is az egyének megjavulása, önfegyelmzése, erkölcsi tisztasága.¹ A keresztény erkölcs nem ok nélkül tiltja már a rossz gondolatot is, mert a gondolatból születik a vágy, a vágyból az elhatározás, az elhatározásból a tett, az ismételt tettekből a szokás, a szokásból a kétségbeesés, a kétségbeesésből a kárhozat. Hány fiatalemberről mondható, hogy tönkrement «cum cantatricibus, saltatricibus, meretricibus!»

A nemi tisztaságot már a romlatlan, okos pogányok is nagyrabecsülték. Nagy Konstantin azt mondta, hogy a szüzeknek az imádáson kívül minden tiszteletet meg kell adni. Diogenes, látva egy atlétát, akit diadalszekéren vittek haza a versenypályáról, amint egy szép görög leány után tekint, így szólt: «Nini, az atléta és egy gyenge leány kicsavarja a nyakát!» Mikor Demosthenest egy romlott leány hívogatta, ő tagadólag intett, mondván:

¹ V. ö. Fr. W, Foerster, Sexualethik und Sexualpädagogik, Kempten, 1909.

«ennyiért nem veszem meg a bánatot» (tanti poenitere non emo). Xenocrates pedig, mikor romlott ismerősei egy veszedelmes nőt küldtek hozzá, hogy megkísértse erényét, oly erős maradt, hogy a nő, mikor tőle távozott, azt mondta azoknak, akik küldték: «nem férfitől jövök, hanem szobortól».

Még Rousseau is, aki e pontban nagyon gyengének bizonyult, sok helyen síkraszáll az «Émile»-ben a tisztaság s a fiatalságnak erkölcsös nevelése mellett s azt mondja, hogy a szüzi tisztaságot még a legromlottabb korokban is mindig nagyra becsülték és hogy «il sera toujours beau de régner sur soi».

A nemi élet a házasságon belül megengedett, szükséges és jó, de az ösztön már idő előtt jelentkezik. Mint-hogy erre a korai ösztönre hallgatni tilos, a legjobb természetes eszköz a diversio,¹ az észbeli «alibi», vagyis a gondolatoknak mással való foglalkoztatása. A zsarnokok játékokkal és háborúval szokták elszórakoztatni az elégedetlen népet; Alcibiades levágatta egy szép kutyájának fülét és farkát és így kikergette a piacra, hogy a népnek legyen mivel szórakoznia és ne foglalkozzék állandóan uralkodójának egyéb ügyeivel. Mikor a leánykának fülét átlyukasztják, csecsebecséket mutogatnak neki, hogy figyelmét az operációtól elvonják. Akasztások alkalmával a kivégzendők ösztönszerűen teljes erővel fordítják lelküket a túlvilági dolgok felé, melyekről gyóntatójuk szól, ¹Qgy így ne érezzék annyira a bekövetkezendő borzalmakat. Mennyi nélkülözést, munkát, gyötrelmet visel el a szülő elég könnyen gyermekeiért, mert míg az áldozatokat hozza, gondolatai a messze jövőben járnak és elképzelik a gyermeknek sorsát, jövődő boldogságát, mely képzelet a szülőnek minden keserűségét megédesíti. Hasonlóan kell tenni ebben a szóbanforgó nehéz pont-

¹ V. ö. Montaigne, Essais, De la diversion.

ban is; gondolatainkat szép, nemes dolgokkal kell elfoglalni, fantáziánknak szép tárgyakat kell szolgáltatni, hogy el ne kalandozzék tilos területekre. Ha megvolna az emberekben Istennek, a legszebb és legtökéletesebb lénynek élénk szeretete, minden lemondásra és önfegyelmezésre volnának képesek. A természetes eszközökön kívül van egész sor természetfeletti is, melyeket a vallás szolgáltat.

Ennyit kötelesek voltunk mondani erről a kényes tárgyról, melyről nehéz beszélni, de hallgatni még nehezebb.

B) A társas élet.

A társalgás. A családok nem zárkoznak el egymástól kínai falakkal, hanem a szükség esetén kívül is szívesen összejönnek eszmét cserélni, eltársalogni, kellemes tereferében eltölteni egymással bizonyos időt. Társas hajlamuk viszi erre, mely minden normális embernél megvan. Montaigne szeme világánál is jobban szerette a társalgást; «ha választanom kellene, úgymond, a vakság és a némaság között, inkább az előbbit választanám».i

A szűkebb körű család, társaság, ha hosszabb ideig magára marad, kifogy az anyagból; nem tudnak már egymásnak újat mondani; beáll az unalom. Azért bizonyos felfrissülésre van szükségük, új emberekre, akik friss eszméket hoznak s a társalgást megélelnek. Azért a falusiak szeretnek utazgatni, vagy legalább kijárnak #z állomásra az érkező vonatokhoz, hogy új arcokat lássanak, új dolgokat halljanak. A szellemeknek sűrűlódásra van szükségük, hogy szikrát vessenek. Ez a szükséglet létesíti a különféle köröket, kaszinókat, klubokat; ez ösztönzi az embereket egymásnak s a kávéházaknak láto-

¹ Montaigne, Essais, De l'art de conférer. Ez a francia «plaisir de causer», a csevegés gyönyöre.

gatására; ennek kielégítésére rendeztetnek a népünne-
pélyek, koncertek és játékok.

Az emberi életnek ez a kis kedves része, hogy igazán kellemes és emberhez méltó legyen, bizonyos ére-
nyeket tételez fel, melyek nélkül vagy nem lehetséges,
vagy nem kívánatos.

1. *A közlékenység, zárkózottság és bőbeszédűség.*
Hogy a társas érintkezés lehető legyen, szükséges, hogy
másokhoz közeledjünk, szívünket előttük megnyissuk, éle-
tünk, nézeteink, érzelmeink felől őszintén nyilatkozzunk.
Ez a tulajdonság két véglet között fekszik, melyeket el
kell kerülnie.

Az egyik véglet a *zárkózottság*. Némely ember állig
begomboltan jár ismerősei között; élete hét pecséttel
elzárt könyv; óvatos, hallgatag, érzelmeit, elveit, nézeteit
aggodalmasan rejtegeti. Lehet, hogy sokat csalódott az
emberekben, lehet, hogy van rejtegetni valója, az is le-
het, hogy beteg. Nem «homo ad hominem». Ilyen em-
berek lehetetlenné teszik a társas érintkezést.

A másik véglet a *bőbeszédűség* vagy fecsegés. Sokan
az előbbi hibának épen az ellenkezője által érik el
ugyanazt, t. i. ők is lehetetlenné teszik a kellemes elbe-
szélgetést. Ezek minden alkalommal a szavaknak egész
árját zúdítyják ismerőseikre. Félbeszakítják az embert,
agyonbeszélik, megfogják kabátja gombját, vagy szakál-
lát, hogy el ne menekülhessen, amíg mindent el nem
mondtak. Egy ily fecsegő ember Aristotelest gyötörte
egy alkalommal végtelen mondókáival, miközben több-
ször kérdezte a bölcsét: nem csodálatos dolog-e ez?
Mire Aristoteles felelte: «Egyáltalában nem; hanem az
már csodálatos, hogy én, bár van lábam az elmenetelre,
hallgatom a fecsegésedet». Mikor pedig egy másik ha-
sonló fecsegő ugyancsak Aristotelest soká fārasztotta és
végre megkérdezte, nem untatta-e, Aristoteles azt mondta:
«Dehogyan is untattál, hiszen nem hallgattam oda». Az

emberek menekülnek, mikor látják, hogy a fecsegő közeledik s ha már meg nem szökhetnek, legalább elhallgatnak, hogy ne legyen alkalma valamibe kapaszkodni és magához ragadni a társalgás fonalát. Öreg embereknek a tulajdonsága ez, akik a múltnak magasztalói s kik nem tudják elfeledni a múlt eseményeit, azt azonban elfelejtik, hogy ezeket már százszor elmondották. A borbélyok is szeretnek sokat beszélni; ha befognák szájukat, talán orrlükaikkal beszélnének. Azért egy úr, mikor borbélyja kérdezte, hogyan kivan nyiratkozni, azt mondta neki: «egészen csendben». No meg a női nem is szereti a sok szót:

Ouando conveniunt Aneilla, Sibylla, Camilla,
Garrire incipiunt et de hoc, et de hac et de illa.

(Taubmann).

Már sz. Pálnak is baja volt velük és kénytelen volt elrendelni, hogy: «mulieres in ecclesiis taceant». Egy francia püspök azért rendelte el a templomban a népéneket, hogy az emberek ne fecsegjenek. A nyelves ember sajnálja, hogy két füle van, de csak egy szája. Plutarchus azt mondja a fecsegőkről, hogy míg más szenvedély legalább kielégül, az övék nem, mert nem hallgatják meg őket.

Nehezen gyógyítható baj ez, mert a bőbeszédű ember nem hallgat mást, tehát a szép szóra sem hallgat. Azért mégis iparkodni kell letenni e hibát, mely nevetőségessé, sőt gyűlöletessé is tesz, amellet veszedelmes is, mert sok beszédnek sok az alja, sok hazugság, megszólás, rágalmazás, hamis eskü, átkozódás, káromkodás keveredik bele, sőt ha nem vigyáz nyelvére a fecsegő, nagy titkokat is elárulhat, miáltal bajba keverheti önmagát és másokat is. Az orosz-japán háború előtt sok japán tiszt borbélylegénynek állott be orosz városokban, jól számítva arra, hogy a borbélyműhelyekben, hol annyit beszélnek az emberek, hadititkokat is lehet megtudni.

Jó volna szem előtt tartani nepomuki sz. Jánosnak a képét, melyen a hallgatagságnak e mártírja úgy van ábrázolva, hogy figyelmeztetésül ajkain tartja az ujját. A bölcs ember, mondja a Szentírás, aranymérlegre teszi a szavait.¹

2. *A türelmesség; türelmetlenség es szolgálkúség.*
A közlékenységhez csatolni kell a türelmességnek erényét is, mely arra képesít, hogy liberálisan meghallgassuk és méltányoljuk másoknak véleményeit, tekintetbe vesszük azokat és az egyenlőség alapján tárgyaljunk velük. Itt is éi kell kerülni a végleteket.

Ilyen véglet a *türelmetlenség*, a liberalitásnak hiánya másoknak nézeteivel szemben. Vannak gögös, arrogáns emberek, akik másoknak eltérő nézeteit lemosolyogják s míg a maguk dolgait próféták, törvényhozók és vallásalapítók hangnemében adják elő, minden más véleményt oktalanságnak nyilvánítanak. Hogyan tud ön ily hitvány lapot járattni? Hogy olvashat ily vén salabaktert? Ön így tesz? Hogy tehet ilyet? Nézze ezt így, amazt úgy kellene tenni, ahogy én teszem. így szoktak másokat le-tárgyalni. Egy francia ember hevesen vitatta, hogy Dante többet ér, mint Ariosto; tizennégy párbaja volt emiatt; halálos ágyán pedig bevallotta, hogy egyiket sem ol-vasta.

Ahol udvariasan bővebb magyarázatot kérhetnének, ott ellenvetésekkel állanak elő, vagy pedig kereken tagadnak az ilyen abszolút emberek. Mikor Socratest halálra ítélték, a nép nem kelt védelmére; nem volt népszerű, mert akit csak megfogott az utcán, mindenkinek bizonyította, hogy nem tud semmit. Előzékenységnek, udvarias türelmességnek kellene uralkodnia az irodalmi eszmecserékben és vitákban is. Mikor Bossuet és hívei Fénélon-nal való vitatkozásaikban ezen erényt szem elől

¹ Eccli 28, 29.; 21, 28.

tévesztették, XII. Ince pápa azt mondta nekik: «Fénélon peccavit excessu amoris divini, sed vos peccastis defectu amoris proximi».

«In necessariis imitas — mondja sz. Ágoston — in dubiis libertás, in omnibus autem charitas».

3. *A jó és a rossz esprit* A kedélyes tereferében úgy az úri, mint a legegyszerűbb nép összejöveteleinél nagy szerepe van az espritnek, a szellemeskedésnek. A jó fejeknek alkalmuk van szellemi képességeiket ragyogtatni és sokszor egész szellemi párbajok és csaták folynak le, melyek néha ártatlanok, sokszor azonban ily harcok után elég nagy a sebesülteknek és az elesetteknek a száma is. Az esprit főleg a franciák nemzeti sajátosságának szokás tekinteni és tagadhatatlan, hogy e téren ők nagyon kitűnnek. Mikor Voltaire nyolcvan éves volt, egy úri nő azt kívánta neki, hogy még nagyon soká éljen, mire az öreg feleié: «Értem, értem; az ember nem szeret elveszteni semmit a maga javaiból, ön is akarja, hogy rabszolgája életben maradjon». Vernét festőnek viszont Voltaire mondta egy alkalommal hízelegve: «Uram, az ön színei élénkek, kifejezők». A festő: «Az ön tintája, uram, többet ér az én összes színeimnél» és meg akarja csókolni Voltairenek a kezét. Ez nem engedi; «azt akarja tán — úgymond — hogy én majd a lábát csókoljam meg?» Fontenelle, mikor 95 éves volt, találkozott egy 90 éves matrónával, aki azt mondta neki: «Uram, úgy látszik, hogy a halál itt felejtett minket». «Csitt!» monda Fontenelle, ujját ajkaira téve. XIV. Lajos pedig, mikor egyszer az udvari hitszónok beszédjében megakadt és nagy zavarban állott hallgatósága előtt, felállott és azt mondta neki: «Köszönjük, uram, hogy egy kis szünetet ad nekünk a pompás dolgoknak átgondolására, melyeket eddig mondott».

Azonban ne feledjük, hogy van jó esprit, és van «mauvais esprit», gonosz szellemesség is, mely örömét

leli másoknak megszegényítésében és megsebzésében. Sok ember nem tud ellentállani az ügyes éle csábjainak s egy jó mondásért legjobb barátjait is kész feláldozni. Már a régiek is ismerték a rossz tulajdonságot: «maiam linguam habere». Nem mindenki mondhatja, amit önmagának vigasztalására a szellemes Fontenelle mondott halálos ágyán: «Nagyon örülök, hogy soha a legkisebb élccel nem gúnyoltam ki a legkisebb erényt sem.» A mauvais esprit-nek nagy mestere az öreg Voltaire volt, aki irgalmatlanul csípett, szúrt, epés élceivel halálra üldözött mindenkit, aki vele szembehelyezkedni mert. Azért D'Argens gróf azt mondta róla: «Ennek a bes-tiának annyi esprit-je van, mint negyvennek, de gonosz, mint egy vén majom». Nagy Frigyes pedig, aki őt igen jól ismerte, így jellemzi: «Avec une tête onverte, il a un coeur corrompu; il pense sur tout, et tourne tout en ridicul. Libertin sans temperament, il moralise sans avoir des moeurs. Vain an suprême degré, mais encore plus avaricien que vain».¹

Ha a szellemi sziporkák csak kellemes fényt szór-nak, tetszenek; de ha égetnek, vágnak, gyűlöletesekké lesznek. Qui fait rire, ne se fait pas estimer, mondják maguk a franciák. Ilyenek előtt kitérnek az emberek, amint a csalánnak, meg a tüskés bokornak ki szoktunk térni.

Absentem qui rodit amicum,
 Qui captât risus hominum, famamque dicacis
 Fingere qui non visa potest, commissa tacere
 Qui nequit, hic niger est, hunc, tu Romane, caveto!

(Horatius).

¹ «Feje nyílt, de szíve romlott; mindenről gondolkodik s mindent neveltségessé tesz. Temperamentum nélküli kéjenc ő, morált prédikál anélkül, hogy öneki volna morálja. A legnagyobb fokban Wú, de fősვნისე მეგ hiúságánál is nagyobb». Oeurres post-humes de Frédéric le Grand. Bale, 1780.

Nagyon csipkedő nyelve volt Cicerónak is. Mikor megölték, fejét Antoniushoz küldték, akinek felesége egy hosszú aranytűt vett és mérgesen szurkálta a híres szónoknak nyelvét, mondván: «Nesze, nesze! te üldözted az én uramat!»

Mikor a gonosz élcelődők, ironikusok, szkeptikusok, gúnyolódok valahol nagyon tömegesen lépnek fel, biztos jele annak, hogy a társadalom erkölcsileg oszlásnak indult. Így volt ez a görög szofisták idejében, így Augustus és később XIV. Lajos korában. A szellemesség ilyenkor arra szolgál, hogy minden erényt kigúnyoljon, minden bűnt igazoljon.

Mikor Diogenes egyszer káposztát mosott a patakban, azt mondta az arra átmenő romlott Aristippusnak: «Ha meg tudnál elégedni káposztával, nem udvarolnál zsarnokoknak». Mire ez a mauvis esprit visszavágott: «Te pedig, ha bánni tudnál az uralkodókkal, nem mosnál káposztát». Ily emberek, látván a társadalom bajait, nem vesznek maguknak fáradságot, hogy hasznos reformokon dolgozzanak, embertársaikat javítsák, észretéritsék, hanem ügyes szellemeskedéssel kibújnak minden kötelesség alól, a gonosznak nem szegülnek ellen, hanem ahelyett vicceket gyártanak és grimaszokat csinálnak. Szellemes, de szívtelen emberek ezek; valami ördögi vonás van bennük; azért kerülni kell őket.

Van azután az esprit-nek nemes fajtája, a jó szellemesség, mely szem előtt tartja az igazságosság és szeretet nagy törvényeit s a szellemi erőket csak a jó ügy érdekében csillogtatja. Ily esprit-je volt Salamon királynak, Aristotelesnek, sz. Agostonnak, Oxenstiernának, Fontellenek, sőt magánál Isten Fiánál is a legnemesebb és legkedvesebb módon nyilvánult meg ez a szép lelki tehetség, mikor p. o. a házasságtörő asszony vádlóinak azt mondta, hogy aki ártatlannak érzi magát, az vesse rá az első követ; vagy mikor ravasz ellenfeleit az adópénz

kérdésében azzal szégyenítette meg, hogy meg kell adni a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami Istené; továbbá a szamaritánus nővel való beszélgetésében és sok egyéb alkalommal.

4. *A barátság.* A nagy Aristoteles szerint a barátság egy lélek két testben. Barátunk nemcsak felebarátunk, hanem egészen barátunk, velünk örvend, velünk szomorkodik hibáinkra figyelmeztet, bajunkban segít és kitarat mellettünk, még ha az egész világ elhagyott is. Legjobb testőrök a meghitt barátok, mondja a magyar közmondás, a perzsák szerint pedig: jó barát kígyóval maratja meg magát jó barátjáért.

Fontos dolog, hogy jól válasszuk meg azt, akit barátságunkkal meg akarunk ajándékozni. Ne kössünk barátságot jellemtelen, könnyelmű emberekkel, sem olyanokkal, akik fontos dolgokban nincsenek velünk egy véleményen, sem rossz kedvűekkel, pesszimistákkal, sem pedig olyanokkal, akik a tréfát nem értik. A barátsághoz egyenlőség kell, gazdag és szegény, öreg és fiatal, úr és szolga, okos és oktalan, művelt és műveletlen között nem létesülhet barátság. Jó barátainkat kötelesek vagyunk őszintén szeretni, irántuk figyelmeseknek lenni, szükség esetén meginteni, helytelen dolgot nem szabad tőlük kívánnunk, sem tenni ilyesmit az ő kedvükért. A barátság csak az oltárig tart.

Szerencse hozza, de a szükség próbálja meg a jó barátot. *Amicus certus in re incerta cernitur.* Ne vessük meg régi jó barátainkat, ha jobb sorsra vergődünk, hanem igyekezzünk őket is magunkhoz emelni.

A barátság természetes kötelék, de oly nemes természetű, hogy maga Isten Fia is megszentelte, mikor meleg barátságot tartott Jánossal és Lázárral, kit halotiaiból is feltámasztott.²

¹ V. ö. Cicero, *De amicitia*; Montaigne, *Essais, De l'amitié.*

² Sal. sz. Ferenc, *Philothea*, 17. §. és k.

Nagyon fontos dolognak kell lennie annak, ami miatt a barátságot' felbontjuk. Ilyen okok lehetnek: ha barátunk rossz tulajdonságokat vesz fel, vagy ha nagy dolgokban lényeges nézeteltérések támadnak köztünk és öközötte. Ilyenkor is nem egyszerre, hanem lassan, fokozatosan kell megtennünk a fájdalmas szakítást.

C) A társadalom és a gazdasági élet.

I. A vagyon és a magántulajdon.¹

A családokat nemcsak az együttlétnek, a társalgásnak kellemei hozzák össze, hanem egyéb, ennél fontosabb érdekek is, így mindenekelőtt a gazdasági érdek. A megélhetés és a jobb megélhetés céljából érintkezésbe lépnek egymással, javaikat kölcsönösen kicserélik, egymást támogatják, kiegészítik, miáltal létrejön a társadalmi gazdálkodás. Vegyük szemügyre a társasággá tömörült sok családnak emez életműködését, az állami szervezkedést pedig hagyjuk egyelőre figyelmen kívül.

1. *A vagyon.* Az embernek *élnie* kell s el kell érnie erkölcsi célját: *vivere et philosophari*. Mégpedig *primum vivere*. A megélhetéshez anyagi javakra van szükség, e javakat pedig munkával kell megszerezni. Ha ez a munka az egész időt elnyeli, miként az állatoknál látjuk, akkor a *philosopharira*, a magasabb dolgokkal való foglalkozásra nem jut idő.

Ebből a szempontból a gazdasági életnek négy típusát szokás megkülönböztetni.

¹ V. ö. H. Pesch, *Lehrbuch der Nationalökonomie*, II. Aufl. I. B., 189. és k. 1.; P. Leroy—Beaulien, *Économie politique*, Paris, 1896, t. I. 533. és k. 1.; Fr. Paulsen, *System der Ethik*, II. B. 337. és k. 1.; továbbá Wagner, Schaffte, Schmoller, J. St. Mill stb. műveit.

A vadászat és halászat a legalacsonyabb fokozat. E fokon csak a természetnyújtotta termékekből él az ember; vagyont nem gyűjt, mert nem tudja konzerválni. A táplálékszerzés egész idejét lefoglalja, mert nemcsak halászni és vadászni kell, hanem örökösen háborúskodni is a szomszéd törzsekkel, melyek a saját területükön elegendő élelmet nem találva, a szomszédoknak javaira pályáznak. Ily viszonyok között művelődésről és műveltségéről szó sem lehet; a gyermekeket nem nevelik, sőt föl sem nevelik, mert akiket a folytonos vándorlásban cipelni nehéz volna, egyszerűen megölik, valamint az öregeket és betegeket is, akik a háborúskodásban csak akadályok volnának. A lakások piszkos odúk, valóságos járványfészkek; a nő a rabszolgának vagy a házi állatnak szerepét játssza; a durva bánásmód miatt sok a nyomorék, a hülye, süketnéma és a vak. A végtelen nyomorúságnak legborzalmasabb következménye az emberévés; sokszor ezzel a jelszóval indulnak a csatába: «menjünk, együk meg azt a népet».

Az emberi természetnek nemes hajlamai ezekből az emberekből nem vesztek ki, de a legszomorúbb módon eltorzultak. Egyes népeknél deszkákkal szorítják össze a kis gyermekek fejét, hogy butábbak s így boldogabbak legyenek, vagy hogy hegyben végződjenek a fejük, mert szerintük ez a szép; a koponyának egyik felét leberetválják, a másikon hosszú haját növesztenek; a balkéznek körmeit levágják, a jobb kézen nőni hagyják; evésnél a haját, a térdet, a talpat használják szalvétának; a fogakat egyszer pirosra, máskor sárgára, kékre, zöldre festik; az orrba, fülbe, az orcákra és ajkukra karikákat tesznek. Vallásuk a legdurvább bálványimádás; a vadászok az oroszlánt, a halászok valami nagy halat imádnak, azonkívül a tengert, a napot, holdat, csillagokat.

A pásztor népek egy fokkal magasabban állanak. Az állattenyésztés több élelmet juttat; az emberevésre nincs

már szükség; a legyőzötteket nem eszik meg, hanem rabszolgáknak használják; a nővel, a gyermekekkel jobban bánnak, mert a nyájak és csordák körül több hasznukat vehetik.

Kultúráról természetesen itt sem lehet még szó; ezek a népek is vándorolnak, ami nem történhetik meg sűrű összeütközések nélkül. Minthogy edzettek és harciasak, a rablást pedig a munkánál sokkal jövedelmezőbb forrásnak tartják, állandóan veszélyeztetik a szomszéd ilturnépeket. Ily pásztortörzsek döntötték meg a római őirodalmat s a németek is reszketve imádkoztak: «a magyarok nyilaitól ments meg, Uram, minket».

A földművelés már nagy haladást jelent; az emberek szorosabb viszonyba lépnek a földdel; nem hagyják el, nem vándorolnak ki, mert bő élelmet ad, mely mellett a jövőről is lehet már gondoskodni s melyet az egyre fejlődő munkamegosztással folyton lehet gyarapítani. A régi vadság helyébe szelídebb erkölcsök lépnek; a családi élet rendezettebb lesz; a tél nyugalma alkalmat ad a szellemi foglalkozásra, mely előkészíti a talajt a keresztény hittérítőknak, kiknek munkájával megkezdődik az igazi, emberhez méltó civilizáció,

Az ipar és a kereskedelem aztán nem soká várat magára; az emberek megismerik és hatalmukba hajtják a természet erőit, szerszámokat, gépeket készítenek, melyek lehetővé teszik a nagyobb munkafelosztást; ez nagyban gyarapítja az ingó javakat; a megélhetés könnyebb; a szabad időből több jut; a szellemi kultúra óriási léptekkel halad előre. Megkezdődik a falu és a város differenciációja, tehetséges művelőkre talál a tudomány és a művészet; a társadalmi rend szilárdabb formákat ölt; bekövetkezik a jogi és az állami szervezkedésnek és konszolidációnak korszaka.

2. *A magántulajdon.* A fejlődés legalacsonyabb fokain szórványosan előfordult ugyan a vagyonközösség,

de a műveltség és a gazdasági jólét fejlődésével az egész vonalon életbelépett a magántulajdon rendszer, mint az emberi természetnek posztulátuma. Az egyen nem élhet meg anyagi javak nélkül, melyek felett teljesen szabadon rendelkezik; még kevésbé lehet el nélkülök a családapa, akinek kötelessége övéinek jövőjéről is gondoskodni.

Az egész földkerekségnek legfőbb ura a Teremtő Isten: *Domini est terra et plenitudo eius*; az ember csak haszonélvezetre kapta a földet a Teremtőtől, akinek az a nyilvánvaló akarata, hogy a föld a maga termékeivel az *egész emberi nemnek* megélhetését biztosítsa. Ám ez a cél, amilyen az ember, csak a magántulajdon mellett valósulhat meg. A föld ugyanis csak nagy munka, sok verejték árán adja az embernek a maga kincseit; mi pedig az eredeti bűn óta restek vagyunk, a munkát átoknak tekintjük. Ha minden egyes ember nem volna felelős a maga és a családja megélhetéséért; ha nem sarkalná őt a remény, hogy munkájának gyümölcse az övé lesz és hogy több munkával, nagyobb szorgalommal sorsát jobbá teheti; szóval: ha nem volna magántulajdon, az emberiségnek nem volna miből élnie. Nyomorognánk s a legnagyobb barbarizmusba sülyednénk.

Az eredeti bűn előtt, vagy anélkül létezhetett volna vagyonszövetség, mert akkor nem csúfította volna el az emberi természetet a hét főbűn. Most azonban a sebzett természet állapotában erős sarkantyú kell az emberi akaratnak, ez a sarkantyú pedig a magántulajdon.

Midőn azonban a vagyonszövetség a magántulajdonrendszer értelmében az egyének és a családok között megosztatik, sohasem szabad feledésbe mennie a Teremtő eredeti szándékának, az összes anyagi javak nagy céljának, mely nem más, mint az egész emberi nemnek megélhetése. A magántulajdont tehát úgy kell használni, hogy senki-

nek sem kelljen önhibáján kívül nyomorognia, vagy épen éhen halnia; de erről még szó lesz a további fejtegetések folyamán.

II. A gazdálkodás és a társadalmi rend.

1. A *munkafelosztás*. Szporadikusan élő családok Robinsonhoz hasonlók, csak a saját erejükre vannak utalva. Az egyedül álló család maga termel és készít mindent, nemcsak a búzát, burgonyát és gyümölcsöt, hanem tejet, vaját, sajtot, húst is, de meg a ruhát, cipőt s a különféle szerszámokat is. Természetes, hogy ily csekély munkafelosztás mellett keveset és rosszul termelnek.

Azért, ahol csak lehetséges, összeállanak s azonnal megkezdődik a nagyobb arányú munkafelosztás, a specializálódás, mely ma már oly fokot ért el, hogy Dostojevsky bizonyos iróniával ír róla. Egy embert specialistához küldenek orrbajával Parisba, akit ott meg is talál. Az orvos megvizsgálja, de azt mondja neki, menjen Rómába, mert ő csak a bal orrlyuknak a specialistája, a jobbiké Rómában található.

Egyes túlzásoktól eltekintve, a munkafelosztás óriási haszonnal jár; egy-egy ember egy cikknek szentelheti magát, melynek előállításában idővel nagy ügyességre tesz szert. Leányok, akik a tű fokát csinálják, sokszor annyira viszik, hogy egy hajszálat átyukasztanak s egy másikat rajta keresztülhúznak. Míg tíz különálló munkás legfeljebb 20-30 tűt készítené el egy nap alatt, együttesen, munkafelosztással legalább 50.000 tűt képesek készíteni. A termékek tömegben és minőségben hasonlíthatatlanul fölülműlják a szporadikus munka termékeit; az életnívó emelkedik, a legegyszerűbb munkás is úgy

¹ Földes Béla, Társ. gazdaságtan, I, 168. és k. 1.

lakik, ruházkodik, étkezik és szórakozik, ahogy a régi időben uralkodók sem tehették. Mikor az oroszok betörték Keletporoszországba, nagyon elcsodálkoztak azon, hogy majdnem minden házban van gramofon. Előbb nem értették a fortélyát, későbben már el tudták indítani, de hogy hogyan kell megállítani, nem tudták, úgy hogy mikor a tiszt csendet parancsolt, karddal vágták széjjel az egészet, hogy elhallgasson. Nagyon megbámulták a zongorát is, a fogkefét és egyéb dolgokat, melyeket ők, minthogy gyér lakosságú vidékekről jöttek, ahol mindent csak primitív módon, családi munkafelosztással termelnek, soha sem láttak.

Sajnos, a társas, munkafelosztásos termelésnek is megvannak a maga hátrányai. A munkás, aki évtizedeken át csak gombostűfejet készít, vagy a hegyét csiszolja, nagyon egyoldalúvá lesz, munkájában nem talál örömet és nem értvén egyéb munkákhoz, nagyon függ a munkaadójától, aki ezen a réven kizsákmányolhatja. Hatvan gyári munkás van elfoglalva egy pár csizma elkészítésével, de egyikük sem tudna készíteni egy egész csizmát!

2. *A társadalom rétegei.* A társadalom a legrégebb időktől fogva két kategóriába osztotta a különféle munkát: a magasabbrangú, inkább szellemi, előkelőbb foglalkozásokra s az alantos, inkább testi, durvább munkákra. Az utóbbiakat előbb rabszolgákkal végeztették, akiket igavonó barmoknak tekintettek. A rabszolgamunkában azonban nem volt köszönet, mert a szegény emberek kedvetlenül, csak a félelem hatása alatt dolgoztak. Hogyan is lelkesedhettek volna a munkáért, melynek gyümölcséből semmi sem volt az övék? A jobbágy valamivel több szorgalommal dolgozott, mert a munka gyümölcsében részesedett; de az ő szorgalma is csak félszorgalom volt, mert a munkagyümölcs oroszlánrészt különféle címeken hűbérurának s a hatóságoknak kellett

beszolgáltatni. Azért nagy haladást jelentett a jobbágy-ság eltörlése, a munkának felszabadulása. A rabszolga s a jobbágy helyét a szabad munkás foglalta el, aki szorgalmasabban dolgozik, mert eltartásáért maga felelős és több kedvvel, mert iparkodásával tetemesen javíthatja a sorsát. Kezdetben nagyban ellensúlyozták ezen változásnak előnyeit a gyári munkarendszerrel járó nagy bajok és visszaélések, a csekély bérek, a munkaerő kizsákmányolása, nők és gyermekek túldolgoztatása, a rossz gyári egészségi viszonyok, a lakásmizéria, a családi élet bomlása, mely bajok részben még ma is fennállanak, a XX. századnak nagy gyalázatára.

Az ökonómia és az etika általában.

1. *A gazdasági élet rehabilitációja.*¹ Lelkiismeretlen emberek, akik a gazdasági életben elválasztották a tisztességet a haszontól, sokat ártottak az ökonómiának. Nem becsüljük annyira, mint megérdemelné. Nagy és szent dolog az emberi élet, azért nem lehet megvetendő az, ami annak fenntartását és szépítését célozza.

Még többet ártottak azonban a gazdaságnak azok, akik elvként hirdették, hogy a gazdasági élet a történe-
nek egy külön birodalma, teljesen emancipált és függet-
len az erkölcsi világréndtől, tehát amorális terület, mely-
hez az etika előírásainak semmi köze.

Mily végzetes tévedés! Hát nem emberek cseleksze-
nek-e a gazdasági életben? S hol van tudatos emberi
cselekvés, mely az erkölcsi elvek alól teljesen eman-
cipálhatná magát? Az értelemmel és szabad akarattal
végzett cselekedetek beszámíthatók s mint ilyenek az er-

¹ V. ö. F. Walter, Sozialpolitik und Moral, Freiburg, 1899; továbbá a ker. irányú nemzetgazdászokat, főleg: Pesch, Lehrbuch der Nationalökonomie; nálunk Földes Béla tiszteletreméltó módon küzd az erkölcsi szempont érdekében, Társ. gazdaságtan.

köles örök törvényeinek alá vannak rendelve. Végzetes tévedésnek mondjuk a gazdasági amoralizmust, mert az ökonómia jobban szorul az etikára, mint bármely más tudomány, mivel tárgya egyszersmind a legveszedelmesebb szenvedélyeknek tárgyát képezi.

2. *Az önzés az ökonómiában.* Két félreértés alapján szokás az ökonómiát az erkölcstől elszakítani. Áč egyik abban áll, hogy az ökonómiának fő hajtóereje és szabálya az önzés. A homo oeconomicus-t föltétlen egoistának szokás tekinteni, aki terveiben és azoknak végrehajtásában csupán csak a maga érdekeire hallgat s akinek minden egyéb tekintet, a tisztesség, más emberek, a haza, az emberiség érdeke Hekuba. Félreértés! Összefavarása a megengedett s az elfajult önszeretnek. Igaz, hogy az egyént az önszeretet s a családja iránt való szeretet vezeti gazdasági vállalkozásaiban, melynek folyamán mindkettő elfajulhat, az egyik egyéni, a másik családi önzéssé. De ez az elfajulás nem szükségszerű. Az ember szeretheti önmagát és övéit, de ez a nemes érzelem nem zárja ki a felebaráti szeretetet s azt a jóindulatot, érdeklődést, mellyel a hazának s az egész emberiségnek tartozunk.

Szeretheti magát az ember, de ez az önszeretet nem foglal magában szükségszerűen közönyt vagy épen megvetést másoknak jogos érdekeivel szemben; keresheti a maga hasznát, de nem másoknak kárával; gazdálkodhatik a maga javára, de azért nem kell, nem is szabad erkölcstelen eszközökhöz nyúlnia, amilyen a csalás, az uzsora, másoknak elnyomása és kizsákmányolása. Szóval az önszeretettel nagyon szépen megfér az altruizmus s annak legszebb alakja: az igazi keresztény szeretet.

A tapasztalás azt tanítja, hogy az önszeretet főleg a termelésben, a vagyongyűjtésben érvényesül, az altruizmus pedig a szerzett javaknak felhasználásában. Montyon, a nagy francia emberbarát, hatalmas irodalmi, tudomá-

nyos és charitativ alapítványokat tett, de míg megszerezte e nagy összegeket, nagyon takarékos, pontos és szigorú volt. így tesz sok amerikai multimilliomos is. Rideg, számító, kemény, míg kis kezdetből nagy vagyon gyűjt, azután pedig milliókra menő alapítványokat tesz a kultúra céljaira.

3. *A lex minimi.* A másik félreértésre a gazdasági életnek sarkalatos törvénye ad alkalmat, az úgynevezett *lex minimi*. E törvény szerint a gazdálkodó embernek arra kell törekednie, hogy a legkisebb áldozatok árán a lehető legnagyobb eredményt érje el. Magábanvéve ártatlan, sőt jó, erkölcsi természetű elv ez, mert a józan észnek követelménye, sőt Istennek akarata, hogy a természetet uralmunk alá hajtsuk, még pedig okosan, minél ügyesebben, minél kisebb fáradtsággal, minél jobban, takarékoskodva az idővel, az erővel és az anyaggal.

Ám tagadhatatlan, hogy ebben a törekvésben nagy veszedelem rejlik; a minél nagyobb nyereségnek vágya érzéketlenné teszi az embert az eszközök dolgában s a költségeknek oly redukálására is serkenti, mely a szeretettel, sőt esetleg az igazságossággal is ellenkezik. Hány-szor történik, hogy kapzsi emberek a *lex minimi* nevében éhbéreket adnak, gyenge nőket, gyermekeket túl dolgoztatnak, csalnak, hamisítanak, embert és állatot kínoznak!

Azért ezt a *lex minimi*t is be kell illeszteni a nagy erkölcsi világrendbe, alá kell rendelni az igazságosság és szeretet nagy törvényeinek. A rosszra hajló emberben élesíteni és erősíteni kell az altruista érzelmeket; ne feledje, hogy egy Atyának vagyunk gyermekei, egy nagy emberi családnak tagjai, jóindulatra kötelezve egymás iránt és felelősek minden cselekedetünkért! Az erkölcs-nemesítő munkának nem szabad szünetelnie, mert a romlott emberi természetben erősebb, ösztönszerűbb az önszeretet, mint az altruista hajlam, mely összeütközések esetén oly sokszor húzza a rövidebbet.

Tagadjuk tehát, hogy amorális terület volna a gazdasági élet; az ökonómia és az erkölcs között nincs inkompatibilitás. Az előbbire nemcsak megtisztelő, hanem rendkívül előnyös, ha minél szorosabb viszonyba lép az etikával; hiszen a legjobb ökonómiai tulajdonságok, amilyen a szorgalom, a türelem, a kitartás, az önuralom, mértékletesség, takarékoság, józanság, becsületesség egytől-egyig erkölcsi erények. Minél több erkölcs van tehát a gazdálkodásban, annál nagyobb sikereket ér ez el: a termelés gazdagabb és rendezebb, a kereskedelem tisztességesebb és szolidabb, az elosztás méltányosabb, a javak elhasználása takarékosabb és észszerűbb.

Minek tehát erővel elválasztani az Utile-t a Honestum-tól?

III. Erkölcs a termelésben.

1. *A természet és az ember.* Mi emberek egy új atomot sem teremthetünk; mi csak átalakíthatjuk az anyagot, amit a természet nyújt. A kenyér létrehozásához a természet adja a földet és annak szükséges nedveit, az esőt és a napsugarat, a malom hajtására szükséges erőket, a sütéshez a tüzet: csak ily feltételek mellett készíthet kenyeret az emberi munka. Smith Ádám óta szokás volt lebecsülni a földet; a gazdászok keveset bíztak a természet forrásaiban, amiből bizonyos mélabús előrelátások születtek és a Malthus- és Ricardo-féle pesszimizmus. Erre, hála Istennek, nincsen ok. Anyaggal, erővel bőven szolgál a természet; vannak kincsei és erői, melyeket még fel sem fedeztünk, vagy csak félig, vagy melyeket egyáltalában nem is sejtünk.

Ámde a természet nem egészen készen, nem teljesen élvezhető formában adja a maga javait, hanem megköveteli, hogy az ember kemény munkával érdemelje meg és tökéletesítse azokat. Ad a természet vizet, de sokszor messzire kell érte menni; ad vasat, ezüstöt, aranyat, de

azt a mélységekből ki kell bányászni; ad kenyeret, de az embernek szántania kell, boronálni, vetni, aratni, csépelni, őrölni, dagasztani, sütni. A természet sokszor kemény ellentállást fejt ki; gyakran elrejtí kincseit, kijátsza igyekezetünket: szóval mindenképen munkát, verejtéket követel.

2. A *munka*. A munka törvénye általános nagy törvény; az egész természet dolgozik, örökös mozgásban van. E törvény alól az ember sem képez kivételt; létehez és haladásához föltétlenül szükséges a munka. «Aki nem akar dolgozni, ne is egyék.»¹

A *gazdasági* munka általános emberi kötelesség, de nem egyéni, mert ma már a legaprólékosabb munkafelosztás korát éljük. Hogy a munka a legnagyobb áldás, a kultúrának és mindennemű haladásnak forrása és hajtóereje, oly igazság, melynek a Szentírás csak látszólag mond ellent, mikor azt az ősbűnből származtatja és büntetésnek, átoknak tünteti fel. Nem maga a munka ered a bűnből, — hiszen Ádámnak a bűnbeesés előtt is kellett dolgoznia — hanem annak *tövis*ei, nehézségei. A bűn átka csak érintette a munkát, de nem változtatta meg jótékony természetét. «Akik könnyhullatással vetnek, örvendezéssel aratnak.»²

A pogányok, őseink is, szabad férfiúhoz nem méltó dolognak tartották a munkát; Domitianus császár kíváncsiságból magához hívatta az Úr Jézusnak rokonait, de mikor megpillantotta munkától kérges tenyereiket, undorral elfordult tőlük. Az anyagelvűek ma sem becsülhetik a testi munkát, melyben csak durva fizikai folyamatot látnak s azért egyszerű árunak minősítik. Csak a keresztény embernek szemében nyer magasabb értéket a munka, miután Istennek Fia, aki csaknem harminc évig dolgo-

¹ 2 Thess. 3, 10.

² Ps. 125, 5.

zott, a saját példájával megmutatta, hogy nincs abban semmi megbecstelenítő. Becsüljük meg mi is szegény embertársainkat, akik helyettünk és érettünk a tövises, verejtékes, nehéz testi munkákat végzik.

Fourier azt javasolta és sürgette, hogy a munkát lehetőleg kellemessé kell tenni, jobb díjazással, szép munkatermeknek berendezésével, a munkásoknak víg társaságokba való tömörítésével s ebből meg is kellene valósítani, amit csak lehet.

De *gyönyörre* még így sem lesz a nehéz munka. Legjobb enyhítője a keresztény gondolkodás, mely kötelességet, Isten akaratát látja a munkában, mely azt erkölcsi cselekedetnek s oly forrásnak tekinti, melyből a tisztességes megélhetésen kívül hatalmas tömegeket halmozhat fel és gyűjthet magának ama kincsekből, melyeket a moly és a rozsdá meg nem emészt és a tolvajok ki nem ásnak. A keresztény ember az ács munkát végző szent Józsefnek, az Úr Jézusnak példáját tartja szem előtt és szent Pál apostolét is, aki búcsúzáskor azt mondta a miletusiaknak: «Senki ezüstjét és aranyát vagy ruháját nem kívántam, amint magatok tudjátok; mert amikre szükségem volt nekem és a velem levőknek, e kezek szerettek meg.»²

a) *Az izommunka és a szellemi munka.* A munkások köreiből ma az ellenkező végletet tapasztalhatjuk; ma t. i. ők hajlandók a saját munkájukat a szellemi munka rovására túlbecsülni. Hányszor olvassuk lapjaikban: néztek csak, munkások, ezeket a pompás palotákat, a gyönyörű hidakat, a robogó vonatokat, — mindezt *ti csináltátok* s vajjon mit élveztek belőle?

Mintha bizony azokat a palotákat nem kellett volna

¹ V. ö. Gide-Rist, Histoire des doctrines économiques, II. ed. Paris, 1913. 286. es k. 1.

² Ap. csel. 20, 33.

előbb megtervezni, a hidakat megszerkeszteni, a mozdonyt kitalálni! A munkások ezrei nemcsak hogy nem tudnának egyetlenegy mozdonyt készíteni, hanem még egy vaggont sem volnának képesek összeállítani. Az ő munkájukat magasabbrangú szellemi munka előzi meg, melyhez nagy tudás, ügyesség, hosszú tanulmányok voltak szükségesek. Az anyagi kultúrát a feltalálás viszi előre; a munkásnép csak imitál, utána-csinál, elvégzi a kemény munkát, mely szükséges, hogy a pompás tervek testet öltsenek. Kinek tartozunk nagyobb elismeréssel: Shakespearenek-e, aki műveit megalkotta, vagy a színészeknek, akik előadják? Wagnernek-e, aki nagy alkotásait költötte, vagy a zenészeknek, akik lejátsszák? Wattnak-e, aki a gőzmozdonyt kitalálta, vagy a munkásoknak, akik annak egyes részeit előírás szerint kovácsolják, öntik?

Dignus est operarius mercede sua; igenis, kapják meg a munkások verejtéküknek méltó, jó díját, de ne tulajdonítsanak maguknak idegen érdemeket. Tisztelet, becsület a munkásnak, de még nagyobb tisztelet az igazságnak.

b) *Saint-Simon parabolája a herékről.* Az előbbivel egy másik tévedés függ össze, mely «Saint-Simon parabolája» néven ismeretes.¹ Tegyük fel, mondja S. Simon, hogy Franciaország hirtelenül elvesztené a maga ötven legjobb fizikusát, ötven legjobb vegyészét, ötven legjobb fiziológusát, ötven legjobb bankárját, kétszáz legügyesebb kereskedőjét stb. Lévnén ezek az emberek a leglényegesebben termelő, produktív franciák, akik a legfontosabb termékekkel látnak el, a nemzet léleknélküli testté lenne abban a pillanatban, melyben e veszteség érné. Egyszerre inferioritásba süllyedne ama nemzetekkel szemben, melyekkel ma versenyez s alárendeltségben maradna velük szemben mindaddig, míg e veszteséget helyre nem pó-

¹ V. ö. Gide-Rist, i. m. 234. és k. 1.

tolná, míg új feje nem nőne. S most képzeljünk egy más esetet. Tegyük fel, hogy Franciaország megtartaná összes lángelméit, melyekkel ma a tudományok, művészetek, az ipar terén rendelkezik, de ahelyett elvesztené a király öccsét s ugyanakkor az összes minisztereket, tanácsosokat, adószedőket, tábornokokat, bíbornokokat, érsekeket, püspököket és kanonokokat, az összes fő- és alispánokat, a miniszteri hivatalnokokat, a bírákat s hozzá még tízezer főúri nagybirtokost, — ez az eset bizonyára megsomorítaná a franciákat, mert ők jók. Ám ezen harmincezer legfontosabbnak tartott személyiség elvesztése csak érzelmi szempontból volna kellemetlen, de az államra semmiféle politikai baj belőle nem származnék.

Ez a parabola klasszikus példája annak, mily szellemes és megtévesztő formába lehet öltöztetni féligazságokat, túlzásokat és veszedelmes tévelyeket. Hiszen mi is nagyrabecsüljük az anyagi kultúrának legfőbb előmozdítóit, a fizikusokat, technikusokat és iparosokat, ám ne feledjük, hogy az anyagi javakon kívül egyéb, más természetű *hasznosságok* is vannak, melyeket nem nélkülözhetünk. Ilyenek p. o. a külső biztonság, a benső béke és rend, az erkölcs, a vallásosság, az egészség, a tudás és a jó kedv; ezeket pedig a társadalomnak ama tagjai szolgáltatják és biztosítják, akiknek veszte felett S. Simon oly könnyen vigasztalódnék.

Sőt az a munka, amit ezek végeznek, szükséges előfeltétele minden gazdasági és kulturmunkának. Hogy a paraszt békében termesztheti búzáját, a kézműves nyugodtan maradhat műhelyében, a tudós dolgozószobájában, a művész műtermében, azt a katonaságnak köszönhetjük. Ő mondja a hazának: «Lieb' Vaterland, magst ruhig sein.» De a polgárok között is békének, rendnek kell uralkodnia, hogy a gazdasági munka zavartalan legyen. Miniszterek, hivatalnokok, bírák nélkül a polgár csak egyik kezével dolgozhatnék, mert a másikkal véde-

keznie kellene. Külső és benső biztonság nélkül a termelés állandóan fenyegetve volna, sokszor megzavarva, gyakran félbeszakítva, mindig bizonytalanságban.

Ámde nemcsak termelni kell, hanem a termelt javakat az igazságosság és szeretet törvényei szerint el is kell osztani, méltó módon használni, mértékletesen, okosan felhasználni. Ehhez pedig nagy erkölcsi jóságra van szükség, melynek forrása a vallás. A vallás és erkölcs pedig a papságnak a dolga, mely, míg főfeladatán, az emberiségnek örök üdvén fárad, egyszermind a földnek sava is, mely azt a rothadástól megőrzi. «Vos estis sal terrae.»¹

Szóval a «Nährstand» mellett, sőt bátran mondhatjuk, *felett* áll még a «Wehrstand» és a «Lehrstand» is, mint a németek mondják.

S. Simonnak egy nagynevű honfitársa, Mirabeau gróf, szintén szóvát teszi e kérdést «L'ami des hommes» c. híres munkájában² s egészen más megállapodásra jut. Egy rendezett társadalomban, úgymond, a vallás szolgálát illeti meg a legelső hely, még pedig azért, «mert a vallás kétségen kívül a legelső és leghasznosabb féke az emberiségnek: a vallás a civilizációnak főforrása; hirdeti nekünk, szüntelen eszünkbe juttatja a testvériséget, nemesíti szívünket, fölemeli elménket, képzeletünket az örök javak és jutalmak felé irányítja, arra serkent, hogy előmozdítsuk felebarátainknak ezen örök boldogulását, míg mi egyebekben irigykedünk egymásra».

«A vallás szolgálai után, úgymond, joggal következnek a haza védelmezői.» Azután kifejti, hogy a vallás nélkül nem létesültek s nem szilárdultak volna meg az emberi társadalmak; védelmezők nélkül újból szétszórdtak volna; törvényhozók és a törvények végrehajtói nélkül pedig belvillongások juttatnák a társadalmat

¹ Le. 14, 34.

² 149. 1.

ugyanoda, ahova a külső ellenség. Azért szerinte a papság és a katonaság után értékben, rangban és becsben a törvényhozók s az állam többi szolgálói következnek s azután jön a *nagy tömeg*, szintén fokozatosan, a társadalomnak felvirágoztatói, az ipar, a kereskedelem emberei, szóval mindazok, akik a polgárok szükséges, hasznos és kellemes javait termelik vagy tökéletesítik.

E józan és általánosnak mondható álláspont mellett még egy tanút hozunk fel, akiről igazán nem mondható, hogy elfogult volna. Ez a tanú Schopenhauer, aki azt tartja, hogy a népnek, mely annyira ügyefogyott és gyarló, mindig és mindenütt szüksége van tanácsadókra és vezetőkre, akiket fontos szolgálataikért előkelő hely illet meg a társadalomban, ¹

A legszükségesebb és leghasznosabb személyiség az államban, úgymond, az uralkodó, akinek érdemeit semmiféle civillistával, ha még oly magas volna is az, eléggé megjutalmazni nem lehet. «Der Fürst heißt mit Recht «von Gottes Gnaden» und ist allemal die nützlichste Person im Staat, deren Verdienste durch keine Civilliste zu theuer vergolten werden können, und wäre sie noch so stark.» ²

¹ «Die große Heerde des Menschengeschlechtes bedarf stets und überall, nothwendig der Führer, Leiter und Berather, in mannigfaltigen Gestalten, je nach den Angelegenheiten: solche sind die Richter, Regierer, Heerführer, Beamte, Priester, Aerzte, Gelehrte, Philosophen u. s. w., als welche sämtliche die Aufgabe haben, dies in der Mehrzahl höchst unfähige und verkehrte Geschlecht durch das Labyrinth des Lebens zu führen, über welches daher jeder von ihnen, je nach seiner Stellung und Befähigung, einen Ueberblick, in engerem oder weiterem Gesichtskreise, sich erworben hat. Daß nun diese Führer sowohl von körperlicher Arbeit, als von gemeinem Mangel, oder Unbequemlichkeit befreit bleiben, ja auch, nach Maaßgabe ihrer viel größeren Leistungen, mehr besitzen und genießen müssen, als der gemeine Mann, ist natürlich und der Billigkeit gemäß.» Parerga u. Paralipomena, II. § 125. ² U. o.

c) *A parazitizmus.* Az igazi társadalmi parazitákat a következő csoportokba oszthatjuk.¹

A zsákmányoló élősdiek. Ezek között a legismertebbek a tolvajok, rablók, betörők, mindennemű hivatásos gonosztevők; legismertebbek, mert ezekkel nagyon sokat foglalkozott eddig is a kriminológiai irodalom. Ezekhez sorozhatjuk az uszorasokat, akik embertársaiknak tudatlanságát, könnyelműségét vagy szorult helyzetét használják fel s így szipolyozzák ki őket.

A szexuális paraziták. Az élősdieknek ezen osztálya is eléggé ismert. A prostituáltak életével, akik a könnyelmű embereknek nemi vágyait, szenvedélyeit használják ki, szintén sokat foglalkoztak komoly írók, akik e fekély gyógyítását sürgetik. Az a körülmény, hogy a kizsákmányolt egyéneknek ez a kizsákmányoltatás jól esik, mit sem változtat a prostituáltak életének parazita jellegén, mert hiszen itt nem a prostitúcióval élő egyének, hanem a társadalom jön számításba, melyet ezen élősdiek gyengítenék, szipolyoznak, rontanak. Ezen kategóriába tartoznak a szülők is, akik gyermekeiket árúba bocsájtják és a férjek, akik feleségeikkel teszik ugyanezt. Ide kell sorozni a nagy tőkepénzesek és az úgynevezett aranyifjúság köré csoportosuló léha népet, a maitresse-eket, a «femmes entretenues»-ket. Végre idetartoznak a szexuális élősdieknek az élősdiei: a bordélyosok, a leánykereskedők és az apache-ok.

Kapitalista élősdieknek azon munkáltatókat nevezzük, akik munkásaikat rosszul fizetik, munkaerejüket kizsákmányolják, apró gyermekeket dolgoztatnak, gyenge nőket kényszerítenek éjjeli munkára s általában a munkaeredményt «leonin» módon, vagyis a mesebeli oroszlán módjára osztják fel, mindent maguknak igyekezően megkaparítani, amíg munkásaiknak legföljebb éhbéretet fizetnek. Ezeknek természetrajzát Marx, Engels, Sismondi, Carlyle, Le Play irataiból ismerhetjük meg.

Munkás élősdiek. A munkásnép, a társadalom nagy kárára és végeredményben a saját vesztére is, sokszor azzal bosszulja meg magát a tőkéséken, hogy viszont ő is igyekszik ezeket parazita módon kizsákmányolni. Parazitaszámba megy minden munkás, aki tisztességes bérért rossz munkát szolgáltat, az időt lopja, nyersanyagokat,

¹ A társadalmi parazitizmus jelenségével foglalkoznak: Albert E. Fr. Schäffle, *Bau und Leben des sozialen Körpers*, Tübingen, 1881.; I. Novicow, *Les gaspillages des sociétés modernes*, Paris, 1894.; szocialista szempontból I. Massart és É. Vandervelde, *Parasitisme*, Paris, 1898.; Palante—Mikes, *A szociológia vázlatja*; P. de Lilienfeld, *La pathologie sociale*, stb,

gépeket tesz tönkre, igazságtalan vagy méltánytalan sztrájkokban vesz részt.

Politikai paraziták. Ez a nem egyike a legveszedelmesebbeknek, mert rendszeren nagy hatalmi eszközökkel dolgozik. Vannak élődsi kormányok, élődsi miniszterek, akik nagy nemzeti javakat használnak fel saját egyéni meggazdagodásukra. Manipulációikkal milliós károkat okozhatnak az államnak. Jaj a nemzetnek, ha ezen visszaélésekhez még a nepotizmust és a favoritizmust is csatolják, — ami pedig lelkiismeretlen kormányoknál megszokott dolog.

A politikai parazitizmus körébe tartozik a funkcionarizmus, bürokratizmus is, vagyis a fölösleges, teljesen nélkülözhető hivatalnokoknak serege, aminőt úgyszólván minden európai államban találni. Különösen Spanyolország, Oroszország, Itália és Görögország nyögi a funkcionarizmus átkát, de azért nálunk is van elég hivatal, ahol a személyzetet tetemesen lehetne redukálni anélkül, hogy annak káros hatását éreznék. Helyesen jegyzi meg Novicow, hogy az élődsi hivatalnoksereg kettős kárára van a nemzetnek: először azért, hogy míg maga semmit nem termel, nagy fizetéseket húz, másodsor pedig azért, hogy az adminisztratív gépezet gyors működését lehetetlenné teszi. Ugyanis, hogy legalább némi látszata legyen annak, hogy nem hiába húzzák fizetéseiket, a felettes hatóság látszólagos teendőket, hatásköröket kreál nekik, melyekkel a formalitások szaporodnak, a közönségnek drága ideje pedig kárba veszik. Így tehát, mondja Novicow, az emberi méhkasnak munkás méhecskéi nemcsak hogy eltartani kénytelenek ezen heréket, hanem e herék aztán még akadályozzák e méhecskék munkáját, hogy kevésbé produktív legyen. Az ő számításai szerint, ha az összes fölösleges hivatalnokok, kik Európában találhatóak, egyenkint hasznos munkát végezve egy év alatt kb. 2000 frankot keresnének, az egész összeg kb. 2.500.000.000 koronára rúgna.¹

Mimetikus paraziták. Vannak emberek, akik felebarátaiknak jószívűségével élnek vissza, a szeretet erényén élőködnek. Erős, munkaképes emberek, de azzal a csellel élnek, hogy utánózzák, mímelik a koldusokat, a munkaképteleneket, a nyomorékokat; szegénységet vagy munkanélküliséget szimulálnak. Ide tartoznak a hivatásos úrikoldusok is, továbbá a templomi paraziták, farizeusok, akik a papok jószívűségére appellálnak, öngyilkosjelölteknek adják ki magukat s így pumpolják meg a jóságos tisztelendő urakat.

Nemcsak egyének és szervezetek, hanem egész népek is lehetnek paraziták, ha élődsi életet folytatnak. Vajjon mik a vándor cigá-

¹ Novicow i. m. p. 121.

nyok, ha nem élősdiek? Mi egyéb volt a római birodalom, mint hatalmas élősd, mely az egész ismert világot nyomta, zsarolta, a szomszéd népeket kirabolta, a provinciákat kiszipolyozta? A zsidóságról pedig azt mondja Schäffle: «Der wuchernde Teil des Judentums ist Parasit, und zwar ein höchst gefährlicher».¹

Az *élősdiek gazdái* alatt azokat az egyéneket vagy szervezeteket értjük, akiket az élősdiek kihasználnak. A zsarnok egy egész nemzetet szipolyoz; a lelkiismeretlen kormány az egész országnak árt; a nyilvánosságot áruló újságírók az egész közönséget zsarolják. Egyetlen gonoszlelkű szatócs, korcsmáros egész falvakat, sőt vidékeket tehet tönkre. Az uszolás a szegény és tudatlan emberek testébe csimpszakodik. A rest családtag (nem értve ide a betegeket) az egész családnak terhe, élősdije.

Az *élősdiek fortélyai*. A paraziták vagy erőszakkal támadják meg gazdájukat vagy csellel élnek, különféle fortélyokhoz folyamodnak: gyengéit, szenvedélyeit, bűneit használják fel, mesterséges szükségleteket ébresztenek benne, hízélgéssel ámitják el, tudatlanságával, bajával élnek vissza, becsapják, behálózzák.

Az *élősdieknek különös tulajdonságai*. Az állati élősdieknél is tapasztaljuk, hogy azon szerveik, melyek normális munkára lennének hivatva, a nemhasználat következtében elcsenevésznek (atrophia), ellenben szívó, szipolyozó, kapaszkodó, csimpszakodó szerveik abnormis módon kifejlődnek. Ugyanez történik az emberi parazitákkal is. A prostituta teljesen leszokik a munkáról, még amit tudott is, elfelejti. A rómaiak nemcsak a testi munkáról szoktak le, hanem még gondolkozni is restek voltak: a rabszolgáknak kellett helyettök ezt a munkát is elvégezniök. A cigányban is teljesen elcsenevészedett minden hajlam és készség, mely a produktív munkához szükséges. Ezzel szemben a szipolyozó tehetségek valamennyi emberi parazitánál veszedelmes módon kifejlődtek. Sok tolvaj valóságos művész lesz a maga nemében. A prostituták ezer fortélyt találnak ki a gyenge embereknek elcsábítására. Ők terjesztik a különféle perverzításokat is, melyeket Kraft-Ebing leírt. A római nép az elnyomásnak, a háborúviselésnek, a kizsákmányolásnak valóságos nagymestere volt és Machiavelli egy egész könyvet írt tele gonosz fortélyaikkal — a fejedelmek okulására.² Nos és a zsidóság? W. Sombart nemrég egy nagy műben írta le azokat az erkölcstelen fogásokat, «des misérables moyens des juifs», melyekkel gonoszlelkű zsidók a keresztény nemzeteket kifosztyák.³

¹ Schäffle i. m. S. 402.

² Machiavelli, Discorsi sopra la prima Decade di Tito Livio.

³ Werner Sombart, Die Juden und das Wirtschaftsleben Leipzig, 1911.

Az árúknak, nevezetesen az élelmicikkeknek hamisítása az ő igyekezetük által egész tudománnyá fejlődött.

Feltűnő tulajdonságuk a parazitáknak a nagy mozgékonyág, elaszticitás. Gyorsan és ügyesen tudnak helyet és gazdát cserélni, új áldozatokat keresni; a legjobb helyeket, falatokat azonnal kiszimatolják. A cigány folyton vándorol, a tolvajok balha-, poloskamódra szöknek ide-oda, a prostituáltak folyton hurcolkodnak, a zsidó az egész földgömböt beutazza.

Az élősdiék káros hatása. A phylloxera egész országoknak szőlőtenyésztését tette tönkre; a galandféreg beteggé teszi gazdáját; a bacillusok borzalmas pusztításokat visznek végbe. Az emberparaziták, ha nem is Ölik meg egyszerre a nemzeteket, de gyengítik, nyomorgatják azokat. Minél kisebb a nemzet és minél több és fejlettebb parazitája van, annál hamarabb megy tönkre. «La prospérité et longévité des nations sont en raison inverse du parasitisme qui régne dans leur sein.»¹

Védekezés az élősdiékkel szemben. Az elefántnak jó dolga van, mert az ő bőrének parazitáit nagy ügyességgel leszededgetik, feleszik különféle kis madárkák. Az emberi társadalomnak magának kell védekeznie, magának kell parazitáival felvennie a harcot. A nemzetek több-kevesebb energiával állandó harcban állanak élősdiékkel. A gonosztevőket elzárják vagy kivégzik, a zsarnokot detronizálják, az élősdi kormánytól forradalommal szabadulnak meg, a kiváltságokat és egyedárúságokat megszüntetik, az uzsorások ellen pogromot rendeznek, antiszemitizmust vagy legalább aszemitizmust űznek. A védekezésnek egyik módja: nem-parazitákat, vagyis hasznos, jóra való embereket kell csinálni a parazitákból. Hogy ez a munka mily nehéz, annak a cigányság egykori nagy jóakarója, József főherceg a megmondhatója; de hogy azért e téren is szép eredményeket lehet elérni, arról azok a nemeslelkű hölgyek beszélhetnek sokat, akik a fogházmiszió ügyének szentelik idejüket. Legokosabb dolog itt is a megelőzés (praeventio); fel kell venni a küzdelmet a tudatlansággal, a nyomorral, a szenvedélyekkel, a bűnnel, mert ezeknek révén férkőzik a parazita az alanyhoz, melyből élni és hízni akar.

3. *A tőke.* Nagyarányú gazdasági munkához nagyarányú eszközök kellene. Még szántani, vetni, boronálni, kaszálni, csépelni sem lehet eszközök, szerszámok nélkül, annál több és nagyobb felszerelésre van szükség a modern nagyipar üzéséhez. Ezen eszközöket a tőke szolgál-

¹ Novicow i. m. p. 114.

tatja. A tőke, caput (Kapital) az a forrás, mely míg önmagát fenntartja, állandóan hasznot hajt; ő szolgáltatja a munkának a felhasználandó eszközöket, az épületeket és gépeket.

Mikor a nemzetgazdászok azt tanították, hogy a tőkét ügyes, előrelátó, takarékos munkásoknak és gazdáknak erénye, önmegtagadása gyűjtötte, Lassalle maró iróniával kérdezte: «Nézzétek meg az opera fényes páholyaiban a nagy tőkéseket, bankárokat feleségeikkel és leányaikkal: van-e arcukon nyoma az önmegtagadásnak?»

Vannak, sajnos, becstelenül gyűjtött tőkék is, de tagadhatatlan, hogy javarészből a rátermettségnek, előrelátásnak, rendszeretnek, mértékletességnek és ügyességnek köszönik eredetüket a nagy tőkék, melyeknek közreműködése nélkül a legprimitívabb állapotba esnének vissza, a költők aranykorába, mely a valóságban a legnagyobb nyomorúságnak kora volt.

A munkásság nagy része elkeseredett harcot vív a tőke ellen, de ő sem akarja azt megszüntetni, hanem csak magántulajdonból köztulajdonná tenni. Azért nem is kell komolyan venni azt a munkásvádat, hogy a tőke nem produktív; harci eszköz ez a vád, melyet az elkeseredettség diktál. A munka ép oly kevésbé lehet produktív tőke nélkül, mint a hím állat a nőstény nélkül. Nem ebben van tehát a baj, nem itt kell keresni a méltó felháborodás okát, hanem abban, hogy a tőke túlságos hatalomra tett szert; hogy a termelt hasznokból kellelénél nagyobb arányban részesedik és hogy sokszor vérlázítóan szívtelen azokkal szemben, akiknek segítségével nagy hatalmát elérte. A gyár, a vasút tulajdonosa milliókat keres egy év alatt és ezer más ember örül, ha neki dolgozhatik a pusztá megélhetésért. Az aránytalan részesedés kiáltó osztálykülönbségeket létesít; a tőkés s a munkások között akkora az ellentét, mintha másrendű lényekből állna e két osztály. A tőkés sokszor «in dulci

iubilo», nektárral és ambróziával él s oly közönnyel nézi a munkás nyomorát és pusztulását, mint a mézáróslégy a báránynak vére folyását.

Ha nem lesz eléggé belátó és emberséges, ha önmaga nem fogja magát megreformálni, bűnhődni fog. Nem lehet túrni, hogy ezek a fák egészen az égig nőjjenek.

4. *A gépek.* Az ember szerszámokkal élő lény, mondja Carlyle. Természeténél fogva gyermek és kicsiny a leglaposabb talpú is, legföljebb egy négyzetlábnyi területen áll, tehát elég bizonytalanul. Szét kell terpeszteni lábát, különben feldönti a szél. Ó hitvány kétlábú! Három mázsa túlnagy teher neki. A réten legelésző bika felökleli, mint a rongyot. De ő szerszámokat tud csinálni és eszközökkel tud élni. Ezeknek segítségével porrá zúzza a gránithegyet, izzó vasat gyúr, mint valami könnyű téstát; a tengerek kényelmes országútai, a szél és tűz fáradhatatlan paripái. Sehol nem találjátok szerszámok nélkül. Ezek nélkül semmi, ezekkel minden.

Ha a pestiek mind egyebet nem csinálnának, mint másolnának, nem készítenének el annyi újságot, amennyit a nyomdák gépei egy éjjel előállítanak. Ma már nem kell az embernek a fején terhet hordania, nem kell gályaraboskodnia, a gépek a legnehezebb és legundorítóbb munkákat könnyűszerrel elvégzik; óriási munkaerőket szolgálatnak, szédületes gyorsasággal dolgoznak és ki nem fáradnak. A mai tömegtermelést nekik köszönhetjük.

És mégis: mily elkeseredéssel fogadták az emberek az új gépeket! Mennyi keserű vád hangzik el ma is a gépek ellen!

Danzigban annakidején az első pántlikagyárat a munkások bezárták, a feltalálót pedig vízbefojtották. Versedelmes versenytársakat látván a gépekben, egész gyárat rombadöntöttek, a gépek feltalálóját pedig számki-

vetésbe küldték. A másolók még a római pápához is fordultak, hogy közösítse ki a könyvnyomdászokat.

Ma is hallatszik a vád, hogy a gépek fölöslegessé teszik és nyomorba döntik a munkást. Sismondi ijedten kérdezte, mi lesz az emberekkel, ha majd oly gépezetet, talál ki valaki, mely minden munkát elvégez s melynek mozgatásához egy ember elég lesz?

Hasonló aggályai voltak Renannak a tudomány haladásával szemben. Mi lesz majd velünk, kérdezte, ha valaki olyan szert eszel ki, mellyel az egész földgömböt szétrobbanthatja? Hogy fogja majd ez az egyetlen ember az egész emberiséget terrorizálni és rabszolgaságban tartani!

A valóság pedig az, hogy a gép hosszabb időre nem szorítja ki a munkáskezet. Ha egyes szükségletek jobban kielégíttetnek, mások sürgetőbbek lesznek és új szükségletek támadnak. Sőt maguk a gépek is sok új munkásnak adnak foglalkozást, hiszen a gépeket is szerkeszteni, csinálni kell, ha már készek, kezelni, fűteni, tisztogatni és elhelyezni kell azokat. Pár száz másoló helyett ma már százezer munkás talál foglalkozást és jobb megélhetést a nyomdagépek mellett.

Tény, hogy az átmeneti korszakok nehézségekkel járnak; ilyenkor kell államnak és társadalomnak mindent megtenni, hogy a haladás áldozatait, az átmenetileg fölöslegessé vált munkásokat a nyomortól megmentse. De meg maguk a munkások is legyenek előrelátóbbak, ne tapadjanak polypként egyetlen foglalkozásukhoz, más munkát is tanuljanak, hogy szükség esetén az új viszonyokhoz alkalmazkodni tudjanak.

Hogy a gépek veszélyeztetik a munkás életét? Hogy sok baleset okozói? Ez, sajnos, tény és főleg a modern iparnak úgynevezett chaotikus korában szomorú igazság volt. Ámde ezek a bajok csökkenthetők, bár az emberi hanyagság, ügyetlenség, könnyelműség és szennyes takarékoskodás miatt egészen meg nem szüntethetők.

Mint mindenütt, a jobb itt is ellensége a jónak, hát még a rossznak! Ha az előnyök tetemesen fölülműlják a hátrányokat, a haladást akadályoznunk nem szabad.

IV. Erkölcs a forgalomban.

1. *A kereskedelem.*¹ A munkafelosztás mellett a gazdasági életnek egyes tényezői annyit termelnek, amennyit maguk elfogyasztani képtelenek. A pék, a cipész, a szabó mások számára dolgozik, viszont igen sok élelmicikket, melyre szüksége van, másoktól vár. Tehát kölcsönös kicserélésre van szükség, *circulatoria*, vérkeringésre, hogy a szükséges javak a társadalom testének minden részébe eljussanak.

Lehetetlen volt sokáig fenntartani azt az állapotot, mikor a paraszt ember egy kosár krumplival vagy dohánnyal végigment a falun, kínálva árúit és keresve embereket, akik ezekért cipőt, kalapot, ollót, cérnát voltak hajlandók becserélni. A közvetítést, cserét idővel a kereskedők vállalták, akik nem produktívek ugyan, de azért hasznos munkát végeznek. A kereskedő oly helyről, ahol értékük nincs, oda szállítja az árúkat, ahol van értékük; raktárakat halmoz fel, fenntartja, megőrzi, kezeli, csomagolja, árusítja a dolgokat, miáltal eladónak és vevőnek egyaránt hasznára van.

Az árúk kicserélésénél és közvetítésénél a maga hasznát is keresi, sőt, miként tapasztaljuk, a rendetlen önszeretet arra kísérti, hogy csakis azt keresse, miáltal a kereskedelem, főleg minálunk, igen rossz hírbe keveredett. «Wer Lust zu tauschen hat, hat Lust zu täuschen», tartja a német közmondás. *Mint a falnak kövei közé a szög, úgy szorul az eladó és vevő közé a bűn, mondja*

¹ V. ö. Pesch, Lehrbuch etc., II, 79. 1.: Földes Béla, Társ. gazdaságtan, I. köt., A forgalom.

már a Szentírás. A lelkiismeretlen kereskedő a bevásárlásnál nyomja a termelőt, az eladásnál megcsalja a vevőt. Főtörekvése: olcsón vásárolni, drágán eladni. Hazájával és nemzetével szemben közönyös lesz, főleg ha nem az ő fájáról van szó; az igaz Isten helyett az aranyborjút imádja;² jelszavai: «Geld regiert die Welt», «csalj, de vigyázz a látszatra», «nem vagy sem első, nem utolsó», »csalj, különben téged csálnak meg». Minthogy neki «pecunia non olet», nem elégszik meg tisztességes árúknak eladásával, hanem emberhússal is kereskedik, mint valami ronggyal.³

Pedig a kereskedelem nem amorális terület. A kereskedőnek is a becsület, az igazságosság, az emberiség nagy parancsait kell szem előtt tartania; minthogy azonban erre főleg minálunk nem igen hajlandó, a legerélyesebb és legéberebb állami ellenőrzésre és beavatkozásra van szükség.

2. *A pénz.* A kereskedelemnek legnagyobb eszköze a pénz,⁴ mely fölöslegessé teszi a sok nehézséggel járó primitív áru-cserét, amennyiben pénzért mindent lehet vásárolni. Épen ez a korlátlan vásárló ereje ad a pénznek bizonyos démoni vonást, mely sok nemes szellem előtt gyűlöletessé teszi azt. Vagyon, pénz rosszra izgat, mondja a magyar közmondás; fősვნყნყყ, mammonizmus mindig volt a világon, de a pénzkorszak beálltával óriásit nőtt, mert a pénz minden földi jót reprezentál s így igen nagy próbára teszi az ügyis gyenge emberi

¹ Sir 27, 2.

² Hollandi kereskedők Japánban és Kínában lábbal taposták a fészületet, «hollandiak vagyunk, mondák, nem keresztények, hollandiak, azaz kereskedők».

³ Herbert Spencer, Essais de morale. Trad, par Burdau, Paris, 1904, V: «Moeurs commerciales».

⁴ V. ö. Földes Béla, Társ. gazdaságtan, I. 236. és k. 1.; Pesch Lehrbuch etc., II. 13, 50. 1.

erényt. Egy másik antipatikus sajátsága a pénznek, legalább manapság, hogy akinek már sok van belőle, munka nélkül még többet szerezhet és uralkodhatik embertársain.

Miként a technikának vívmányai, úgy a pénz is erős eszköze a haladásnak; vannak, akik fontosságra a beszéddel, az írással és az általános etikai szabályokkal egy sorba helyezik; de tudni kell vele bánni, mi pedig eddig nem értünk hozzá.

Amint tökéletesen megismertük és hatalmunkba hajtottuk a természet egyes erőit, úgy kell törekednünk a pénzt is engedelmes, jó cselédünkévé tenni; amíg ez nem sikerül, tűrni kell nagy előnyei miatt. Pénz nélkül vagy a régi primitív árucserével vagy a kommunizmussal kellene megbarátkoznunk.

V. Erkölcs az elosztásban.

1. *A vagyoneelosztás problémája.*¹ Annak a szédületes haladásnak, melyet az anyagi javak termelése terén a szabadsági eszmék uralomra jutása óta tettünk, csak félig tudunk örülni, mert a meggyarapodott javak az aránytalan elosztás miatt nem szolgálják az emberiség boldogságát úgy, ahogy kellene. Mi a nemzetgazdaságnak a célja? Az *egész nemzetnek* anyagi jóléte. Bármily tömegekben termelje is az emberi munka és ügyesség a javakat, ha ezek igazságtalanul, aránytalanul osztódnak el, nem lehet boldog a nemzet. Pedig ma így áll a dolog. Ügyességben, leleményességben, gazdaságban nagyot haladtunk, de ezzel a haladással nem tartott lépést az erkölcsi tökéletesedés, mely nélkül vad dulakodás kerekedik az anyagi javakért; ebben pedig mindig az erősebb, a

¹ V. ö. Földes Béla, Társ. gazdaságtan, I. 4. rész; nemkülönben a ker. nemzetgazdászokat, kikre eddig is hivatkoztunk.

ravaszabb, a becstelenebb kerekedik fölül. Bár kissé drasztikusan, de nagyon taláóan jellemzi e helyzetet H. George,, mikor azt mondja, hogy a mai emberiség úgy viselkedik, mint a sertések a vályúnál, ahol az erősebbek félrelökik a gyengébbeket s maguk falnak fel mindent. Mekkora javulásra, nemesbülésre, lelki művelődésre, újjászületésre van szükség, hogy ezek a tülekedő sertések finomlelkű úri asztaltársasággá változzanak át, melynél mindenkinek jut a tálalt ételekből, mert tagjai gyengéd figyelemmel vannak egymásra!

Non omnes omnia possumus; Smith és követői a termelésnek, a gazdagodásnak kérdésével foglalkoztak s abban merültek is ki; az elosztás kérdésének megoldása a mi korunknak feladata, mely a legjobb szellemeknek ambíciójára méltó. Ily természetű kérdéseket gyorsabban kellene tisztázni, mint sok elvont kérdést, mely nem függ össze oly közvetlenül az étellel. Nem elég ugyanis, hogy az országban *valahol* sok vagyon halmozódjék fel; kell, hogy ez a vagyon jól is legyen elosztva. A vagyon, mondja Ver. Baco, a trágyához hasonlít, mely egy rakáson hagyva nem használ, de szétszórva a szántóföldön, megtermékenyíti azt és sok hasznot hoz. A vagyoni maximum magábanvéve még nem jelenti a társadalmi optimumot. Azért XIII. Leo pápa is sürgeti az «aequior partitio bonorum»-ot.

2. *Főszempontok a vagyanelosztásnál.* Őseink a szépséget is fontos szempontnak tartották a vagyon elosztásánál; a szép emberek többet kaptak.

Agros divisere atque dedere
Pro facie cuiusque, et viribus, ingenioque;
*Nam faciès multam volait, viresque vigebant.*¹

E naiv kornak egyszerű felfogásától, sajnos, mindmainapig keveset haladtunk a javak elosztása dolgában.

¹ Lucr. V, 1109.

A termelésben aggok, az elosztásban gyermekek vagyunk. Összeadni, halmozni tudunk, de az osztáshoz nem értünk.

A helyes vagyoneelosztás főelvei, melyeken tovább építeni kellene, következők:

A nemzeti vagyonnak célja az egész nemzetnek méltó eltartása. Azért oly megosztása a javaknak, mely mellett a nemzet tekintélyes része nyomorúságra, esetleg éhségre volna ítélve, nem tűrhető. Kell, hogy a legalsóbb néprétegeknek is, ha részt vesznek a nemzet munkás életében, legalább annyi jusson, hogy emberhez illő módon megélhessenek. Ez a létminimum.

Teljes vagyonegyenlőség nem lehet eszményünk, mert miként már Plinius mondta: nihil est aequalitate inaequalius.¹ Plutarchus szerint sokszor nincs akkora különbség állat és állat, mint ember és ember között; különbség erő, erény, tudás, ügyesség és tehetség dolgában. Egyenlőtlen érdemeket egyenlően jutalmazni kiáltó igazságtalanság volna. Ám, ha maradnia kell is a magántulajdonnak s vele együtt a vagyonbeli egyenlőtlenségnek, arra mindenesetre törekedni kell, hogy óriási fölösleges vagyonokkal szemben ne álljon nagy tömegnyomor, ne legyenek a nemzet kebelében mintegy kasztkba tömörített Croesusok és Lázárok, Rothschildok és koldusok, hanem egyeseknek mérsékelt gazdagsága mellett a nagy összességnek legyen elegendő jövedelme, melyet ne kelljen emberfeletti fáradtsággal szerezni, sokaknak állandó nyomora pedig ki legyen zárva.

Legyen az országban erős középosztály, a plutokrizmus és a pauperizmus pedig, melyek, mint már Plato mondta, a törvények megvetői, száműzve legyenek az államból.

Ez nem utópia, hanem reális eszmény, melyhez lehet közeledni.

¹ Ep. 5.

3. *A vagyonelosztás irányító elvei.* A termelt javaknak a nemzetben való elosztódása nem lehet jó, ha az osztó igazságosságon (*iustitia commutativa*) sérelem esik. Ez az erény sürgeti, hogy kiki megkapja, ami megilleti: *sum cuique*. Ennek a «*sum*»-nak pontos meghatározása azonban nem oly könnyű, amint első tekintetre látszik. Valóságos salamoni bölcseségre volna szükség, hogy az igazságosságnak szellemében kellően meghatározottság, mi illesse a gyári termékekből, illetőleg a közösen nyert hasznból a tőkést, a vállalkozót s a munkásoknak különféle kategóriáit. Különböznék is az erényeknek az a sorsuk ezen a földön, hogy a maguk eszményi alakjában alig valósíthatók meg. Hány hivatalnok, hány tanító, tanár, munkás van, akik ugyanazt a fizetést kapják, holott munkájuk értékre nézve lényegesen különbözik egymástól!

De hát arra való az emberi elme és annak éle, hogy a legszövevényesebb labirintusokban is eligazodjék. Mint mondtuk, a hasznok és részesedések megállapításában még gyermekek vagyunk: ám nem maradhatunk örökké gyermekek! Van azonban az osztó igazságosságnak egy könnyebb, negatív oldala, mely azt kívánja, hogy kinek-kinek *meghagyjuk* a magáét; a jogsérelmek könnyebben észrevehetők; azért államnak és társadalomnak mindent el kell követnie, hogy a nyilvánvalóan jogtalan jövedelemszerzést, másoknak bármilyenű kiszípolozását megelőzze és üldözze. E nehézségek között vigasztalásképpen megemlíthetjük, hogy igazságtalanság, főleg ha kiáltó, sokáig nem tarthatja magát

Az osztó igazságosságnál talán jobb szolgálatokat tehet ezen erénynek új ága, a *sotiális igazságosság*, melynek jelszava: *sum cuique ex bono sociali*. Ugyanis az állam minden tisztességes polgárának joga van hozzá, hogy a közjában részesedjék, hogy az általános haladásnak gyümölcseit élvezze. Ezen erény szempontjából nem

való, hogy gazdag társadalomban egyesek, sőt sokan nyomorogjanak, éhezzenek; nem való, hogy a munka rosszul legyen jutalmazva; nem való, hogy egyes osztályok mások rovására rohamosan gazdagodjanak. Az államnak ezer módja és eszköze van, még pedig a magántulajdon tiszteletbentartása mellett is, hogy a polgároknak vagyoni dolgaiba beavatkozzék. Joga és kötelessége pedig beavatkozni, mikor a társadalmi igazságosság a divergáló érdekeknek kiegyenlítését sürgeti.

4. *A földművelők jövedelme és sorsa.* A jelen világháborúban, mikor segítséget sehonnét nem kaptunk, világosabban láthattuk, mint azelőtt bármikor, hogy a szükséges élelemmel az édes hazai föld látja el a nemzetet. Ám a földet meg is kell művelni; élelmünket tehát nemcsak a földnek köszönhetjük, hanem a föld népének is, mely azt verejtékével megtermékenyíti. «Ager quippe, — mondja XIII. Leo — cultoris manu atque arte subactus habitum longe mutat: e silvestri frugifer, ex infecundo ferax efficitur».

A földműves osztály törzse a nemzetnek,¹ melynek nemes tulajdonságait féltő gonddal ápolnunk és fenntartanunk kell. Kiről lehet annyi joggal mondani, mint e népről: mens sana in corpore sano? E népből kerülnek ki azok a vasizmú és acélos idegzetű katonák, akik vigan dacolnak a háborúnak összes borzalmaival. Ők védték meg hazánkat a túlnyomó ellenség dühös rohamai ellen.

A föld népe, mint a természetnek közvetlen és állandó megfigyelője, világosan látja az isteni Gondviselésnek működését s azért őszintén és mélyen vallásos. Távol a világ zajától, miként Horatius éneкли, atyai földjét saját ökreivel szántva, híven szereti e földet, csak a legnagyobb

¹ V. ö. Pesch, Lehrbuch der Nationalökonomie, II. 270. és k. 1.; I. Kachnik, Ethica socialis, Olomucii, 1909, 186. és k. 1.; Fr. M. Chindler. Die soziale Frage der Gegenwart, Wien, 1808. 154. es k. 1.

szükség esetén vagy a legizgatóbb csábítások hatása alatt vándorol ki és veszély idején lelkesedve siet vérével is megvédeni a hazai földet. Míg a nagyvárosi proletár az utcák kötömegei között járva, melyeknek egyes csoportjait egy-két óra alatt lebontják s csakhamar újakat emelnek helyükbe, azt hiszi, hogy a társadalom épületét is lehet ily hirtelenében lerombolni, átépíteni, minden forradalmi eszmére hamar esküszik: a föld népe évről-évre tapasztalja, mily szervesen, fokozatosan működik a nagy természet, mily lassan, de szépen fejlődik a búzalkalász az elvetett magból, látja, hogy a természetben nincs ugrás, azért ő a józan, fokozatos haladásnak a hive, s minden fel forgatástól irtózik.

Eddig is nagyrabecsülte minden jó ember ezt a népet, a háború után, melyben erényei annyira tündököltek, még jobban meg kell becsülnünk.

Nem szabad engednünk, hogy e derék nép elszegényedjék. Jaj nekünk, ha nemzetünknek e törzsét korhadni hagyjuk! Már Ouesnay mondta: «szegény paraszt, szegény ország; szegény ország, szegény király». IV. Henrik pedig óhajtotta, hogy vasárnaponként minden paraszt embernek tyúk legyen a fazekában.

Sajnos, az újabb korban oly rosszra fordult a földműves népnek sora, hogy ez a tyúk nagyon sok fazék-ból hiányzik. A világalomra vergődött kapitalizmus a derék, de egyszerű falusi népet is a maga körébe vonta, arra kényszerítvén őt, hogy terményeit a világpiacon adja el, ott szerezze be a szükséges eszközöket és anyagokat, ott vásároljon fogyasztási cikkeket, ott keressen hitelt. A javak értékesítésénél és az anyagok beszerzésénél közvetítők furakodnak hozzá, akik lelketlenül kizsákmányolják. A termelésben önálló, de az értékesítésben és anyagbeszerzésben oly kevéssé ura a helyzetnek, mint a vasúton utazó a robogó vonatnak.

Emiatt aztán jövedelme munkájával nem arányos és

nem elegendő; eladósodik, koldusbotra jut vagy Amerikába vándorol, vagy pedig a városokba vonul proletárnak, forradalmárnak.

Hogy mindeddig valamennyire fenntarhatta magát, csak emberfeletti szorgalmának és türelmének kell tulajdonítani; ám ezekkel az eszközökkel nem lehet sokáig fenntartani ily fontos és lényeges osztályt! Falusi népünknek bajai röviden ezek: drágán vásárol, drágán szerez hitelt, olcsón ad el, sok adót fizet, sokat iszik és keveset tud.¹ Ezeken a pontokon kell orvoslólag belenyúlnia e derék nép sorsába államnak, egyháznak és társadalomnak, ha nem akarjuk, hogy az országnak és nemzetnek fenntartója, védője, törzse, alapja és reménye elpusztuljon.²

5. *A tőkés részesedése.* *A kamata ki* újkori ipart a tőke lendítette fel, méltó dolog tehát, hogy a termelés gyümölcseiben részesedjék. Aki pénzét valamely vállalatba befekteti, vagyonának közvetlen előnyeiről lemond, kedvezőtlen esélyeknek is kiteszi magát; a tőke bizonyos célra lekötetik, elhasználása által értéke csökken; s mindezzel kisebb-nagyobb gondok is járnak. Ha ez a tőke eredetében szeplőtlen, e felsorolt okok alapján joggal követelheti, hogy a termelés eredményeiből illően jutalmaztassék.

E tekintetben nincs is baj, sőt épen ellenkezőleg, a szociáldemokraták és az etikai alapon álló nemzetgazdászok kritikájából eléggé ismeretes, hogy a tőke a

¹ E két utóbbi sötét pont természetesen nem mindenütt egyformán sötét.

² E kérdésről legjobb munkánk: Czettler I., Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Bp., 1914; különösen a szükséges reformokat ismerteti nagy tudással.

³ V. ö. P. Leroy-Beaulieu, *Économia politique*, II; Pesch, *Lehrbuch der Nationalökonomie*, II, 141, 727; W. Sombart, *Die Juden u. das Wirtschaftsleben*, Leipzig, 1911.

munka gyümölcseiben oroszlánmódon akart részesedni s e hajlamát mai napig sem győzte le. Mint hatalmasabb fél, a tőke nemcsak hogy a vezérszerepet ragadta magához a termelésben, hanem az aránytalan elosztással elnyomta, fehérre szipolyozta a szegény munkásnépet s a modern ipari fellendülés első évtizedeiben oly poklot' készített nekik e földön, melynek leírásához nincsenek elég erős szavai az emberi nyelvnek. A pénz, mint Börne mondja, előbb keményíti meg a szívet, mint a forró víz a tojást. A kapzsi kapitalizmusnak bűnei nagy kötetekben vannak leírva s a történelem legsötétebb lapjain lesznek örökre feljegyezve. A helyzet idővel javult, de a nagytőke hatalma még ma is félelmetes és jaj neki, ha abból szépszerivel engedni nem fog. «Amily mértékkel mérték, olyannal majd visszaméretik nektek»,¹ mondja az örök Igazság; de van földi igazságszolgáltatás is, mely, bár rest lábbal szokott járni, de végre mégis csak utoléri a gonoszt, ha ez idejekorán magába nem száll.

A tőke különben nem maradt meg az ipar határai között, hanem a gazdasági életnek egész területére kiterjesztette a maga bűneit. «Ahol a hulla van, oda gyűlnek össze a sasok;»² ahol oszlásnak induló gazdaságok, gyenge, szorult helyzetben levő emberek vannak, ott ólálkodnak a pénzes keselyűk, hogy lakmározhassanak és hízhassanak.³

Azt a mondát, mely szerint VII. Gergely pápa elevenen eltemettetett volna egy barátot, aki uzsorával foglalkozott, bajos ellenőrizni; annyi azonban bizonyos,

¹ Mt. 7, 2.

² Mt. 24, 28.

³ A háború folyamán százezreknek kellett nélkülözni egynehány tőkés, kereskedő kapzsisága miatt, akik a búzán, zsíron, tejen stb. hamarosan meg akartak milliomosodni. A tőke egyébként is nagyon pénzelt a háború alatt (p. o. fogoly munkásokat potom áron kapott), méltó dolog tehát, hogy a háború után arányosan nagy terheket viseljen.

hogyan az egyház a középkorban szigorúan tiltotta és hevesen üldözte az uzorát, nem engedvén meg még az egyszerű kamatszedést sem. A gazdasági életnek akkori kezdetleges fokán kölcsönöket nem a nagyobb termelés, hanem csak a fogyasztás céljaira kértek az emberek, ezért a pénznek gyümölcöző volta nem ismertetett fel. «Nummus non parit nummum», volt a jelszó és törhetetlennek látszott, hogy valaki ott arasson, ahol nem vett, így fogták fel a dolgot Luther meg Melanchton is s még csak nemrég Tolstoj embertelenségnek, szörnyűségnek mondta a kamatszedést. Azonban Aqu. sz. Tamásnak hatalmas elméje már a középkorban belátta, hogy a kölcsönadónak esetleg igazságos jogcímei lehetnek a kamat kikötésére s ezeknek fennforgása mellett nem emelt kifogást a kamat ellen. De a tőke mindmáig másoknak verejtékével akarja enni a mindennapi kenyerét, sőt kalácsát s azért minduntalan átlépi az erkölcsileg megengedett kamatszedésnek határait. Az uzorának számtalan formája csúfítja és nyomorítja ma is az emberi társadalmat és sokszor oly ravaszul van burkolva, kendőzve, takarva, hogy a legélesebb látású szem előtt is titokban marad.

Ha az orvos egy jelentéktelen kis beavatkozással véletlenül egy emberéletet ment meg, nem szabad ezt az utóbbi véletlent megfizettetni, hanem csak azt a hasznot, amit beavatkozása *rendesen* okozni szokott. így a kölcsönadónak is csak azt a közönséges hasznot kellene tekintenie, melyet szívességével a kölcsönt keresőnek hajt; azonban az uzorás a szorult helyzetet is a maga javára számítja, melyben a kölcsönkérő volt s melyből őt a kölcsön pillanatnyira kisegíti. Ravaszul magára alkalmazza az igazságot, hogy «bis dat, qui cito dat» s azért nem elégszik meg az *egyszerű* kamattal, hanem kétszereset, háromszorosát, sőt százszorosnál is nagyobbat fizettet magának.

Mikor szabadítjuk meg az egyszerű, szegény népet ezektől a pókoktól, piócáktól, vámpíroktól és boa constrictoroktól? Nyílt sír az ő torkuk; nyelvöket álnokul forgatják, áspisok mérge vagyon ajkaik alatt; romlás és szerencsétlenség van utaikon... nincs az Isten félelme zemeik előtt; gonoszságot cselekesznek, emésztik népeket, mint a falat kenyeret, 1

Az uzsora könyörtelen üldözésével párhuzamosan egyéb munkának is kell folynia ezen bajok megszüntetésére: rendezni kell a hitelviszonyokat, felvilágosítani a népet, tökéletesíteni a peres eljárást s javítani a gazdasági viszonyokat.

6. *A vállalkozó nyeresége.* Hindenburg minden egyes győzelme után külön hangoztatja, hogy a siker Isten után elsősorban jeles katonáinak köszönhető. Ezen nemes szerénység azonban mitsem változtat azon az igazságon, hogy a hadviselés egész menetében hasonlíthatatlanul fontosabb szerepe van egy Hindenburgnak, mint egy közlegénynek.² Az ipari vállalkozásoknak a *vállalkozó* a fővezére; az egész munkafolyamatnak sikere első sorban az ő helyes választásától, leleményességétől, gondosságától, kitartásától, üzleti szellemétől, tapasztalatától és tudásától függ. Méltó dolog tehát, hogy az elért haszonnak tetemes része őt illesse; de vajjon ki volna képes ezt a neki járó részt pontosan kiszámítani?

7. *A munkás részesedése.* *Munkabére* «Dignus est operarius mercede sua», monda az Úr. A munkásnak verejtéke nélkül nem gyümölcsözhetik a tőke, hiábavalók a vállalkozónak tervei. Azért a munkásnak is dukál megfelelő rész az elért hasznból. Ezt a részt azonban Marx

¹ Ps. 13, 3.

² «Plus in duce repones, quam in exercitu». Tacitus, De mor. German, c. 30.

³ Földes Béla, Társ. gazdaságtan, I, 330; P. Leroy Beaulieu, i. m. II.; Fr. M. Schindler, Soziale Frage, 194.

szerint a mai viszonyok között lehetetlen megkapnia. Az ő helyzete, úgymond, reménytelen, mert a termelés oly törvények uralma alatt áll, melyek mellett legfőljebb csak a felét kapja meg annak, amit érdemel. Lassalle is kétségbeejtőnek és orvosolhatatlannak tartja a munkás sorsát, mert szerinte ha a munkabér emelkednék is, mit sem használna, mivel a jobb bér a munkásnép gyorsabb szaporodását idézi elő, mihelyt pedig a munkát kereső kezek nagyobb számban jelentkeznek, a munkabér azonnal az eredeti, minimális fokra száll le. így intézi ezt, úgymond, a kereslet és kínálat könyörtelen törvénye; ha két úr szalad egy munkás után, a munkabér emelkedik, ha két munkás szalad egy úr után, a munkabér esik.

Mi nem látjuk a helyzetet ily reménytelennek. A munkabérszerződés elég új dolog ugyan s a maga tökéletes formáját nem tudta mindjárt elérni; de ez a szerződés lényegében emberhez méltó és jó alapja a munkás megélhetésének.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a munkás, mikor a tökéssel szerződésre lép, nem adja el neki személyét, sem vallási vagy politikai szabadságát, sem erkölcsét, sem munkaerejét, de még munkáját sem, hanem csak ennek hasznát, gyümölcsét. Ha a tőkés úgy fogná fel a dolgot, hogy a kikötött bérért megvette a munkást, vagy annak munkaerejét, mellyel most már korlátlanul rendelkezhetik, nagyon tévedne és durván megsértené az emberieséget s a szeretetnek keresztény parancsát. A munkás személyét, szabadságát s az erőket, melyek személyétől elválaszthatatlanok, mint szent és sérthetetlen dolgokat a szerződésből ki kell kapcsolni. Ennek csak anyagi szolgáltatások képezhetik tárgyát s akkor a munkásszerződés lényegben nem különbözik attól a számtalan «facio ut des», «do ut facias» szerződéstől, melynek alapján a társadalomnak oly sok tagja dolgozik és él. A tanító, tanár, pap, ügyvéd, orvos, művész, hivatalnok mind ebbe a

kategóriába tartoznak; ők is hasznosságokat szolgáltatnak munkájukkal, melyekért aztán bért, fizetést, tiszteletdíjat kapnak.

A munkás nem megy bele a vállalatba a saját vagyonával, sem rizikót nem vállal; szolgáltatása konkrét, meghatározható, azért rendjén van, hogy «fix», szabott árt kap érte. A tőkés a saját vagyonát teszi kockára, mikor a vállalatba belemegy; kedvezőtlen esetben neki kell viselnie a károkat; méltányos dolog tehát, hogy az ő részesedése előre meg nem határozott s így siker esetén nagyobb is legyen.

Ez a munkabérvizony kezdetben, a tőkés termelésnek chaotikus korában, mikor egész elméletek állítottak fel, melyek az erkölcsi szempontoknak kizárását sürgették, a hatalmi viszonyoknak befolyása alatt állott. A tőkés volt az erősebb fél; legfőbb ereje abban volt mindig, hogy ő várhat, míg a munkásnak rendesen nincs tartalékja, melyből munkahiány idején élhetne. így aztán a munkás húzta a rövidebbet. Sok esetben még ma is úgy áll a tőkessel szemben, mint a peres fél, akinek igazságos ügye van, de nincs elég pénze, hogy azt nyomaték-
kal vigye egészen a győzelemig.¹ A jó gesztenyét a munkás kaparta ki a tűzből a tőkének. Azt lehetett róla mondani: sic vos non vobis nullificatis, apes. A tőkés rohamosan gazdagodott, a munkásnak sorsa pedig a «misère noire», a legsötétebb nyomor volt.

Ezen égbekiáltó igazságtalanság ellen Marx óta az egész világnak proletárjai szervezkedni és lázongani kezdtek s az előbb lebecsült, a gazdasági életből kirekesztett erkölcsi szempontok is csakhamar hallatni kezdték szavukat s ma is sürgetik, hogy ezen égbekiáltó igazságtalanságokat meg kell szüntetni.

A munkások maguk is sokat tehetnek igazságos

¹ V. ö. Földes Béla, Társadalmi gazdaságtan, I., 355. 1.

ügyük érdekében, ha szervezkednek, mert az egyesülés a gyengéket is erősekké teszi. Törekvéseiket hadd támogassa továbbra is az állam, melynek a munkások hasznos tagjai s az egyház, mely a szenvedők sorsa iránt mindig anyailag érdeklődött. Amint az isteni Üdvözítő mondotta, úgy mondja és érzi s aszerint tesz is az egyház: «Misereor super turbam»,¹ «evangelizare pauperibus misit me.»² Az egyház jóságos anya s mint ilyen, mindig különös szeretettel viseltetett leggyengébb, legkisebb gyermekei iránt. Kétségtelen, hogy a jövőben is támogatni fogja a munkásságot, mikor az éhezi, szomjúhozza és keresi az igazságosságot, melynek minden téren való megvalósítása az egyháznak leghőbb óhaja és szent hivatása.

A munkabér annál nagyobb kell, hogy legyen, minél nehezebb és veszélyesebb a munka; a kellemesebb, könnyebb és állandóbb munkának bére kisebb lehet, de nem oly kevés, hogy a munkásnak tisztességes megélhetését ne biztosíthassa. Kiegészíthetik, sőt helyettesíthetik is a munkásszerződést egyéb alakulatok is, melyek a munkásra nézve még kedvezőbbek: a megszabott béren kívül ő is részesedhetnék bizonyos arányban az üzemnek nagyobb nyereségeiben, lehetne az ő foglalkozását is hivatalnoki állássá szervezni, a munkások, szövetkezve, önállóan is foghatnának gazdasági vállalkozásokba.

A munkásnő, ahol a férfival egyenlő munkát végez, egyenlő bérben is részesítendő. Nagy gazság és nagy gyalázatosság, ha a gyengébb nimmal a régi pogányok mintájára még ma is durván, kegyetlenül és igazságtalanul bánnak; ha túldolgoztatják, nőiességére tekintettel nincsenek, gyengeségével visszaélnék s még igazságos bért sem fizetnek neki, úgyhogy egyenesen belekergetik

¹ Mc 8, 2.

² Le 4, 8.

őt a prostitúcióba, mely a rosszul fizetett munkásnőknél a munkabérnek pótléka szokott lenni.

Oh God! that bread should be so dear,
And flesh and blood so cheap!¹

Így sóhajtott fel egy régi ismeretes munkásdalbán az agyongyötört munkásnő. Ma már ők is kezdenek szervezkedni. Bárcsak jó alapon tennék, hogy állam, társadalom, egyház hathatósan támogathassa őket. Mi azt tartjuk az angol közmondással: «equal wage for equal work»; XIII. Leóval mi is kívánatosnak tartjuk a családi munkabért; az egész elosztási kérdésben pedig zsinórmértéknek Leroy Beaulieunek elvét tartjuk: «à chacun suivant ses oeuvres aussi exactement appréciees que possible».

8. *A kisipar részesevése.* A kisiparososztály már csekélyebb számánál fogva sem oly fontos része a nemzetnek, mint a földművesség, de azért józanságával, szorgalmával és becsületességével értékes eleme a középosztálynak, azért a legnagyobb érdeklődésre és támogatásra érdemes.²

Az ipar terén oly rohamosan jöttek a változások, új felfedezések, módszerek, hogy a kisiparos megzavarodva s nagyrészt tehetetlenül állott az új helyzettel szemben. Nem tudván azonnal alkalmazkodni, keservesen kellett éreznie a maga gyengeségét a nagytőkével szemben, mellyel sem az anyagok és eszközök beszerzésében, sem az árúk értékesítésében versenyezni nem tudott. Marx Károly a kisiparra is kimondotta a halálos ítéletet; nem tarthatja magát, tönkremegy, a kisiparosból gyári munkás,

¹ Óh Istenem! miért is oly drága a kenyér,
S oly olcsó a hús és a vér!

² V. ö. Pesch, Lehrbuch der Nationalökonomie, 11., 415.; J. Wernicke, Kapitalismus u. Mittelstandspolitik, 1907.; Földes Béla, Társ. gazdaságtan, II., 127. és k. 1.

proletár lesz, mert a nagytőke megeszi őket, mint a tengerben a nagy halak a kicsinyeket.

Az ipar több ágában tényleg át kellett neki engednie a helyet a gyári nagyüzemeknek, mert a jobb ellensége a jónak. Ám azért maradt számára is tér elég, főleg ott, ahol az egyéni ízlés is számításba jön, mint p. o. a szabó-s az asztalosmunkánál, vagy ahol a munka helyhez van kötve, avagy hamar, bizonyos határidőre készítenő, továbbá javításoknál stb.

Amennyiben helyzete megnehezült, neki is szól a régi intés: Segíts magadon s az Isten is megsegít. Ha szakmák szerint szervezkednek, beszerzéseknél és értékesítésnél megszerezhetik maguknak a nagytőke előnyeit; ha művelik magukat és műtárgyak előállítására adják fejüket, oly területet hódíthatnak meg, ahova a gyár nem követheti majd őket. Készséggel segítse őket az állam is adókedvezményekkel, állami nagy megrendelésekkel, kiállítások és oktató kurzusok rendezésével.

Az egyház, mint mindig, most is nagyrabecsüli a kisiparososztályt s melegen érdeklődik sorsuk iránt; inasok, legények számára egyleteket alapít, ahol a tagok anyagi segílyt, vallási és erkölcsi nevelést, általános műveltséget nyernek és szakmaikban is tovább képeztetnek, így kell szervezni a mestereket is.

Jegyzet. Nemcsak kenyérrel él az ember. Talán emlétenünk se kellene, hogy a javaknak legeszményibb elosztása, ha még oly kívánatos is, magában véve még sem volna elegendő az emberi nem boldogítására. A boldogság ugyanis nem rejlik a földi kincseknek nagy tömegében. Voltak és vaniak szegény és megelégedett emberek s voltak és vannak gazdagok, akik annyira boldogtalanok, hogy eldobják maguktól az életet. Hiszen ismeretes, hogy a gazdag emberek között aránylag legtöbb öngyilkos akad. A vagyon sokkal fontosabb kelléke a boldogságnak az egészség, a jó vérmérséklet,

a rendezett családi élet, a jó hírnév, a tiszta lelkiismeret, s főleg istennek szeretete, mert szent Ágoston szerint nyugtalan az embernek szíve, amíg Istenben nyugtot nem talál.

Szóval az anyagi javak mellett és fölött vannak a szellemi kincsek; ezekből kell minél többet szerezni. Ezeknek pedig az a természetük, hogy az elosztás által nem csökkennek, kiki annyit gyűjthet belőlük, amennyit csak akar, anélkül, hogy mások ezáltal megrövidüljenek.

Roscher Vilmos e szent szöveget írta egy arcképe alá: «Nemcsak kenyérrel él az ember, hanem minden igével, mely az Isten szájából származik.»¹

Roscher Vilmos pedig nemzetgazdász volt.

VI. Erkölcs a fogyasztásban.

1. A fogyasztás kérdése. A klasszikus nemzetgazdászok, mint Smith, Mill, Ricardo, a fogyasztás kérdésével sem foglalkoztak, pedig a fogyasztás az egész gazdasági munkafolyamatnak alfája és ómegája; mint elérendő cél, megindítja az ökonómiai tevékenységet s a termelt javaknak tényleges felhasználása által be is fejezi azt.

Idővel úgy nemzetgazdászok,² mint etikusok és hittudósok ennek a jelenségnek is szenteltek figyelmet s érdekes, hogy eleinte a fogyasztásnak kérdését merőben erkölcsi kérdésnek tartották. Pedig vegyes természetű dolog ez, mely a hittudóst és nemzetgazdászt egyaránt érdekli.

Lévén ez is emberi cselekvés, alá van rendelve az erkölcsi normáknak, melyeknek szellemében a következő igazságokat kell szem előtt tartani.

2. A takarékos fogyasztás. Az okos és jó ember

¹ Mt 4, 4.

² P. Leroy Beaulieu, *Éc. politique*, IV., 195. és k. 1.; Földes Béla, *Társ. gazdaságtan*, I., A fogyasztás.

józanul és állásának, hivatásának megfelelő módon használja fel a termelt javakat. Nem fukarkodik, mikor oly javaknak beszerzéséről van szó, melyeket a természet s az illendőség megkövetel; amellett azonban előrelátó, a jövedelemnek kb. 5%-át tartalékalapnak gyűjtésére fordítja, hogy a sorsnak rosszrafordulása, betegség, baleset, rossz esztendő idején zavarba ne jöjjön. Minél nagyobb a jövedelme, annál több időt és pénzt szentel a magasabb szükségletek kielégítésére; a fölösleget el nem költi, hanem vagyonának fokozatos gyarapítására fordítja, hogy aztán több jótékonyt gyakorolhasson és hathatósabbban támogathasson minden nemes mozgalmat, mely a nemzet, az egyház, az emberiség javát célozza.

Két végtől őrizkedik, mint súlyos gazdasági hibától és büntől, ez a két végtel pedig a fősvénység, melyről már szólottunk s a pazarlás és a fényűzés, melyekről a következőket jegyezzük meg.

3. *A pazarlás és a luxus.* Az evangéliumi tékozló fiúnak számtalan követője van. A pazarlás állati tulajdonság: nem lát a jövőbe. A két nem közül a női hajlik inkább erre a hibára, mely szent Jeromos szerint «sexus praesentia anhelans, futurorum immemor». Nevezetesen pazarlásukról a művészek, írók, színészek is, akik tehetőségüket kimeríthetetlen, nem gyengülő, nem csökkenő tőkének tartják s végül úgy járnak, hogy egész nyáron át csiripelve, az öregkor telében a szorgalmas hangyákhoz mennek koldulni. Óvjuk ismerőseinket e büntől s ha nem hallgatnak ránk, kerüljük, mint a kolerásokat, mert szipolyozni fognak. A pazarlás bűnre vezet: «sui profusus, alieni appetens». Az úri koldusok, tolvajok és sikkasztok előbb mind pazarlók voltak és fényűzők.

4. *A luxus.* A természetember nem ismeri az igazi fényűzést, ő legfeljebb csak a maga személyét igyekszik szépíteni, 1 Némely törzsnek asszonyai átfúrják orcáikat,

¹ V. ö. H. Baudrillart, Histoire du luxe. Paris, 1878. 4 nagy kötet.

ajkukat, orrukat, fülüket és karikákkal, drágakövekkel aggatják tele magukat. Közép-Afrikában vannak nők, akik fogaikat egy nap zöldre, másik nap pirosra, harmadik nap kékre festik s ugyanezt teszik hajjukkal is. A férfiak tetovírozással díszítik bőrüket, fogaikat hegyesre csiszolják, madártollakkal ékítik övüket, fejüket. Egyéb-ként arról, amit kényelemnek, fényűzésnek nevezünk, halvány fogalmuk sincs. Lakásaik bűzhödt, egészségtelen odúk minden bútortól nélkül, ruházatuk alig van.

A civilizáció azzal kezdődik, hogy az ember szépíteni kezdi lakását, ruházatát, adni kezd valamit a tisztaságra és a külső színre. Ez az igyekezet azután a kultúra fejlődésével erősödik, halad. Sok dolog, amit először bűnös luxusnak tekintett az egyszerű nép, mindennapi és nélkülözhetetlen cikké válik. Volt idő, mikor a teát, a cukrot csak patikában lehetett kapni drága pénzen. Üveg poharak, palackok, üveglablakok, függönyök csak a legnagyobb urak házában voltak találhatóak. Az első embert, aki zsebkendőt kezdett használni, bűnös világfinak tekintették. Mikor az első ernyő megjelent a látóhatáron, nagy és általános volt a megbotránkozás. Alsó ruha, — mely luxus! Villa, mint evőeszköz, — mely korrupció! Dandolo krónikás szerint egy velencei dogának feleségéről, aki elsőnek használt ezüst evőeszközöket, azt híresztelték, hogy az ördögnek adta el lelkét és hogy büntetésül hullaszagú lehelete van. No és ma, vajjon nem vagyunk-e szakasztott így sok fényűzési cikkel? Vannak vidékek, ahol fejcsóválással hallgatnának az egyszerű emberek, ha a zsebkendő használatát ajánlanád nekik. Munkásleányok, kézművesek leányai mily messze vannak még a fogkefétől, — a parasztnépről nem is szólva!

Volt és van bűnös, oktalan luxus is, mely ellen a józan ész és az erkölcs nevében tiltakozni kell. Mikor Lucullus oly ebédet adott, melyen annyi volt a fogás, ahány betű van az ábécében: az oktalan luxus volt.

Mikor Hortensius hengegésből borral öntöztette kertjének fáit és Nero arannyal patkoltatta feleségének szamarait: az örült luxus volt. A Róma melletti dombokon akárhányszor lehetett látni bíborszínű, zöldre, lilára, sárgára festett nyájakat legelészni. Minél hihetlenebb dolgokat mívelt valaki e téren, annál nagyobb volt a dicsősége. Caliguláról azt mondja Suetonius: Nihil tam efficere concupiscebatur, quam quod posse effici negaretur. Ő volt az, aki egyik lovát nevezte ki miniszternek és fényes palotát építtetett neki. Amit pedig a római hölgyek műveltek, az csaknem leírhatatlan. Ezek még az embereket is dísznek, luxustárgyaknak tekintették. Nagyszámú cselelédséget tartottak, nem kiszolgálásra, hanem dísznek: ombelliferae, sandaligerulae, cantatrices, saltatrices, pedi-sequae, anteambulatrices!

Ez az örület ma sem veszett ki egészen. Mikor Anatole Leroy Beaulieu Oroszországban járt, egy gazdag kereskedő házában a világért sem engedték volna, hogy közönséges vízzel mossa meg kezeit: pezsgővel kellett mosakodnia. Minálunk a bűnös luxusnak ilyféle módjai ismeretesek: ezresbankóval, selyemnyakkendővel szívarra gyűjtani, összerombolni a tükröket, üvegeket, lámpákat, billiárdasztalokat, bögöbe ugorni...

Más dolog tehát oktalan luxust üzni és más dolog okosan szépíteni az életet. Más szóval: van a fényűzésnek helyes, megengedett módja is és ez a mérsékelt fényűzés egyenesen *kívánatos*. Mindaz a kényelmi és fényűzési cikk, amit a régi jó időkben bűnös luxusnak tekintettek, mi pedig meghonosítottunk: egyenesen szükséges ahhoz, hogy az emberi élet decens, tiszta, egészséges, szemérmes legyen. Az észszerű luxus a barlangot egészséges, kellemes, Ízléses lakássá varázsolta át, melyben szép családi élet virulhat és minden erény oltalmát, hajlékot talál. Az ilyen luxus az emberi haladásnak egyik legerősebb hajtókereke. Ami ma elviselhetővé, széppé

teszi az életet, azt legnagyobb részét neki köszönhetjük. A munkásnép általa emelkedik arra az életrívóra, mely emberhez illő. Mindehhez még azt teszik hozzá a nemzetgazdászok, hogy a helyes luxus, a művészet lehetővé teszi a szabad időnek, a munkaszünetnek méltóbb eltöltését, visszaszoríthatja az alkoholizmust, munkát ad a házi iparnak, a felhalmozott értéktárgyak pedig hasznos tartalékalapot képezhetnek a szükség idejére. Csak arra kell ügyelni, hogy túlságba ne vigyük a dolgot. Mihelyt valaki átlépi a kellő határt, itt a veszedelem. A «luxuria» a «luxus» szóból ered, a luxuria pedig anyagi és erkölcsi leromláshoz szokott vezetni. V. ö. pl. Montesquieu: Elmélekdedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól.

D) Gazdasági és társadalmi elméletek.

I. A keresztény középkor felfogása.

1. Becsület a gazdálkodásban. A kereszténységnek friss, új igazságai hatalmasan belemarkoltak a nemzetek gondolatvilágába és életébe s régi formáiból idővel teljesen kiforgatták azt. «Mert az Isten beszéde eleven és hathatós, áthatóbb minden kétélű kardnál és beható az elme és a lélek, az ízek és velők eloszlásáig.» Természetes dolog, hogy ezen új tanok a népeknek gazdasági életét sem hagyták érintetlenül. Megtisztították pogány kinövéseitől (férji és atyai abszolútizmus, gyermekkítétel, betegek és aggok megölése) a családot, mely a gazdasági életnek is alapsejtje, erősen hangoztatták és fokozták érvényre juttatták az általános embertestvériséget; kiküszöbölték a rabszolgaságot, becsületet szereztek a munkának s eddig hallatlan mértékben hirdették és gyakorolták a felebaráti szeretetet.

Bár a keresztény középkorban a gazdasági élet a

jobbágyi intézmény, nagyobb közlekedési eszközök hiánya, a kis piac s a szerszámok fejletlensége miatt nagyon primitív volt még, aquinói szent Tamásnak éles elméje mégis figyelmet szentelt már a leglényegesebb ökonómiai kérdéseknek; tárgyalt a magántulajdonról s a vagyonszösségről, az értékről, sőt a javaknak elosztásáról is, állást foglalva úgy a mammonizmus, mint a pauperizmus ellen.

Az ökonómiai tevékenységnek technikai oldala még nagyon fejletlen volt, de szelleme, lelke annál tökéletesebb. A becsület s a tisztesség volt a jelszava s az egész munkafolyamat felett őrt állottak a legtisztább erkölcsi elvek, melyeknek tiszteletbentartását egyház és állam egyaránt sürgette és garantálta. A céhek tagjaiknak minden érdekéről gondoskodtak, a vallásról is; felkarolták az árvákat és elhagyatottakat; örködtek a tagoknak erkölcsi felett; kontárokat nem tűrtek; törvényteleneket nem vettek fel, mert «az iparosnak oly tisztának kell lennie, mint a galambnak».

A vallásosságot szigorúan követelték s annak gyakorlását éber szemmel ellenőrizték. A fogyasztókat megvédték a rossz munka, a csalás s az árdrágítás ellen. Új bútorra nem volt szabad régi lakatot tenni; csontnyelű kést nem engedtek ezüsttel lemezelní, mert elefántcsontnak nézhették volna; a szabónak az ablaknál kellett ülnie s lehetőleg a közönség szemeláttára dolgoznia. Oly részletek ezek, melyek minden elméleti fejtegetésnél jobban jellemzik e kor gazdasági életének szintiszta becsületességét, tiszteletreméltó, erkölcsös, keresztény szellemét.

2. *A túlságos állami beavatkozás.* Hogy ez a jó szellem a gazdasági életben, mely oly nagy próbára teszi az erényt, megmaradjon, erős állami beavatkozásra, szigorú ellenőrzésre, rendszabályokra, korlátozásra volt szükség. Mily kár, hogy ez az állami beavatkozás nem mindig

találta el a helyes módot! Mily kár, hogy az Amerika felfedezésével s a gépeknek megjelenésével járó nagy változásokhoz nem tudott ügyesen alkalmazkodni! Sőt, sajnos, minél sürgetőbb lett a reformoknak szükségessége, minél nagyobb erővel léptek fel az új erők, az állami beavatkozás annál szűkebb látókörű lett, sőt teljesen elfajult. Nagyon jól jellemzi ezt a helyzetet J. St. Mill «A nemzetgazdaságtan alapelvei» c. munkájában.¹ A törvényhozás, úgymond, mindenbe beavatkozott. Meghatározta, kiket szabad munkába fogadni, milyen munkát szabad azoknak végezni, miféle anyagokat használni, előírta a feldolgozás eljárásait, sőt a gyártandó árúknak alakját is. A legkisebb eltérés esetén az árút újra kellett készíteni. Az 1675-iki szabályzat értelmében a nem előírásosan készített árúkat a készítőnek nevével együtt a bitófára kellett akasztani, aki pedig másodízben vétett a szabályok ellen, azt becsukták. A felügyelőknek, kormánybiztosoknak, hajdúknak és esküdteknek egész serege örködött az állami szabályoknak betartása felett. A mesterember nem határozhatta meg maga, hova fog telepedni, sem azt, mely időszakokban s mely fogyasztók számára fog dolgozni. Az 1700. évi márciusi kormányrendelet tizennyolcra állapította meg azon városoknak számát, melyekben harisnyát lehet szőni. A munkás, ha magánembernél mer dolgozni, bezáratik, második esetben gályarabságra ítéltetik. Ez a zaklatás egészen a francia forradalomig tartott. Akárhányszor megtörtént, hogy száz vég gyapjúszövetet darabokra metéltek, a gépek egyes részeit közhelyeken a vásár ideje alatt megégették, más részeket a gyáros nevével bitófához kötöttek, a mestert is ezzel fenyegetve. S miért történt mindez? Csak azért, mert a felhasznált anyagokban, vagy a szövésben, vagy a szálak

¹ J. St. Mill-Dapsy, A nemzetgazdaságtan alapelvei, 4-5. kot 387.1.

valamelyikében hibát találtak. Hajdúk egész seregekben behatoltak a műhelyekbe, szétszórtak mindent, egyes árúkat a törvényszegés bizonyítékául magukkal cipeltek, az iparost idézték, kihallgatták, elítélték, az ítéletet közhelyen kifüggesztették s mindezt csak azért, mert a szövet nem teveszőrből, hanem angol módra gyapjúból volt készítve, vagy oly szélességben, mint más országokban szokás.

Mint látjuk, az állam ezen ügyetlen beavatkozással maga hívta fel a kritikát; maga szolgáltatott okot a túlzó szabadsági eszmék bekövetkezendő hangoztatására, az állami be-nem-avatkozás követelésére. Reformokra szükség volt, de csak a technikai részben, nem pedig a szellemben! Ám, amily gyarlók és szenvedélyesek vagyunk, előrelátható volt, hogy az egyik véglet után egy másik véglet fog következni, hogy a fürdővel a gyermekeket is ki fogják önteni! Eheu, eheu!

II. A társadalmi és gazdasági antimoralizmus. Mandeville.

1. «*A bun hasznos, az erény káros.*» Fontenelle azt mondta, hogy ha markában tartaná az összes igazságokat, nem merné őket szabadonbocsátani, nehogy felforgassák a társadalmat. Nem minden gondolkodó ily skrupulózus; sőt vannak, akik nyilvánvaló tévelyeket, sőt szentelen hazugságokat tartanak markukban és vigyorgva szabadon bocsátják, mit sem törődve a pusztítással, amit majd az emberek soraiban véghezvinni fognak.

Ilyen volt az angol Mandeville¹ is, aki jobb meggyőződése ellenére szatírárt írt az erény ellen és apológiát

¹ † 1733. Fő műve: *The fable of the bees; or, private vices, publick benefits* (Mese a ménekről; vagy: magánbűnök a köznek javára vannak.). Az egész irodalmat feldolgozta dr. P. Lackmann, *Bernard de Mandeville und die Bienenfabelcontroversie*. Freiburg i. B. 1897.

a bűn mellett, bizonyítgatván, hogy a bűn a társadalomra nézve hasznos, az erény pedig káros.

S micsoda időt választott ezen veszedelmes tannak terjesztéséhez! Épen akkor, mikor a legnagyobb erőfeszítésre lett volna szükség, hogy az ember a gyarapodó földi javakba bele ne bolonduljon, azoknak rabjává ne váljék; épen akkor, mikor erősíteni kellett volna az erényt, hogy féken tudja tartani az ellene új erővel lázongó szenvedélyeket: előáll Mandeville és egészen komoly ábrázattal kezdi vitatni, hogy a bűn hasznos, az erény káros; hogy a társadalom és a kultúra nem virulhat bűnök nélkül; hogy mindaz, aminek itt a földön örülünk, rossz talajból nő; hogy az erény veszélyes a nemzetre nézve, mely a bűnből él és virul.

A gőg és harag, úgymond, jó, mert hódító háborúkra tüzel; a fősvényesség jó, mert tőkét gyűjt; a pazarlás jó, mert a tőkét forgalomba hozza; a prostitúció jó, mert biztonságba helyezi a többi nőnek erényét; az irigység jó, mert versengésre tüzei a tudósokat és művészeket. Mi lenne, kérdi, az államból az alkoholizmus nélkül, mely oly sok pénzt hoz az államkincstárnak, annyi munkáskezet foglalkoztat, a bút-bánatot, a nyomort elfeledtetni, a szívet felvidítja? Mi lenne a szabókból, a kalaposokból, a csipkegyárosokból, a selyemszövőkből, az ékszerészekből a női hiúság és fényűzés nélkül? Mit csinálnának a kártya- s a kockakészítők, ha nem volna játékszenvedély? Mihez fognának az orvosok, ha nem volna betegség, az ügyvédek, ha nem volna veszekedés? Hogyan élhetnének meg a lakatosok, ha nem volnának tolvajok?

Amilyen hasznos a bűn, ép oly káros az erény. Ha mindenki jó, alázatos, szerény lenne, miként a kereszténység kívánja, a viruló gazdasági élet azonnal megakadna és a legszomorúbb stagnáció következne be. A részvét is rossz, mert elkényezteti a gyermeket és

megvesztegeti a bírót; a szeretet is rossz, mert ha elterjedne, megszüntetné a vérontást, a háborút s így kicsiny maradna az ország; a szelídség is rossz, mert a szelíd ember nem lehet jó katona stb.

Tehát le az erénnyel s éljen a bűn! Ha így áll a dolog, a bűnt nemcsak túrni, hanem bátorítani is kell az államban; az erényt pedig nemcsak hogy nem kell védeni és segíteni, hanem, mint veszedelmes, a haladást akadályozó erőt üldözni és irtani kell.

2. *Mandeville tanának bírálata.* Emberrel, aki ily elveket vall, nem szeretnék az erdőben találkozni. Ha Mandeville idejében éltem volna, nem ültem volna le vele egy asztalhoz vacsorálni, feltéve, hogy ezen állításait komolyan vette, amit nagyon nehéz elhinni. A hiúság ereje oly nagy, hogy sok ember a legabszurdabb ötleteket is megkockáztatja, vad, paradox dolgokat mond, ír le, ha csak remélheti, hogy szellemesnek fogják mondani. Ilyen volt Mandeville is.

Egyes tételei oly szembeszököen hamisak és szemtelenek, hogy nem is érdemes velük komolyan foglalkozni. Mindamellett, félreértések elkerülésére, meg kell védenünk ezzel a veszedelmes szofistával szemben először a keresztény erkölcsöt és világfelfogást, azután pedig le kell rántanunk a bűnről a szép álarcot, mellyel Mandeville annak csúf ábrázatát elfedi és vissza kell utasítanunk a rágalmakat, melyekkel az erényt hitelétől és becsületétől megfosztani akarja.

a) *A kereszténység és a sztoicizmus.* Mandeville sötét, komor, világgyűlölő, kulturellenes életfelfogásnak festi le a kereszténységet, mely minden földi jót megvet, veszedelmesnek mond és tilt s minden emberi érzelmet és szenvedélyt kiirtani akar. A kereszténységnek ily eltörzítése ellen tiltakozunk. Ne tévesszük össze a keresztény életfelfogást a sztoicizmussal, mely teljesen félreismeri az emberi természetet, körmönfont érveléssel kiölni akar

belőlünk minden érzést, érzéketlen és lelketlen szobrokat akar belőlünk csinálni, lehetetlenné téve így a természet által előírt kötelességeinknek teljesítését. Érzelmeinket, szenvedélyeinket nem irthatjuk ki, nem is szabad, hiszen ezek az erénynek szárnyai, hasznos szolgálk lehetnek; elégedjünk meg tehát azzal, hogy megnemesítjük, fēkezük, rendben tartjuk s a helyes irányba tereljük őket. A világ javait a kereszténynek is szabad használnia;¹ benne is megvan a szerzés, a bírás ösztöne, a szórakozás kedve és szükséglete, a hírnév és dicsőséég után való vágy, melyek, ha az arany középúton megmaradnak, nem rosszak s nem tilosak. Maga a szelíd, jószágos Szűz Anya figyelmeztette Fiát a kánai menyekzön, hogy elfogyott a bor s az Úr csodatát mívelt, hogy a házasságnak, mely szintén nem tilos, hanem szentség, kedélyes ünneplését lehetővé tegye.

Nem követjük tehát a komor Zénót; de annál kevésbbé lehet vezérünk Mandeville, vagy őse és tanítómestere, Epikur, aki viszont arra tanít, hogy bátran kövessük szenvedélyeinknek, ösztöneinknek minden mozdulását. Ez a tan lealacsonyítja nemesebb részünket, lelki-ségünket, felmagasztalja az alantas részt, a testiséget s az ösztönök rabjaivá téve bennünket, az állatok közé fokoz le. Méltatlan és a sztoicizmusnál százszorta veszedelmesebb ez a tan; egyéneknek, családoknak és egész nemzeteknek megrontója és sirásója.

b) *Hasznos-e a buti?* Egy régi szofista fogással élve, Mandeville nagyon kiemeli és felfújja azt a csekély jót, mely a bűnnel esetlegesen jár, a sokkal nagyobb bajt pedig, melyhez a bűn lényegénél fogva és egyenesen vezet, egyszerűen elhallgatja. Engedjük meg, hogy az alkoholizmus az államra nézve jövedelmező; de ne

¹ V. ö. Pesch, Lehrb. der Nationalökonomie, II, 694. 1., n. 158. «Der Katholicismus die Religion der Weltflucht?»

hallgassuk el azt a mérhetetlen kárt, amit a részegeskedés az egyéneknek, a családoknak s így az egész államnak is okoz; ne hallgassuk el a korhelynek testi-lelki pusztulását, gyermekeinek bánatát, feleségének kínjait, vagyonának vesztét s azt az ezernyi átkot, melynek megszüntetésére végre nagyarányú mozgalmakat kellett indítani. Engedjük meg, hogy a luxus sok munkáskezet foglalkoztat s az ipart fellendíti; de ne feledjük, hogy az ipart nem a hiúság tartja fenn, hanem az éhség, a szomjúság és a mezítelenség, vagyis a normális emberi szükségletek, és ne hallgassuk el, hogy a luxus petyhüdtté teszi, enerválja a testet, megmérgezi a lelket, eltékozolja a vagyont, hogy bűnre vezet, hogy ő juttatta a tönk szélére sok előkelő családunkat, ő tette tönkre Athént, Rómát s ő fogja megásni sírját mindazoknak a népeknek, melyek a Mandeville-féle tanokra hallgatnak és azok szerint élnek.¹ A fényűzés nem atyja, hanem gyermeke a jólétnek s aztán megrontója. A rómaiak először erényesek voltak, aztán gazdagok, aztán fényűzők s aztán tönkrementek.

Megengedjük, hogy a bűn erős fogyasztó; de ne feledjük, hogy még jobb fogyasztó a mértékletesség; míg a részeges és kicsapongó ember nagyon, de csak rövid ideig fogyaszt, addig az erényes ember, bár szerényebben, józanabban, de hosszabb ideig és övével együtt fogyaszt. Az is igaz, hogy a fősvénység tőkét gyűjt, de ne hallgassuk el, hogy hogyan: uzsorával, éhbérekkel, hamisítással, papirbakancsok szállításával, panamákkal! Ily szofisztika, mely dicsőítő himnuszt zeng a fősvénységre, mert pénzt halmoz fel s elhallgatja annak számtalan pusztításait, «notis est derisui, — ad ignotos fallit». Értelmes emberben szánakozó mosolyt kelt az ily okoskodás, de az együgyűeket megzavarja, a gonosz lelkiismeretet el-

¹ V. ö. Mirabeau, i. m. 284. 1.

csitítja, a szenvedélyt felbátorítja. Lám, mily büszkék volnának a tolvajok, ha olvasnák Mandevillet s megtudnák tőle, hogy ők tartják fenn a lakatosipart! E bölcsélet szerint a korhelyek, a kártyások, a csalók, a gonosztevők, az uzsorások, a prostituták, a lumpok tartják az államot; tartják ám, de úgy, amint a kötél tartja az akasztott embert.

Mikor Mandeville ezen álokoskodásokat világgá bocsátotta, nagy vita kerekedett, melyben a kornak legjobb elméi felháborodással elítélték ezen erkölcsi méregkeverést. A bűn hasznaira nézve p. o. Reimarus azt mondta: «Ac debet hoc tantillum lucri aequa lance ponderare cum ingenti damno nobilissimarum familiarum et vidisset illud nihil esse ad tantam calamitatem.» Voltaire is felszólalt s azt mondta, hogy a jó kormány ugyan a rosszat is jóra fordíthatja, de azért a bűn nem szükséges a világ boldogságához. Mérgekből jó orvosságot lehet készíteni, de azért nem táplálkozunk mérgekkel.¹

Legmélyebben járnak az éleseszű Hume-nak, a nagy kétkedőnek megjegyzései, aki szintén beleszólt e vitába. A fényűzés és kicsapongás, úgymond, nem lényegénél fogva hasznos, hanem csak esetlegesen, bizonyos körülmények fennforgása mellett. Mikor t. i. valamely társadalomban nagy az egoizmus, a restség, a nemtörődöm-ség, a fényűző pazarlás megmozgatja e poshadt vizeket. Mandeville itt azzal a csel fogással él, hogy mikor a fényűzésnek megszűnését feltételezi, a többi kedvezőtlen feltételt érvényben hagyja, pedig bizonyos, hogy ha nagy erkölcsi újjászületés mellett eltűnnék a fényűzés, meg-

¹ Későbbben Vauvenargues helyesen megjegyezte, hogy bűn nemlétében kötelességből tennők meg a jót, amit bűnös szenvedélyből teszünk, tehát a bűn nem szükséges; és, ha tényleg köszönhetünk is valami jót a bűnnek, a bűn csak annyiban hozhatta azt létre, amennyiben valamely erénnyel, türelemmel, szorgalommal, okossággal volt végítve.

szünnék az önzés meg a restség is és helyüket a szeretet, a jótékonyság, a szorgalom foglalná el, melyek fölöslegessé tennék a pazarlásnak «jótéteményeit». Két ellentétes bűn tehát gazdasági szempontból jobb lehet egynél s azért az állam, mint kisebb rosszat, tűrheti, de magában véve a bűn sohasem mondható hasznosnak.

Ha mindvégig vitatkozni akarnánk vele, még nagyobb csalafintaságokon csípnők rajta. P. o. nemcsak hogy egyes bűnöknek árnyoldalait hallgatja el, hanem egész sor bűnt is hallgatással mellőz, természetesen mind olyanokat, melyek tételét, hogy a bűn gazdasági áldás, feldöntének. Tudunkkal a restség is a főbűnök közé tartozik. Ezt Mandeville bölcsen elhallgatja, mert bár merészsége hallatlan, azt még sem meri vitatni, hogy a restség gazdasági szempontból jó.

c) *Az erény apológiája.* A görög álbölcsek arról voltak nevezetesek, hogy pénzért bármily abszurd tételnek bizonyítására vállalkoztak. Egy fiú, aki atyját megverte, a szofistáknak tanácsára így védekezett a törvényszék előtt Mikor atyám engem vert, húst ütött; én is csak húst ütöttem, mikor őt megvertem. Eddig úgy volt, hogy a szülő verte meg gyermekét; miért ne lehetne ezt a szokást megfordítani? Aztán: gyermeket szabad megfenyíteni; joggal vertem meg tehát atyámat, akit az öregség szintén gyermekké tett. Végre: addig terjed a jog, ameddig az erő; én erősebb voltam, tehát jogom volt megverni.¹

Mandeville is ily szerepre vállalkozott, mikor a bűnt védte; de feladatának nehezebbik része volt bebizonyítani, hogy az erény ártalmas és rossz. Ehhez még nagyobb szofisztikára lett volna szüksége; azonban e részben gyengébbnek bizonyult. Így volt ez mindig; az erény

¹ Aristophanesnél.

oly szent dolog, hogy ócsárlói tehetetleneknek bizonyulnak vele szemben.

A mi szofistánk, mikor az erények ellen azt a vádat emeli, hogy nem mozdítják elő a közjót, nem fogyasztanak, nem termelnek, nem nagyobbítják, nem erősítik az államot, ravaszul csak a szerény, lemondó erényeket emlegeti, az alázatosságot, a mértékletességet, a szerénységet és megelégedettséget. Pedig ezek is jobbak az ellenkező bűnöknél; a szerény alázatosság jobb, mint a gőg, mely minden engedetlenségnek, lázongásnak forrása; a mértékletesség jobb az iszákosságnál, a falánkságnál s bármely túlzásnál. Azonban, miért nem emlegeti Mandeville az igazságosságot, mely az országoknak alapja? Miért hallgat a jótékonyaságról, mely ezen alapnak betetőzése? Miért nem szól a szorgalomról és türelemről, melyek a gazdasági javaknak termelői? Miért mellőzi hallgatással az okosságot, a rendszeretetet, a pontosságot, a szelidséget s annyi más hasznos erényt? Miért nem teszi szóvá a hitet, a reményt, a szeretetet, melyekből az igaz ember él, melyekből a legnehezebb percekben erőt, vigaszt merít, melyekben boldogságát találja?

A bölcс Phocionnal¹ Mandevillet is kérdezhetjük: Ha ön, Mandeville úr, cselédet, szolgát fogad fel, vajjon mit szeretne jobban: azt-e, hogy ez a személy torkos, rest, hazug, gonosz legyen, vagy inkább azt, hogy e bűnökkel ellentétes erények legyenek benne? Nem előnyös és kívánatos-e önre nézve, hogy szomszédja igazságos, emberséges és tisztességes ember legyen? Mindegy-e önnek, ha barátja szenvedélyes, kicsapongó, igazságtalan, korhely ember, vagy pedig ha hajlandó a becsületes embernek összes kötelességeit teljesíteni? Ha a házasság

¹ Entretien de Phocion sur le rapport de la morale avu la politique. Mably, Abbé, Oeuvres completes, 1.10. Londres, 1789. 60. 1.

önre a családtyai méltóságot ruházza, tán közömbös lesz-e önre nézve, vajjon gyermekei bűnös vagy erényes szokásokat vesznek-e fel, vagy vajjon felesége könnyelmű nő lesz-e, avagy szerény, magábavonult, takarékos és hű asszony?

Ha tehát az erényes feleség, jó gyermek, jó szomszéd, hű cseléd oly fontosak boldogságunkra nézve, nem áll-e érdekében az államnak, hogy ezen jó tulajdonságokat megbecsülje és megbecsültesse, védje, erősítse, polgárainak lelkébe ültesse? Mi volna vajjon hasznosabb az államra nézve: az-e, ha polgárai Socrateshez, Arisideshez, Brutushoz, Catohoz, Senecához hasonló derék emberek volnának, vagy pedig csupa tolvajok, betörők, csalók, korhelyek, uzsorások, lumpok, gazemberek? Quidquid honestum, idem utile. Az erény nemcsak emberhez méltó, nemes, szép dolog, hanem hasznos is. «Virtus ad omnia bona.»

III. A liberalizmus. Smith Ádám.

1. *Smith Ádám gazdasági naturalizmusa, optimizmus, szabadelvűsége, individualizmusa és amoralizmusa.* A gazdasági liberalizmusnak megalapítójáról nem eléggé ismeretes, hogy ő is Mandevillenek hatása alatt állott.¹ Ő is résztvett az előbb ismertetett vitában és bár cáfolta a Mandeville-féle hamis tételeket, mégis bemocskolódott tőlük. Nem lett antimoralistává, de amoralistává igenis; nem támadta az erkölcsi tényezőt, de mégis kizárta a nemzetgazdasági elméletből.

Hibáztatta Mandevillet, hogy bűnnek nevezi azt, ami bennünk természetes ösztön, hajlam s oda módosította

¹ Smith Ádám fő műve: *Inquiry into the nature and causes of the Wealth of nations*, 1776. Magyarra fordították Enyedi Lukács és Pólya Jakab «Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól» címen. Bpest, 1891.

Mandeville tételét, hogy a nemzeteknek jólétét és felvirulását nem ugyan a bűnöknek, hanem az ösztönöknek kell köszönnünk, jelesen annak az ösztönnek, mely arra sarkal, hogy saját javunkat keressük és vagyonunkat állandóan gyarapítsuk.

A bűn helyébe tehát Smith Ádám az önérdetet tettei s azt a természetes vágyat, melyet ascendizmus (vagy társadalmi kapillaritás) néven már ismertettünk. Ez az ösztön nem bűn, de nem is erény, hanem erő, melyet a Teremtő az emberi természetbe oltott, hogy mozgatója legyen gazdasági tevékenységének. O föltétlenül bízik az emberi természetben s annak ösztöneiben. Ha ezekre hallgat az ember s minden vállalkozásában csak a saját érdekével tanácskozik, a Teremtőnek szándékai szerint jár el. Ez Smith Ádám elméletében a *naturalizmus*: a természetnek túlbecsülése.

Ha minden egyes ember keresni fogja a maga hasznát, boldogulását, vagyoni gyarapodását, fel fog virulni, gazdag és boldog lesz az egész összesség, hiszen a nemzet egyesekből tevődik össze. Azok az erők, hajlamok, vágyak, melyeket a természet belénk plántált, boldogságunkat célozzák. Ha mindeddig nem értük el a jólétnek, gazdagságnak, hatalomnak és boldogságnak azt a fokát, melyre predesztinálva vagyunk s mely után vágyódunk, annak egyesegyedül az az oka, hogy nem hallgattunk természetünk sugalmázására. Bastiat Frigyes, aki ugyanezen iránynak nem alaposabb, de ékesszólóbb képviselője volt, mint Smith, a legrózsásabb színben látja a jövőt s lelkendezve mondja: «Laissons les hommes travailler, échanger, apprendre, s'associer, agir et réagir les uns sur les autres, puisque ausi bien, d'après les décrets providentiels, il ne peut jaillir de leur spontanéité intelli-

¹ V. ö. Dr. Jehlicska Ferenc, Társadalmi kérdés és etika, Bpest, 1908. 121. és k. 1.

gente qu'ordre, harmonie, progrès, le bien, le mieux, le mieux encore, le mieux a l'infini.»¹

Hiszem, mondja ugyancsak Bastiat, még pedig tudományos okok alapján, hogy Isten nemcsak az anyagi, hanem a társadalmi világot is rendezte. Hiszem, hogy a szabad hatóerőket oly összhangzatosan tudta kombinálni és mozgásba hozni, mint a rest molekulákat. Hiszem, hogy az ő gondviselése ha nem jobban, legalább épen úgy kiténik ama törvényekből, melyeknek alárendelte az érdekeket és akaratokat, mint azokból, melyeknek a súlyt s a gyorsaságot vetette alá. Hiszem, hogy a társadalomban csak a tökéletesedésnek és a haladásnak eszköze minden, még az is, ami azt sebzi. Hiszem, hogy a Rossz a Jóhoz vezet és azt előidézi, míg a Jó Rosszhoz nem vezethet, amiből következik, hogy végre is a Jó győz. Hiszem, hogy a társadalomban legyőzhetetlen igyekezet van, hogy az emberek állandóan közeledjenek egy közös üzikai, értelmi és erkölcsi nivóhoz és hogy ez a nivó határtalanul emelkedjék. Hiszem, hogy az emberiség fokozatos és békés fejlődéséhez elég, hogy azok a természetes tendenciák ne zavartassanak és hogy visszanyerjék mozgási szabadságukat. Nem azért hiszem e dolgokat, mert óhajtom őket s mert szívem vágyainak megfelelnek, hanem mert értelmem komoly megfontolás alapján helyesli azokat. Az érdekek harmonikusak, tehát a megoldás egészen benne van e szóban: szabadság.²

Ez Smithék tanában az *optimizmus*. Mint Bastiat szavaiból látjuk, az optimizmusból logikusan következik náluk a teljes szabadságnak követelése, az állami be-nem-

¹ «Hadd dolgozzanak, cseréljenek, tanuljanak, egyesüljenek, hassanak és visszahassanak egymásra az emberek, mert a gondviselés határozatai szerint okos kezdeményezésükből nem eredhet más, mint rend, összhang, haladás, a jó, a jobb, még jobb, egyre jobb a végtelenségig.» Fr. Bastiat, *Les harmonies économiques*, 1850. (Elején.)

² Bastiat, u. o.

avatkozás tana. Minthogy a Teremtő az ösztönökkel maga mozgatja és rendezi a gazdasági életet, nem szabad akadályozni ezen természeti erőknek működését. *Il mondo va da se*. Miként az emberi testnek, míg egészséges, nincs szüksége orvosi beavatkozásra, betegség esetén pedig magamagának legjobb orvosa, úgy a társadalom szerkezetébe sem kell avatatlan kézzel belenyúlni. A jel-szó tehát: *laissez faire, laissez alles!* Az állam elégedjék meg azzal, hogy gondoskodik a közbiztonságról, de a gazdasági tevés-vevés nem az ő dolga. Minél kevesebbet kormányozni! Csak végső szükség esetén avatkozzék be a kormány, akkor is nagyon óvatosan, tapintatosan, mértékletesen.

Mikor a budapestiek reggel 3-4 órakor még mélyen alusznak, a szomszéd falvakban a kocsiknak egész sora hozza a szükséges élelmicikkeket. Ki rendelte meg azokat? Ki hívta? Nem kellett azokat hívni, maguktól jöttek, az önérdék hozza őket, melynek hatása alatt önkéntelenül is megteszik azt, amire a társadalomnak szüksége van. Ez az önérdék az, ami miatt nyugodtan aludhatnak a nagyvárosiak; hogy meg legyen a szükséges élelem, arról ez az istenadta erő gondoskodik. Minek itt tehát beavatkozni, rendelkezni, előírni, tiltani, korlátozni, sürgetni, dirigálni? A gazdasági élet nagy gépezete magától megy. *Laissez faire!*

Ez Smith tanában a *liberalizmus*, melytől, mint fődologtól és gyakorlati következtetéstől (*quod erat demonstrandum*) az egész gondolatmenet elnevezését kapta.

Ez alapon követelték a liberális politikusok a kereskedelem, az ipar, a költözködés és a szerződés szabadságát, amit idővel el is értek.

Hogy a liberálisok annyira irtóztak az államtól, onnét ered, mert nagyon bizalmatlanok voltak vele szemben s viszont túlságos bizalommal viseltettek az *egyén* iránt. Az egyéntől várták az összességnek felvirágzását,

azért teljes és föltétlen szabadságot követeltek az egyén számára.

Ez Smithék elméletében az *individualisztikus vonás*.

Végre, hogy jellemezzük ezen tannak a morálhoz való viszonyát is, miként már jeleztük, Smith Ádám és követői teljesen figyelmen kívül hagyták az erkölcsi szempontokat, mintha a gazdasági élet az egész emberi életnek oly része volna, melyet ki lehet hasítani a nagy erkölcsi világrendből. Pedig maga Smith etikus volt, az etika tanára Glasgowban. Mikor az erkölcsstan magaslatairól a gazdasági élet területére ereszkedett le és ökönómiával kezdett tudományosan foglalkozni, azt lehetett volna hinni és várni, hogy etikai elveit magával hozza és gazdasági elméleteiben érvényesíti. Ám nem így történt. Ó autonóm területnek tekintette a gazdasági életet, mely saját törvényei szerint igazodik és teljesen elég önmagának. Már a gazdasági tevékenységnek célját is amorálisan konstruálta, hirdetvén, miként fő munkájának címe is mutatja, hogy a cél a *gazdagság*, az anyagi javaknak minél nagyobb halmaza, tehát nem a boldogság, nem is a jólét, melyhez az anyagi javaknál más valami is kell. Ilyen lévén a cél, nem lehet csodálni, hogy a hozzá vezető eszközök és utak is ilyenek lesznek, vagyis amorálisak, az erkölcsi szempontoktól és irányelvektől elvonatkozottak, üresen és ridegen technikaiak és mechanikusak. Nála a homo oeconomicus tesz mindent, akinek egyetlen vezérszava az önérdék, a haszon. A homo morális teljesen mellőztetik.

Az Utilenek és a Honestumnak ez a rideg elválasztása az, amit e tanban *gazdasági amoralizmusnak* nevezhetünk.

2. *A gazdasági liberalizmus bírálata*, a) *Túlzott bizalom az emberi ösztönök és szenvedélyek iránt*. Smith Ádám abban a korban élt, mikor bölceletben és irodalomban egyaránt magasztalni kezdték az emberi termé-

szetet, annak eredeti jóságát és nagyszerű képességeit. Ő is azok közé állott, akik föltétlen bizalommal viseltettek az ember ösztöneivel, vágyaival, szenvedélyeivel szemben. Mikor Sulzer Nagy Frigyes előtt védte Rousseau-nak tételét: «az ember jó», a szellemes uralkodó gúnyosan megjegyezte: «Ah vous ne connaissez pas la maudite race à laquelle nous appartenons.» Ugyanezt mondhatni Smithnek is, de sokkal több szemrehányással. Smith éveken át az emberek erkölceit vizsgálta; hogyan lehetséges az, hogy etikus létére oly kevésbé ismerte az emberi szívet? Nem látta-e a történelemben s az életben, mily könnyen lesz bűnné a szenvedély? Nem tudta-e, hogy minden erény két véglet között az arany középúton van s mily nehéz a két ellentétes bűn csábításainak, vonzásának ellenállva ezen a középúton megmaradnia? Nem látta-e az emberi nemnek nagy gyarlóságát, a mérhetetlen tudatlanságot, gonoszságot és nyomort; nem látta-e, hogy «mundus in maligno positus est»? Keresztények között nőtt fel s eleget hallhatta, hogy természetünk nem olyan többé, amint a Teremtőnek kezéből eredetileg kikerült; hogy értelmünk elhomályosodott, keblünkben ott hordjuk gyermekkorunktól fogva a hét főbűnnek veszedelmes csiráit; hogy más törvény van tagjainkban, ellenkező értelmünk törvényével; hogy látjuk a jobbat és sokszor mégis a rosszabbat tesszük; hogy a megromlott emberi természetben nem szabad bízunk, hanem el kell távolítanunk a régi kovászt, *le kell vetnünk a régi Ádámot* és Krisztusba kell öltöznünk.

Jól ismerte a sztoikus erkölcs tanítóknak könyveit; tudta, mily rossz szemmel nézték ők az ösztönt, a szenvedélyt, úgyhogy annak teljes kiirtását sürgették: s mindez nem hatott rá. Az ösztönt, mely magábanvéve is veszedelmes, még fel is bátorította, azt tanítván, hogy tőle kell várni minden jót s teljes szabadságot és büntetlenséget követelve számára a társadalmi életben.

Az emberiség, mely oly keveset tanul saját történetéből, megittasodott az új tanoktól; a politikusok egyetértettek az írókkal; az ösztönök és szenvedélyek felszabadultak. Mindenekelőtt felszabadult az önzés, melynek Smith oly lelkes dicsőítője volt s megkezdte a maga működését. A gazdasági élet színterén megjelent a «homo oeconomicus», a megtestesült egoizmus, aki csak saját érdekeivel törődött és vak és süket lett másoknak és a köznek érdekeivel szemben. Enrichissez vous!; mielőbb, minden áron, minden eszközzel meggazdagodni s aztán elmerülni a gyönyörökben! Ez volt a jelszó, a társadalomnak nagy vágya és mozgóatója. Az összes felszabadult és dicsőített szenvedélyek közül a fősvénység foglalta el a lelkekben az első helyet, mert a többi szenvedély csak úgy elégülhet ki kedve szerint, ha előbb az avaritia jó sok pénzt szerez. Bevonult tehát a fősvénység a maga rendes csatlósaival, a göggel s a bujasággal az emberi szívbe s megölt abban minden nemesebb érzelmet, az igazságosságot, a szeretetet, a nagylelkűséget s minden tisztességtudást és emberiséget. Az emberek megszerették és megszokták a kellemes és hasznos bűnöket; a gazdagok fősvénysége felkeltette a szegényeknek fősvénységét; mindenki csak a földi javakban kereste a boldogságot; lealjasult, megromlott minden, csupán egy-néhány bölcs ember maradt érintetlen a nagy korrupció közepette, azok, akik tudták, hogy a boldogság nem a bűnben, hanem az erényben van s hogy mulandó földi kincsek az emberi szívet betölteni nem képesek. Ezeknek szava egyelőre a pusztában kiáltónak szava volt; hiába hangoztatták, hogy ahol sok a szabadság, sok a tévedés is; hogy Isten nem az ösztönt, hanem az észet rendelte vezérünknek s ennek is a kinyilatkoztatás fénysugarával kölcsönzött több világosságot és erőt, hogy mérsékelni, fékezni, vezetni tudja a szenvedélyeket, hogy ezek abban az örök harcban, melyet jobbik részünk ellen folytatnak,

főül ne kerekedjenek. Nem minden, ami a szenvedélynek hízeleg, igazi jó; s nem minden, ami neki visszatetszik, rossz. Nem lehet vezér, aki ennyire vak s aki már eddig is oly sokszor vezette tévutakra az emberiséget.

b) A *Smith-féle optimizmusnak alaptalansága*. A liberális iskola valóságos földi paradicsomot ígért az embereknek, ha a szabadsági eszméket megvalósítják. Ez megtörtént, de a paradicsom helyett inkább a pokolhoz hasonló állapotok következtek be. A termelés nagyon föllendült, de ez még nem jelentette a köznek a javát. Sokan gazdagok kezdtek lenni, de még többen szegények s miként Sismondii megállapította, a gazdagok még gazdagabbak lettek, a szegények még szegényebbek. Fáraó álmában a sovány tehenek falták fel a kövéreket; itt megfordítva történt, a kövérek falták fel a soványakat. Aki fogalmat akar magának alkotni arról, mily ördöge lehet az ember saját embertársainak, olvassa el e kornak történetét, vagy a nagy szociológusoknak idevágó műveit. A kapzsi tőkések összegyűjtötték gyáraikban a szegény szülőknek, az árva- és lelenházaknak gyermekeit; odaállítva a kis csöppségeket a gépek mellé, halálra dolgoztatták őket. Időmegtakarítás céljából munkaközben adtak enni a gyermekeknek; ha lehetett, egyik kezével evett a gyermek, a másikkal forgatta a kereket; ha mindkét keze el volt foglalva, a munkafelügyelők etették. Ha a hosszú munkától kifáradt gyermek elálmosodott, egy közös nagy ágyba, melyet soha nem tisztogattak, nem szellőztettek, dobták be és másokat húztak ki az ágyból, hogy helyette dolgozzanak, nehogy szünetelni kelljen a gépnek. Az elpusztult gyermekeket a szemétdombon elásták. Szegény munkásleányok a legundokabb rongyokat

¹ J. Ch. Sim. de Sismondi (1773-1842.) eme két munkában támadja a liberalizmust: *Nouveaux principes d'économie politique*, 1819. és: *Études sur les sciences sociales*, 1836.

válogatva és osztályozva tudóvést kaptak s a legkülönbébb járványokban pusztultak el. Agyongyötört munkások ott a gép mellett szültk meg sokszor gyermekeiket.

De minek folytassam? Hiszen kötetek kellenének mindannak a testi-lelki nyomornak, annak a gaz elnyomásnak, kiszipolyozásnak, brutalitásnak és szívtelenségnek leírásához, melyet a Smith által magasztalt önzés előidézett. Homo res sacra, de e szent dologból csak egyszerű *dolgot* csinált a tőkésnek kapzsisága, melyet nálánál silányabb dolgoknak, ipari áruknak kedvéért tömegesen fölládozott. Annak a jónak, jobbnak és legjobbnak helyébe, melyet Bastiat jósolt, a rossz, rosszabb és legrosszabb lépett s Marxnak igaza volt, mikor megszerkesztette a híres Verelendungstheoret (immiserimento), mely a modern nagyipari termelés első éveiben joggal megállapítható volt s melyet csak akkor kezdtek cáfolni a tények, mikor végre megmozdult az uralkodó osztályoknak bünös lelkiismerete s egymásután megjelentek a munkásvédelmi törvények, hogy legalább a legkiáltóbb embertelenségeket megszüntessék.

c) *A laissez faire önmagában és gyümölcseiben.* Ily keserves tapasztalatok után be kezdtek látni a jobb emberek, hogy a «laissez faire» elvét nem lehet fenntartani. Az állami be nem-avatkozás folytán szabadok lettek a bárányok, de a farkasok is s a farkasok felfalták a bárányokat Mihelyt megéreztek a szenvedélyek, hogy megszabadultak az állami féktől, azonnal kitört a «bellum omnium contra omnes»; a létért való harc átragadt a gazdasági térre, ahol az erősebb a legnagyobb haszon reményében vetette rá magát a gyengébbre és szembezőkően kitűnt, hogy a tigris nem oly veszedelmes az emberre nézve, mint az ember.

Il mondo va da se, a világ magától is mozog és megy, de az a kérdés, hogy hogyan? A vidék parancs nélkül is szállítja a városba az élelmicikkeket, ám az a

kérdés, hogy jót szállít-e és eleget, nem hamisítványokat és milyen áron? A természet működik ugyan, de lassan és tökéletlenül. A gazdasági életbe be kell avatkozni, el kell nyomni a csalást, a hamisítást, az uzorát, a bűnös spekulációt; az érdekeknek kiegyenlítését, melyek maguktól bizony nem harmonikusak, megfelelő beavatkozásokkal meg kell teremteni. Még ott is szükséges a beavatkozás, ahol nem uralja a gazdasági életet annyi lelketlen, ravasz és leleményes önzés, mint minálunk. Az állam nem lehet anarchia plus csendőr, miként Carlyle a liberális államot meghatározta. A szabadságnak bizonyos foka jó, de korlátozni kell az igazságosság, a becsület s az emberiség törvényeivel. Úgy aztán lesz gazdasági élet, de nem lesz elnyomás és kizsákmányolás; lesz verseny, de nem lesz szennyes konkurrencia s a gyengébbnek irgalmatlan legázolása.

d) *Az egyén gyarlósága.* így állván a dolog, csakhamar ki kellett ábrándulni az individualizmusból is, mely a Smith-féle liberális tannak szerves részét képezte. Smith túlságos bizalommal volt az egyén iránt és semmit sem bízott a kormányban. Pedig, miként a tapasztalat megmutatta, az egyéntől, mely oly gyenge és rosszakaratú, nem lehet várni sok jót, minden jót. A magánigyekezetet ugyan nagyban serkentette a liberalizmus, hirdetvén, hogy kiki a maga szerencséjének kovácsa, hogy nem kell várni az államtól semmit; de ugyanez a liberalizmus főktelenné tette az erős egyént, a gyengét pedig a nyomornak szolgáltatta ki. A termelést nagyban előmozdította, de a termelt javakat nem tudta elosztani úgy, hogy hasznára váljanak az egész köznek.

Adjunk tehát szabadságot az egyénnek, de követeljünk tőle igazságosságot, tisztességet és emberséget. Ne feledje, hogy nemcsak ő van a világon, hanem más egyének is léteznek s a köz is létezik. Hadd fejlődjék, gyarapodjék az egyén, de legyen tekintettel a közjóra is.

Szabadsága csak addig terjedjen, amíg összeegyeztethető a közérdekkel. Az ember egyén, de társas lény is; mint ilyennek csak viszonylagos szabadság jár, azzal a kötelezettséggel, hogy illeszkedjék bele a társadalom egészébe. Sokat várunk az egyéntől, de nem mindent.

Antiindividualisták vagyunk tehát, de azért még nem szocialisták.

e) *A gazdasági élet etizálása.* Az a sok visszaélés, mely a tőkés termelésnek első szakát annyira beszenyeyezte, mind úgy történt, hogy az emberek, kiket a gyors meggazdagodás vágya elvakított és megvadított, durván megsértették az erkölcsi törvényeket. Újból kitűnt, hogy a morált nem lehet büntetlenül mellőzni. Smith mellőzendőnek tartotta, mintha a gazdasági ténykedés pusztán a homo oeconomicus-nak dolga volna, ennek a szörnyetegnek, akit csak az önérdek vezet, aki a szeretetnek egész készletét, melyet a Teremtő minden emberi kebelbe helyezett, csak önmagára fordítja.

Ha szabadságot adunk az embereknek, a legerősebb erkölcsi vértezettél kell őket ellátnunk, nehogy a szabadsággal visszaéljenek. Csak aki erélyesen fegyelmezni tudja magát, érdemli meg azt a föltétlen bizalmat, mellyel Smith az emberek iránt volt.

Nem elválasztani kell tehát a morált és az ökonómiát, hanem egybeforrasztani. Még pedig nem akármilyen morál alkalmas arra, hogy a szenvedélyeket féken tartsa. Smith ugyan hiába vitte volna bele nemzetgazdasági elméleteibe a maga erőtlén, üres etikáját. Mert hiszen mit tudott volna mondani ő annak a kapitalista vámpírnak, aki a munkások vérét szívta? Csak ezt: «Ne tedd, ne tedd, mert a tárgyilagos szemlélő nem tud rokonszenvezni a te eljárásoddal.» Ismeretes ugyanis, hogy az ő etikája szerint jó cselekedet az, mellyel a tárgyilagos megfigyelő rokonszenvezni tud, rossz pedig az, mely ennek a megfigyelőnek antipatikus. Ám ily frázissal

ép oly kevésbé lehet visszatartani a kapzsi önzést, mint megszappanozott farkánál fogva egy szaladó sertést.

Visszatartó, fēkező, nemesítő erő csak abban az erkölctanban van, melyet Isten Fia hirdetett, mely nemcsak aljasságot lát a gyengébb embernek elnyomásában, hanem megsértését egy isteni törvénynek, mely sértésért felelni kell az örök Bíró Ítélszéke előtt.

Ennek a keresztény erkölctannak elhanyagolása és lábbaltiprása miatt ostorozta Carlyle oly szent haraggal a liberalizmust. «Háromszorosan átkozott, úgymond, háromszorosan istentelen a liberális nemzetgazdászok tana: keressétek mindenekelőtt saját érdeketeket s elő fogjátok mozdítani az összességnek javát. Jézus mást mondott: keressétek mindenekelőtt Isten országát!»

Ha kikapcsoljuk az ökonómiából a morált, a termelés bűnös, elnyomó, szennyesen versenyző lesz; a forgalom tele lesz csalással és uzsorával; az elosztás igazságtalan és méltánytalan; a fogyasztás mértékletlen, fényűző, a szegény emberre nem tekintő.

Smithnél nemcsak a gazdasági eljárás, hanem már annak célja is amorális. Ő nála a vagyon a cél, az ember pedig ennek eszköze. Az emberi méltóságnak ezen durva lealacsonyítása ellen még Kantnak etikája is protestál, főelvként vallván, hogy az embert sohasem szabad merő eszköznek tekinteni; annál nagyobb felháborodással itéli azt el a keresztény erkölctan/az emberi méltóságnak legfőbb öre és nagyobbitója.

IV. A szocializmus. Marx Károly.

1. *Naturalizmus és amoralizmus Marxnál, a Marx-féle peszimizmus, a szocializmus, a szocialista kényszer, Marx optimizmusa.* Oly lényeges hibákkal, amilyeneket megállapítottunk, a liberalizmus nem maradhatott sokáig a helyzet egyedüli ura. Sőt, hogy újból bebizonyuljon

az emberi értelemnek gyarlósága, az egyik véglet megint csak a másik véglethez vezetett, mintha az emberi gondolkodás nem volna egyéb örökös táncnál és ingásnál az arany középút körül, melyre csak nagy baklövések után szokott lépni az emberiség, de csak rövid időre, hogy aztán elülről kezdődjék a bukducsolás. Akik liberalizmust vetettek, *szocializmust* arattak.

Az új mozgalomnak Marx Károlyi volt legfőbb vezére, aki 1818-ban született Trierben eredetileg zsidó, de aztán protestáns hitre tért szülőktől, s 1841-ben Epikur-ról írt értekezése alapján a bölcséletből magántanárrá habilitáltatta magát Berlinben. Hű munkatársa volt Engels Frigyes, akivel együtt negyven esztendő t szentelt az újkor legnagyobb problémájának, a munkáskérdésnek.

(*Naturalizmus és amoralizmus Marxnál*). Marxnak kiindulópontja azonos Smith Ádáméval; ő is naturalista és amoralista, bár erre több saját oka is volt. Ő is az ösztönnek, nevezetesen az önzésnek tulajdonítja a vezérszerepet a gazdasági élet terén; de ebben aztán következetes: ne csak az urak legyenek önzők, hanem a munkástömegek is. Az etikát ő is kirekeszti a nemzetgazdaságból; nem úgy mint Smith, aki a maga etikáját nem vitte bele az ökonómiába, hanem mint olyan ember, akinek nincs is etikája. Marx ugyanis a Feuerbach-féle materializmust vallotta; materialistának pedig nem lehet etikája. Azért nem az erkölcs, nem az igazságosság és a szeretet nevében ítéli el a kapitalizmusnak szörnyű bűneit; ily szempontokat ő nem ismer; hanem ahelyett merőben technikai természetű nemzetgazdaságtani érvekkel döngeti a liberalizmusnak repedező épületét. Az em-

¹ Munkái: Das Kapital, 1867; für Kritik der polit. Ökonomie; Der Achtzehnte Brumaire des L. Bonaparte; Das Kommunistische Manifest; Das Elend der Philosophie.

berszeretet, az igazságosság, szép szólamok, de gyengék, hasznavehetetlenek; nem kell tehát ezeknek nevében követelni a mai viszonyoknak felforgatását. A gazdasági életnek megvannak a maga külön törvényei, melyek már működnek, feltartóztathatlanul mennek a maguk útján s nemsokára rombadöntik a magántulajdon alapján álló mai világot. Ezek a gazdasági törvények csinálták eddig is a világtörténelmet; az emberek nem vették észre, hogy a vallásnak, jognak, bölcséletnek, erkölcsnek háttérben ott vannak és működnek a gazdasági erők, mint az igazi «Ding an sich»; a többi pedig, bármily szép is legyen, mind csak reflex, látszat, légius felsőépítmény, mely nem alakít, nem mozgat, hanem az alapokkal együtt mozog és átalakul. Általános érvényű erkölcsstan nem létezik; minden társadalmi osztály, amint a gazdasági viszonyok erejénél fogva kialakul, maga csinálja a maga etikáját, mely oly változékony, gyenge és semmitmondó, mint rokona, az etikett.

(A *Marx-féle peszimizmus*). A liberalizmusnak és a szocializmusnak egyezése csak erre a «proton pseudos»-ra terjed; a következő lépésnél már elágaznak útjaik. Míg a liberális iskola eldorádói állapotokat remélt a felszabadított önzés gyümölcseképen, a szocialisták éppen ellenkezőleg azt tanították, hogy a gazdasági erők, amíg a mai társadalom fel nem forgattatik, valóságos poklot fognak létesíteni a földön. Íme, mily eltérő eredményekhez lehet jutni egy és ugyanazon kiindulópontból! Marx ugyanazokból a gazdasági tényezőkből, melyektől a liberalizmus a végtelen haladást várta, megkonstruálta a maga «elnyomorodási elméletét», mely szerint az emberiség nagyobb részének sorsa szükségképen rosszabbodik, az értelmi, erkölcsi és fizikai nyomor egyre nagyobb arányokat ölt s mindig intenzívebb, borzalmasabb lesz. A tőkés a kereslet és kínálat törvénye szerint a lehető legolcsóbban veszi a piacon a munkást, akinek csak a

legszükségesebb napi élelemre való bért ad, munkájának hasznát pedig, mely a fizetett bért többszörösen fölülmúlja, vigyorogva zsebrevágja. A szabály Marx szerint az, hogy a munkás csak a felét kapja annak, ami joggal megilletné, a többi, mint Mehrwert, a tőkésnek zsebébe vándorol.¹ Ez a rövid értelme annak a hosszú és nyakatekert okoskodásnak, mellyel Marx ezen kizsákmányolásnak szükségképeni voltát bizonyítja. Ha csak magát a tényt akarná konstatálni, egy-két szóval megtehetné; ő azonban be akarja bizonyítani, hogy ez az igazságtalanság szükségszerű, a mai viszonyok mellett elkerülhetetlen, a gazdasági törvények szellemében való. Ily hamis feltevésnek igazolása sokkal nehezebb; ehhez kellett az az erőltetett és homályos fejtegetés, melyet Marx az értékről és az érték-többletről írt.

Miután a tőkés ily módon nagyobb nyereségre tett szert, gépeket állíthat be gyárába, melyek sok munkáskezet fölöslegessé tesznek; egyre jobban felfegyverkezve, kinyújthatja a munkanapot, csökkentheti a munkabéretet tetszése szerint, hiszen a munkástartalékok (Reserve-armée) melyek a technikai eszközök térfoglalásával egyre nagyobbak lesznek, mindig elegendő és olcsó munkáskezet szolgáltatnak. így természeti szükségszerűséggel válik a munkások sorsa egyre nyomasztóbbá; lakásaik rosszabbak az állatok barlangjainál; táplálékuk kevés és rossz; feleségeik a gyárba vonulva elhanyagolni kénytelenek a háztartást; leányaik a tőkésék prédájává lesznek s a gyenge bérek kiegészítése céljából a prostitúcióba sülyednek; gyermekeik elpusztulnak s akik megmaradnak, elzülленek; a férfiak meggyülvén a pusztá, rendetlen, rideg otthont, megszeretik a korcsmát és alkoholikusokká lesznek.

¹ V. ö. Kapital, I.; Marxnak körmönfont és homályos fejtegetéseit francia világossággal magyarázza Gide-Rist, Histoire des doctrines économiques, 531. es k. 1,

Íme, így fest Marx szerint az a földi mennyország, melyet a liberalizmus ígért!

(A *szocializmus*). Miután Marx a liberális optimizmus helyébe a maga pesszimizmusát tette, tovább ment a maga útján s a Smith-féle individualizmus helyett a szocializmust írta zászlajára. A liberalizmussal ellentétben Marx semmit sem remél az egészszől; ennek helyébe a nagy társadalomnak kell lépnie. A vagyont elvételük az egyén kezéből s a társadalom egészére ruháztatik. Ilyen társadalmi, szocialista lesz aztán a termelés, a forgalom, az elosztás és a fogyasztás is, szóval a gazdasági s jelesen az ipari tevékenységnek egész folyamata. A termelés élén nem a tőkés egyén fog állani, hanem maga a szocialista társadalom; a kereskedelem megszűnik, mert a kommunista elvtársak a közös raktárakban kapnak minden szükséges cikket; az elosztás egyenlő lesz, amint kommunista viszonyok között másképp nem is lehet; a fogyasztás szintén egyenlő és lehetőleg közös lesz, miként a kommunizmus természete magával hozza.

Ezeket az állapotokat nem kell sürgetni, sem előkészíteni, sem kiküzdeni; mindez így lesz, mert a társadalom szükségképpen a kommunizmus felé halad, melynek beköszöntét Marx már 1896-ra várta. Külön természeti törvények gondoskodnak arról, hogy a dolgok így alakuljanak. A nagy üzemek felfalják a kis üzemeket s aztán egymást is, úgy hogy a gyári üzemek egyre kevesebb kézben pontosulnak össze (az üzemösszpontosítás törvénye); e kisszámú tőkés osztállyal szemben az elnyomorodott munkásoknak óriási osztálya fog állni s meg fogja vele vívni a maga diadalmas harcát, miként eddig is csak osztályharcokból állott az emberiség története (az osztályharc törvénye); e harcnak kimenetele kétségtelen, a kis tőkésosztály alul marad, a mai társadalom, mely a magántulajdon fölé épül, össze fog dőlni, mely eseménynél a munkásságnak nem kell erőlködnie,

csak egy keveset kell segédkeznie, hogy az új világ megszülethessek (a katasztrófa-törvény, a nagy Kladderadatsch).

(*A szocialista kényszer*). A Smith-féle liberalizmus helyébe ily módon a szigorú kommunista rend lép; a szabadság helyét a kényszer foglalja el; az állami be — nem — avatkozás ideje véget ér, mert a társadalom mindenbe be fog avatkozni. A termelés, a kereskedelem, a pályaválasztás, költözködés és szerződés szabdsága megszűnik; szabadság helyett majd kalácsot kap az ember, borral fog mosakodni, sonkával fog törülközni.

(*Marx optimizmusa*). Mert Marxék csak a mai társadalommal szemben pesszimisták; egyébként pedig a maguk jövődő társadalmát a legrózsásabb színekben látják. A főkorriffeusok erre nézve óvatosságból nem bocsátkoznak ugyan részletekbe, de követőik arra a néhány vérmes ígéretre, melyre Marx és Engels szorítkoznak, egész utópiákat építenek.

A szocialista államban vagy társadalomban nem lesz házasság, hanem szabadszerелеmben fognak élni az emberek (Bebel); a szabad szeretkezésnek gyümölcseit nem a szülőnek kell nevelnie, hanem majd az állam vállalja e terhet; ez a szocialista nevelés jobb, rendszeresebb lesz; a szocialista vezetők kiválogatják és külön kiművelik a legtehetségesebb gyermekeket s így valósággal tenyésztani fogják a lángelméket; minthogy minden embernek kell majd dolgoznia, három órai napi munka teljesen elég lesz a szükséges dolgoknak termelésére, a többit majd szellemi foglalkozásoknak lehet szentelni és kellemes szórakozással eltölteni; a sok kiváló tehetség bámulatosabbnál bámulatosabb gépeket és módszereket fog feltalálni s nincs kizárva, hogy majd kőből is fognak tudni kenyeret csinálni. A munka nem lesz többé teher, mert a legszebb helyiségekben fognak majd az emberek dolgozni, a foglalkozás változatos lesz és gazdagon jutalmazva.

Így végre a *földön* fogjuk megvalósítani a mennyországot. A régi mennyország, melyet csak nyomorában s a jobb után való homályos vágyakozásában költött magának az emberi képzelet, magától meg fog szűnni. Az ember a földön leli meg a maga boldogságát, az eget az angyaloknak s a verebeknek hagyja.

2. *A socializmus bírálata*, a) *A socializmus és az erkölcsi tényező*. Bármily radikális, gyökeres módon kívánja is megoldani a szociális kérdést Marx K.,¹ mégsem mondható elég radikálisnak, mert még ő is a felszínen marad, a bajoknak igazi gyökeréig nem hatol. Ez a gyökér a romlott emberi természet, nevezetesen az önzés, sz. Ágoston szerint: «amor sui usque ad contemptum Dei». Ez ellen Marxnak semmi kifogása nincsen; de épen ezért egész akciója, annak terve, bölcselete és szociológiája elhibázott és sikerre nem vezethet. Amíg a rossz gyökér marad, addig az egyik megszüntetett baj helyébe, mint új ágakat, új bajokat fog hajtani. Azért a fejszét a fának gyökerére kell tenni.

A társadalom reformját részeinek reformjával kell kezdeni. A társadalom egyénekből áll; amíg az egyének a régiek maradnak, egoisták, uzsorások, gyönyörhahjaszók, haszonlesők, kegyetlenek, addig általános társadalmi jobbulásra nincsen kilátás. A bajoknak forrása, mint láttuk, a romlott emberi szívben van; az ember ezt a szívet a kommunista társadalomba is magával vinné. Tegyük fel, hogy a kommunizmus tényleg a legideálisabb társadalmi szerkezet volna: mit használ a leg-tökéletesebb alkotmány is romlott embereknek? Szibari-táknak ugyan adhatsz jó törvényeket, intheted szorgalomra, buzdíthatod a közjóért való lelkesedésre, önfel-

¹ V. ö. Pesch, Lehrbuch der Nationalökonomie, I, 303-392; V. Cathrein, Der Sozialismus, Freiburg im Br. 1906; Földes Béla, Társ. gazdaságtan, I. 499. és k. 1.; W. Sombart, Sozialismus, 72. és k. 1. ect.

áldozásra; mindez oly kevésbé fog rajtuk, mint a kacsa hátán a víz. Alapos és általános erkölcsi regeneráció nélkül a kommunista társadalmi berendezésnek nem volna szilárd alapja, azért csakhamar összedőlné, mint az a ház, melyet homokra építettek.

Mint minden országnak, úgy a kommunista államnak is a tiszta erkölcs volna támasza,- talpköve, melyet semmiféle kényszer, terror, rendőr, csendőr, felügyelő, hajdú, ellenőr, korbács nem pótolhat.

Marxnál sokkal mélyebb bölcsnek bizonyul Amiel, mikor hangoztatja, hogy nem az állami kényszernek közegei, hanem azok az emberek tartják fenn a társadalmat, akik meg nem figyelve, senki által nem látva, nem dicsérve is, csupán a kötelesség, a lelkiismeret szavára hallgatva végzik munkájukat.

«A társadalom, úgymond,¹ a lelkiismereten nyugszik. A civilizáció első sorban az erkölcsiségnek a dolga. Becsületesség, jogtisztélet, kötelességtudás, felebaráti szeretet, szóval erény nélkül inog és dűledezik minden; sem a tudomány, sem a művészet, sem az ipar, sem adóbehajtók, csendőrök nem tarthatnak fenn oly épületet, melynek alapja el van hibázva. Oly állam, mely csak számításon és megfélemlítésen alapszik, gyarló és gyenge épület. Mindennemű civilizációnak alapja a tömegeknek átlagos erkölcsössége és a jónak elegendő gyakorlása; sarkköve a kötelesség. Azok, akik nem látva is teljesítik kötelességüket s ezzel jó példát adnak, igazi üdve és oszlopai ennek a csillogó világnak, mely pedig tudomást sem szerez róluk. Tíz jó ember megmenthette volna Sodomát; de ezer és ezer becsületes ember kell, hogy megmentse a nemzetet a romlástól és a pusztulástól».

Ha materialisták lesznek az elvtársak, erkölcsnél-

¹ Amiel, Napló, 1870. aug.

küliek, miként a «tudományos» szocializmus megalapítói akarják, az egész kommunista épület olyan lesz, mint a kártyavár, mely a legelső lökésre halomra dől.

Természetesen Marx nem volt oly naiv, hogy lehetségesnek tartott volna társadalmat, mely csupa gazemberekből áll; ő is tudja, hogy nagy önmegtágadás, fegyelmezés, altruizmus nélkül nem boldogulnának. De ő túlbecsüli a külső viszonyoknak befolyását: amint a mai társadalmi szerkezetben látja minden rossznak forrását, úgy viszont ezen szerkezet átalakításától várja az egész emberi léleknek jobbraváltozását. Nem lesz magántulajdon, tehát lopás sem lesz, kizsákmányolás nem lesz, véli ő. Ám ennek a reménykedésnek nagyon gyenge az alapja. Ha fel is tesszük, hogy megszűnnék a fősvénység, a vagyon után való mohó vágy, ott van még a többi hat bűnforrás: a kevélység, bujaság, irigység, torkosság, harag és restség. Azonban tévedés azt hinni, hogy az emberi természetből a bírásnak ösztönét, a magántulajdon után való természetes vágyat ki lehetne ölni. Naturam expellas furca, tamen usque recurret. A magántulajdon újból kicsiráznék, hiszen a legszükségesebb használati javakat ki-ki elfogyaszthatná vagy megtakaríthatná. «Natura contumax est, non potest vinci, suum poscit».¹

Az összes bajoknak főforrása nem kívül, a fölszinen van, hanem mélyen bent az emberi kebelben. «Quid nos decipimus? non est extrinsecus malum nostrum: intra nos est, in visceribus nostris haeret».² Már pedig benső bajokat belülről kell gyógyítani; erkölcsi természetű problémákat erkölcsi és nem amorális úton kell megoldani.

b) *A kommunista termelés, forgalom, elosztás és*

¹ Seneca, Ep. 116. «Makacs a természet, nem lehet legyőzni, megköveteli a magáét».

² Seneca, Ep. 56.

fogyasztás hibái. A liberális individualizmussal szemben Marx és elvtársai (socii, társak) a szocializmust írták zászlójukra, vagyis oly társadalmi rendet, ahol a társak közösen (communiter, innét: kommunizmus) fogják bírni és élvezni a vagyont. Külön törvények gondoskodnak Marx szerint arról, hogy ez az állapot akarjunk és beleavatkozásunk nélkül, sőt esetleg annak ellenére is létrejöjjön.¹ Ám ezek a törvények nem működnek, mégpedig azon egyszerű oknál fogva, mert ami nincs, nem működhetik. Nekünk módunkban van a fejlődésnek hosszabb vonalát látni, mint Marxnak volt; az ő idejében tényleg úgy látszott, hogy a nagy üzemek fel fogják falni a kicsinyeket; úgy látszott, hogy tényleg kialakul a két ellentétes osztály, a kevés kapitalista szörnyeteg s az elnyomorodott munkásságnak beláthatatlan tömegei; úgy látszott, hogy a Marx által jószolt katasztrófa tényleg elkerülhetetlen. Ám most már maguk a szocialisták is belátják, hogy a dolgok nem így alakulnak; a kommunizmus nem jön magától, tehát legfőljebb meg kell csinálni, mégpedig vagy forradalommal, vagy parlamenti többségnek határozatával.

Azért most már arra a kérdésre kell megfelelnünk: kívánatos-e a kommunizmus és ha létesülne is, lehetne-e fenntartani? Mindkét kérdésre tagadólag felelünk, mégpedig a következő okok alapján.

A szocialisták azt állítják, hogy a kommunizmus mellett kevesebb munkával jobbat és többet lehetne termelni.

Jobbat? A mai termelés változatos, gazdag, haladó; hatósági úton ily termelést nem lehetne elérni. A magántulajdon alapján, mikor van privát kezdeményezés, verseny, mikor egyes tehetséges emberek egész életet

¹ V. ö. Dr. Jehlicska Ferenc, Társ. kérdés és etika, I. rész
A marxista-irány.

szentelhetnek bizonyos szakmáknak, mikor kísérletezhetnek, találmányaikkal nemcsak dicsőséget, hanem vagyont is szerezhetnek, oly változatos, szép, hasznos s egyre bámulatosabb dolgokat produkál az emberiség, hogy őseink, ha feltámadnának, mindezt az ördög segítségének tulajdonítanák. A kommunista renddel egyszerre megszűnnék a magánkezdeményezés, a verseny, szabad kísérletezés és értékesítés s az egész termelési folyamatot hatalmas állami hivatalnoksereg venné kezébe, mely minden kérdést, újabb eszmét, felmerülő tervet előbb megbeszélne, bizottságokhoz utasítana, megtárgyalna, megszavazna vagy leszavazna; egyes embereknek nem volna idejük sem szabadságuk bizonyos eszmékkal foglalkozniuk, mert a hatóságok mindenkit oda rendelnek munkára, ahová nekik tetszik. Ily viszonyok között Marx sem írhatta volna meg a maga «Kapital»-ját, mely munkához negyven esztendőre volt szüksége.

Ily esetlen, nehézkes és komplikált állami vezetés és szervezés mellett a termelés régibb, egyszerűbb, primitívebb formáira esnek vissza, tehát nem *jobb*, hanem *rosszabb* lenne.

De talán a nagyobb mennyiség kárpótolna a rosszabb minőségért? Ez sem várható. Ugyanis a munka a kommunizmusban nem változnék gyönyörré. Ott is kellene elvégezni mindazt a kellemetlen, nehéz, sőt egészségtelen munkát, melyek ma is végeztetnek. Ám ma, a magántulajdon mellett hatékony indítóerők vannak, melyek a velünk született restséget sarkantyúzzák: a megfelelő jutalom, mely a munkás tulajdonát képezi, a vagyon gyarapításának lehetősége, a megélhetésért való egyéni felelősség, a családi élet, a szorgalomnak ez a hatalmas hajtókereke, ami pedig a kommunizmusban mind elmaradna, hiszen ott a megélhetésről az összesség gondoskodnék a munka egyformán jutalmaztatnék, vagyont gyűjteni nem lehetne, család nem léteznék. Az a

számtalan kitűnő fej és ügyes kéz, mely ma folytonos munkában van, hogy saját sorsát javítsa, önnálló munkáját abba hagyva, kelletlenül végezné a kijelölt kényszer-munkát. Ily állapotok a szorgalmat csökkentenék, a restséget erősítenék. A kommunista Spártában — épen az általános kedvetlenség és restség miatt — a munkafelügyelőknek meg volt engedve, hogy a rest munkásnak ujjába harapjanak.

Ily megcsappant munkakedv, igyekvés, szorgalom mellett nem többet, hanem lényegesen kevesebbet lehetne termelni.

De talán kevesebb munkára lenne szükség s ennek fejében szívesen beérvék a szociusok a rosszabb és kevesebb élelemmel? Ez is alaptalan előítélet; hiszen a munkanapot már csak azért is nem megrövidíteni, hanem kinyújtani kellene, mert az emberek nem dolgoznának oly buzgón és lelkiismeretesen, mint manapság teszik. Erre azt szokták felelni a szocialista írók, hogy a kommunizmusban *mindenki* dolgoznék, így tehát több munkás lévén, kevesebb munkaidő esnék egyre-egyre, úgy hogy 3 órai munka — sőt Bellamy 10 percről álmódoszik — elegendő lenne a szükséges javaknak termelésére.

Ez a balhit azon a nézeten alapszik, mintha ma töméntelen volna azon emberek száma, akik egyáltalán nem dolgoznak, vagy pedig haszontalan foglalkozásokkal töltik idejüket. Pedig nem úgy van. Az embereknek túlnyomó többsége ma is dolgozik, még pedig azon egyszerű oknál fogva, mert különben megölné az unalom. Az igaz, hogy nem mindenki végez anyagi, testi, gyári munkát, hanem szellemi is; de hát a szocialista társadalomban talán nélkülözni lehetne a szellemi munkákat? Már csak nem akarnánk a pusztá kenyeréért lemondani a kultúráról? És tegyük fel, hogy az általános munkakényszer mellett annak a pár ezer embernek is

kellene hasznosan foglalkoznia, akik ma lustálkodnak: viszont a kommunista hatósági vezetés, a termelésnek, elosztásnak és fogyasztásnak központi rendezése oly beláthatatlan hivatalnokot, írnokot, jegyzőt ellenőrt tenne szükségessé, hogy e formalizmus miatt számtalan kéz elvonatnék a produktív foglalkozástól.

Így tehát nem kevesebb, hanem több munkára volna szükség a kommunista rendszerben s e több munkával rosszabbat és kevesebbet termelnének. A remélt kövér esztendők helyett soványak következnenek be. A tejjel-mézzel folyó Eldorádó csalóka álm, melyből a legnagyobb nyomorra ébrednének a sociusok, mint szomorú valóságra.

Ha csak a termelésre gondolunk is, elég okunk van, mint látjuk, a bizalmatlankodásra. Ezen okok még gyarapodnak, ha a gazdasági életnek egyéb fázisait is tekintjük így mindenekelőtt a *javaknak elosztását*.

A termelt javak elosztásának a kommunizmusban igazságtalannak *kellene* lennie, hogy egyenlő lehessen és hogy kizárassék a magántulajdon keletkezésének lehetősége. Szorgalomra, tehetségre, ügyességre, erőre, erényre, ezekre a nagy és természetes különbségekre nem lehetne tekintettel a vezetőség, mert ha a jobb és szorgalmasabb munkást gazdagabban jutalmazná, önmaga hozná be az ablakon a vagyombeli különbséget, melyet az ajtón ki dobott.

Viszont egyenlőtlen teljesítményeket egyenlően jutalmazni kiáltó igazságtalanság lenne, amint az erőszakos egyenlőség mindig nagy igazságtalanság. Ezt pedig nem túrnék az emberek, mert az igazságtalanság, mint láttuk, elkeseríti, felháborítja az embert, pedig az *elvtársban* is tovább élne az *ember*.

Ha angyalokat, erkölcsi Übermenscheket lehetne csinálni Ádám összes fiaiból, akkor ezek a nehézségek nem nyomnának annyit a latban. A tökéletes keresztény

ember, aki összes vágyait fékezni tudja, akiben nagy lánggal ég az Isten s felebarát iránt való szeretet, könnyen vállalja felebarátja helyett a nagyobb munkát, szívesen mond le a nagyobb osztalékról, hiszen neki főleg az égi kincsekre van gondja, melyeket a moly s a rozsdá meg nem emészt. Minél több van tehát valahol ily emberekből, annál inkább lehet közeledni a vagyontársaság felé.

Így volt ez az első keresztényeknél, akikről azt mondja a Szentírás: «És mindnyájan, akik hívének, együtt valának és közös vala mindenök (et habebant omnia communia). Örökségöket és jószágait eladták és osztogatták azokat mindennek, amint kinek-kinek szüksége vala».¹ És tovább: A hívek sokaságának pedig egy szívök és egy leikök vala és senki közölük azokból, miket bir vala, semmit sajátjának nem monda, hanem mindenök közös vala... Nem is vala közöttük senki szűkölködő.

Mivel mindazok, kik mezőket vagy házakat bírnak, vala, eladván, eléhozák azok árát, miket eladtanak, és az apostolok lábaihoz tevék; ez pedig elosztaték mindennek, amint kinek-kinek szüksége vala».² Ám, mint Ananias és Zafira esete mutatja, nem mindenki értett egyet ezzel az állapottal s amint a híveknek száma nőtt, ezt az eszményi és önkéntes vagyontársaságot nem lehetett fenntartani. Főleg az elosztás okozott sok bajt: «Crescente numero discipulorum, factum est *murmur*.* Morogtak, zúgolódtak, mert nem voltak megelégedve az elosztással. Ha ily jólelkű, szelid emberek, amilyenek az első századok keresztényei voltak, nem tudtak megbarátkozni a kommunizmussal, et factum est *murmur*, hogy micsoda *murmur* és forrongás törne ki az anyagelvű, hitetlen, önző, gyönyörhajhászó szocialista elvtársak között, mikor

¹ Act. Ap. 2, 44.

² U. o. 4, 32.

³ U. o. 6, 1.

gyarló részrehajló emberek a közösen termelt javakat a beláthatatlan tömegek között kiosztánák.¹

«Nem szocializmus kell tehát, mondja Földes Béla, hanem a régi, évezredek óta fennálló társadalmi berendezkedést kell áthatni altruista szellemmel; megelőzni a bajokat, a meg nem előzhetőket enyhíteni».²

c) *A kommunizmus és a szabadság.* A kommunizmus létesítése nem lehetetlen — mondja Eötvös József — hanem csak az lehetetlen, hogy ezen elveket valaha más valósítaná, mint az abszolutizmus.

A szocializmusnak ezen oldalára külön rá kell mutatnunk. Marxot s elvtársait az egyenlőség iránt való rajongásuk igazságtalanná teszi a szabadság iránt. Egyenlő és bő ellátás kell, mondják a szocialisták, minek a szabadság? Pedig nemcsak gyomra van az embernek, mely enni kér, hanem szíve is, mely a szabadságért dobog, hogy sokszor szűk lesz a mellény, mint Heine mondja. A szabadság Schopenhauer szerint jobban hevíti az embert, mint a tokaji bor. Egész vörös tengert képezne a vér, melyet az emberiség a szabadságért ontott; nem remélhető tehát, hogy erről a nagy kincsről a jobb kosznak reményében lemondjon.

Pedig a kommunizmus mellett *teljesen* le kellene róla mondania. A kommunizmus ugyanis elvből kizárja a vagyonnal való szabad rendelkezést, a szerződés, a költözködés és a pályaválasztás szabadságát. Az állam szigorúan és aprólékosan szabályozná a termelést, az elosztást, a fogyasztást, a munkát, a pihenést, a gyermekek számát és nevelését. A szabadság helyébe az egész vonalon a kényszer lépne. Minden gazdasági kezdeményezésnél vagy vállalkozásnál megszámlálnának, bejegyeznék

¹ Az eddigi mesterséges kommunista kísérletek mind csütörtököt mondtak, I. Cathrein Sozialismus, 19. 1.

² Földes Béla, Társ. gazdaságtan, I, 505.

nek, soroznának, fölülvizsgálának, megjegyoznének, megszámozának, csoportosítanak, gyakorlatoztatnának, megszorítanak, akadályoznának, feddenének, rendreutasítanak; minden ellenmondásnál vagy ellenszegülésnél bírságnak, mellőznének, elnyomnának, zaklatnának, üldőznének, idéznének, vallatnának, elítélnének, megbélyegeznének, lefokoznának, bebörtönöznenek, kartácsolnának, föbelőnenek; közben kijátszanának, megcsalának, meglopnának.

Igaz, hogy a jelen társadalmi rendben is egyes foglalkozások eleve el vannak zárva az ember elől, de azért marad elég, melyek között választhat. Ki ki maga választhatja meg pályáját; s bár a megélhetés gondja mindenkét munkára kényszerít, nagyobb szorgalommal, igyekezettel ki-ki javíthat a helyzetén, megrövidítheti a munkát, nagyobbíthatja szabadságát. Most tanácskozhatunk hajlamainkkal, tehetségeinkkel s úgy dönthetünk arról, mihez fogjunk; a szocialista társadalomban mindez lehetetlen volna; a pályákat és foglalkozásokat a vezetőség jelölné ki, melynek nem lehet ellentmondani. Miként a hadseregben a fővezér nem kérdezhet minden egyes közlegényt, mihez volna kedve, hanem bizonyos célokra, bizonyos helyekre egész csapatokat küld ki, nem törődve azzal, tetszik-e ez az egyeseknek, vagy nem: úgy kellene tenni a kommunizmusban is, ha azt akarnák, hogy rend legyen.

Mint hogy a munkáknak természete nem egyenlő, a finomabb, könnyebb, egészségesebb foglalkozásokra mindenki pályáznék, a nehéz, durva, egészségtelen munkától pedig mindenki fáznék. A munkafelügyelők sem lévén angyalok, könnyen belátható, mily tág tere nyílnék itt a protekciónak, a favoritizmusnak és az önkénynek! Az általános elégedetlenséget talán azzal lehetne lecsillapítani, hogy a különféle munkákat felváltva végeznék az elvtársak; és tényleg ez az eszme fel is merül a szocia-

lista íróknál, akik minden lehető és lehetetlent megtesznek, hogy az emberiséget ebbe a sötétbe beugrassák. Ámde hogyan képzelik azt ezek az urak? Ugyanaz az elvtárs legyen talán egy hétig hordár, a második héten pék, aztán tanító, utána hivatalnok, majd orvos, végre miniszter s aztán megint alulról kezdje és így körbe? Hiszen tudjuk, minden egyes mesterséget, munkakört éveken át gyakorolni, elsajátítani kell, ha azt akarjuk, hogy bizonyos téren jól működhessünk, valamirevaló munkát nyújthassunk. Az ezermesterkedésnek az volna a vége, hogy senki sem értene semmihez; *ex omnibus aliquid, ex toto nihil*; képzelhető, milyen lenne aztán az ilyen munkának gyümölcse. Ily pillangószerű szállongásról le kellene mondani s ragaszkodni kellene a legszigorúbb disciplinához, amilyen most a kaszárnyákban s a börtönökben dívik. Hihető-e, hogy az emberiség, mely megízlelte a szabadságot, ilyen rabságba bele tudna törödni? A szocialisták valóságos «*materia prima*»-nak tekintik az embert, mely bármily formába beleönthető. Ám nem ismerik az emberi természetet.

Kisebb társaságokban, melyek a hitből, reményből és szeretetből élnek; ahol nagy az önmegtágadás, az alázatosság s ahol az engedelmességre fogadalmat tesznek, lehetséges lesz a kommunizmusnak bizonyos nemes alakja. A kereszténység ezt a csodát is produkálta. Szent Ágoston a maga híres rendszabályaiban előírja: «*Omnia vobis communia sunt*». Ámde hol van az emberiségnek nagy zöme ettől a keresztény tökéletességtől? S hol vannak tőle a szociáldemokraták, akiket hitetlenségre, önzésre, elégedetlenségre és epikureizmusra nevelnek vezetőik? Ekkora lemondáshoz nem volna elég az elvtársi lelkesedés, hanem valóságos szentségre volna szükség.

Ily önkéntes engedelmisséget nem várhatna, a kommunista vezetőség kénytelen volna a legerősebb eszkö-

zökhöz nyúlni, hogy rendet és alárendeltséget teremtsen. Ez az állapot pedig ezerszer rosszabb volna a mainál.¹ A szocializmus Belzebubbal akarja kiűzni az ördögöt.

d) *Marx sötét előrelátása.* Marx semmi jót sem várt a mai társadalomtól, azért halálra is Ítélt. A munkáságra nézve meg épen végzetesnek tartotta a dolgoknak mai rendjét s megszerkesztette az úgynevezett elnyomórodási elméletet, mely szerint a munkásoknak helyzete egyre rosszabb, végre tűrhetetlen lesz.

Ám nem hal meg mindenki, aki beteg. Nem minden seb halálos. Nem dől össze minden, ami inog. A társadalom nagyon szilárd épület; ha nagy viharok meg is ingatják egy keveset, azért még nem dől össze. És az emberek, ha nincsenek is mindennel megelégedve, új, bizonytalan dolgokért nem zúzzák össze a régieket. Selten kommt was besseres nach. A jelen bajokat ismerjük és nagyrészt megszoktuk; félünk, hogy a kommunizmus sokkal több és nagyobb bajt hozna magával, azért nincs kedvünk cserélni.

A munkásnép sorsa pedig fokozatosan és állandóan javul. Ugyanis sem a munkásnép, sem a nem-munkás társadalom nem várta ölbetett kezekkel a Marx-féle koholt törvényeknek működését, hanem hozzáláttak a mentő- és reformmunkához, mely már eddig is szép eredménnyel járt és még többet ígér. Az összes államokban életbe léptek a különféle munkásvédelmi törvények, a gyári higiéné javult, a munkaidő megrövidült, a női és a gyermekmunka korlátoztatott, a bérek emelkedtek, a vasárnapi munkaszünet garantáltatott s a kötelező és államilag támogatott biztosítások útján gondoskodás történik a munkásokról, kiket baleset ért s akik elaggottak.

¹ Ac praeter iniustitiam, nimis etiam apparet, qualis esset omnium ordinum commutatio perturbatioque, quam *dura et odiosa servitus* civium consecutura, «Rer, novar».

Kizsákmányolás volt s részben ma is van, de ez nem szükségszerű jelenség és nem is fokozódik, mint Marx állította. Az orthodox marxisták ugyan minden reformot elleneztek, mert attól tartottak, hogy a részleges javulás csökkenti az elégedetlenséget és kitolja az általános összeomlást; ám Bernstein óta józanabbak lettek a szocialisták és rálépven a posszibilizmus terére, maguk is közreműködnek azon, hogy a munkásságnak sorsa kevésbé tövises legyen. A javulás tagadhatatlan s egyre nagyobb lehet. A munka és élvezet között egészségesebb arányt kell létesíteni s ez a mai viszonyok között is lehetséges.

e) *A szocialista optimizmus alaptalansága.* Míg a mai állapotokat a legsötétebb színben látják a szocialisták, azonnal felteszik a legrózsásabb szemüveget, mihelyt a jövő társadalma, a kommunizmus kerül szóba. Dőljön csak meg a mai átkozott társadalmi szerkezet s oly boldog állapotok fognak bekövetkezni, hogy még a mennyország is feledésbe megy majd. Ámde a rosszra nem következik szükségképen a jó; az első bajt egy másik követheti, még pedig súlyosabb annál. S hogy a legnagyobb valószínűség szerint követné is, az előbbieken láttuk. Más lenne a társadalom, de nem lenne *Jobb*. Az egyszerű ember panaszkodni szeret, «homo animal querulum» és szívesen belemegy a jelen állapotok felforgatásába. Már Luther mondta: «Der tolle Pöbel fragt aber nicht viel, wie es besser werde, sondern, daß es anders werde. Wenn es dann ärger wird, so will es wieder ein Anderes haben». De értelmes embereknek, főleg társadalombúvároknak, politikusoknak előrelátóbbaknak s mélyebbre pillantóknak kellene lenniök. «Mindenkor és mindenütt — írja Schopenhauer — sok elégedetlenség tapasztalható a kormányokkal, törvényekkel és közintézményekkel szemben; nagyobbára csak azért, mert az emberek mindig készek ezeket okolni a nyomorúságért, mely pedig az emberi léttől elválaszthatatlan, amennyiben az, mythikusan

szólva, nem más, mint Ádámnak átka, mely egész fajára átszállott. De sohasem csinálták ezt az ámitást oly hazug és arcátlan módon, mint a mai demagógok teszik. Ezek ugyanis, ellenségei lévén a kereszténységnek, *optimisták*: a világ öncél nekik s azért magában véve, természeténél fogva nagyszerűen van berendezve, igazi hajléka a boldogságnak. Már most a világnak óriási bajaiért, melyek ezen rózsás felfogás ellen szólnak, a kormányokat teszik felelőssé: ha ugyanis ezek megtennék kötelességüket, a földön megvalósulna a mennyország, vagyis mindnyájan fáradtság és baj nélkül telelehetnék és teleihatnák magukat, szaporodhatnának és elpusztulhatnának: mert ez az értelme az ő «öncéljuknak» és célja «az emberiség végtelen haladásának», melyet fellengős szólamokban szünet nélkül hirdetnek.»¹

f) *A szocializmus és a kereszténység.* A szocializmus, mint látjuk, egy ábrándért feláldozni hajlandó az egyént s annak szorgalmát, a családot, a szerelmet, szeretetet, államot, hazát, szabadságot és vallást: hogy van az tehát, hogy ily lehetetlen tannak mégis oly sok követője van? Egyrészt a mai állapotokkal való részben jogosult elégedetlenség magyarázza a szocializmus hódításait, másrészt a népnek épen említett hiszékenysége, továbbá a nép-epikureizmus, mely az úri osztály bűnös részéről az alsóbb rétegekre is átragadt, végre a katilináris elemeknek féktelen és folytonos izgatása.

Ha Marx és társai megelégedtek volna a dicsőséggel, hogy bírálatukkal halálos sebeket ejtettek a liberalizmuson, általános tiszteletet szereztek volna s nagy hála kötelezték volna az emberiséget. Ám ők még nagyobb dicsőségre vágyakoztak: új állapotoknak, új világnak alkotói szerettek volna lenni s ezzel sok bajt, nagy zavarokat okoztak s érdemeiket legalább is problematikusakká tették.

¹ Schopenhauer, Parerga u. Par. II., §. 128.

Végre mondjunk egy szót a szocializmusnak a váláshoz s nevezetesen a kereszténységhez való viszonyáról. Arra a kérdésre, összeegyeztethető-e a kommunista társadalmi szerkezet a keresztény vallással, nem kell egyszerűen tagadólag felelni. Hiszen az első keresztények bizonyos ideig önként választották az életnek ezen módját s utóvégre a gazdasági szerkezetnek kérdése elsősorban célszerűségi gazdasági kérdés, nem pedig vallási probléma. Mikor az emberi társadalom még a rabszolgaságnak nagy intézményére épült, az apostolok nem kezdtek ellene forradalmi mozgalmat s intették a rabszolgákat, hogy kemény és megalázó sorsukban is munkálják örök üdvöket. A kommunista kényszer mellett is lehetséges volna válásosán élni s az örök üdvösséget elérni. De miként a kereszténység szellemével nem lehetett összeegyeztetni a rabszolgaságnak embertelenségeit, úgy ellenkeznek vele mindaz az igazságtalanság is, mely a kommunizmusnak létesítéséhez és erőszakos fenntartásához szükséges volna.

A kommunista vezetőségnek nem kellene szükségképpen vallásellenes álláspontot elfoglalnia. Ám, ha azok által valósulna a kommunizmus, akik azt Marxnak szellemében sürgetik, képzelik, tervezik és előkészítik, akkor a kereszténységre a legszomorúbb jövő várna, mert *ezek* a kommunisták, mint atheusok, anyagelvűek és epikureusok, a kereszténységnek esküdt ellenségei. Ebből már most sem csinálnak titkot. Irataikban nyíltan hirdetik az atheizmust és lapjaik tele vannak a legotrombább gorbaságokkal és legegésebb támadásokkal az egyház, annak intézményei és szolgálai ellen. Azért XIII. Leó pápa elítéli ezt a szocializmust és felszólítja papjait, hogy szorgalmasan foglalkozzanak a társadalmi kérdéssel, melyet más, békés úton is lehet megoldani, amennyiben t. i. egyáltalában megoldható, 1

¹ Montalembert szerint: A kommunizmus ellen csak egy eszköz van, ez pedig a keresztény katekizmus.

V. A keresztény szolidarizmus.

Ha részeg emberek között felszólal egy józan, nem igen hallgatják meg; az okos szó csak akkor kezd érvényesülni, mikor a mámor eltűnik. Azok között az írók, szociológusok és politikusok között, akik vagy a szabadságnak, vagy az egyenlőségnek eszméjétől megrészesedtek s egymással nagy lármával vitatkoztak, mindjárt kezdettől fogva hallható volt a józan, bölcs embereknek szava, akik a végletektől óvtak és az arany középútra igyekeztek terelni a figyelmet, ahol az igazság található. Mindazt, amit ennek a felfogásnak képviselői mondtak, gyűjtőnéven keresztény szolidarizmusnak lehet nevezni. Ez azon társadalmi és etikai irány, melyet mi is vallunk.¹

1. Az erkölcs és a természetfeletti elem a társadalomban és a gazdaságban. A két megelőző irányzatnak amoralizmusával és naturalizmusával szemben a keresztény szolidarizmusnak hívei az erkölcsnek és a természetfeletti életelvnek álláspontjára helyezkednek, tehát moralisták és supernaturalisták.

Hogy moralisták, az annyit jelent, hogy az egész gazdasági életben tiszteletet és érvényt akarnak szerezni az erkölcsi szempontoknak, melyeket a liberalizmus és a szocializmus elhanyagol, sőt kizár. A termelésben tisztességet, jó eszközöket, a munkásokkal való jó bánásmódot, igazságos bért sürgetnek; a forgalomban becsületet, a hamis súlynak, mértéknek kizárását, a csalásnak és hamisításnak üldözését; az elosztásban szociális igazságosságot és méltányosságot; a fogyasztásban józan

¹ V. ö. Pesch, Lehrbuch der Nationalökonomie, I, Ein soziales Arbeitssystem, §. 5.; Fr. M. Schindler, Die soziale Frage der Gegenwart; Giesswein Sándor, Társadalmi problémák és ker. világnézet, Bpest, 1907.; J. Ruskin-Feis, Wie wir arbeiten u. wirtschaften müssen, Strassburg, stb.

mértékletességet és szeretetteljes figyelmet a szegények iránt.

A *lex minimi* alá kell rendelni az erkölcsi normának s az egész gazdasági élet céljának nem a földi kincsek halmazát, hanem az embert s az ő boldogságát kell tekinteni. A *homo oeconomicus*t nem szabad elválasztani a *homo moralis*tól, a Hasznosat a Tisztességestől.

A mai égető kérdésekben is az erkölcsi újjászületéstől várja ez az irány a javulást, mert meggyőződése, hogy az összes bajoknak főforrásai a hét főbűn, az uraknak és a köznépek bűnei.

Főteendőnek tartja tehát az emberiségnek erkölcsi nevelését, mely nélkül a külső reformok céljukat tévesztenék. De minthogy *keresztény* szolidarizmus ezen irányzatnak a neve, az emberiségnek megnevesítését a *keresztény* erkölcsantól várja, mely a természetes elemhez a természetfelettit is csatolja, — nem pedig az úgynevezett független etikától, melynek sem alapja, sem tekintélye, sem regeneratív ereje nincsen.¹

Ha valamely gyönyörnek gondolata kísért, mondja a bölcs Epiktet, ne ragadd el magad, hanem egy kis halasztást erőszakolj ki. Ezalatt tedd a mérleg egyik serpenyőjébe a gyönyört, melyet a bűn szerezne, a másikba pedig a benső szemrehányás fullánkját, a bánatot, illetőleg a győzelem felett való örömet. Epiktet remélte, hogy ily megfontolás visszatartja az embert a ballépéstől; ámde már az ő idejében panaszkodtak az emberek: *video meliora, proboque, tamen détériora sequor*. A gyönyör rendszeren erősebbnek bizonyul mindannál, amit Epiktet a mérleg másik serpenyőjébe tesz. Erősebb dolgok,

¹ «Die Sinnlichkeit muß sich beugen unter dem Gesetz der Sittlichkeit; ohne diese kein Menschen- und Staatenwohl.» C. J. Weber, Demokritos, III. B. 108.

nagyobb súlyok kellene ebbe a serpenyőbe, hogy a gyönyör ne győzedelmeskedjék. A keresztény erkölcs tan ama természetes nehezékekhez még más súlyokat is csatol: Istennek, a legtökéletesebb lénynek szeretetét, az égi Atya iránt való gyermeki engedelmisséget, az örök jutalom s az örök büntetés gondolatát. A bűnnek csúnyasága, okatlan volta, észszerűtlensége egy Socratesnek elég volt ahhoz, hogy tőle elforduljon, de az átlagembernek a természetes motívumoknál több kell, erősebb, természetfeletti motívumoknak segítségével van szüksége, hogy vereséget ne szenvedjen. Ezeket a magasabbrangú segítéseket pedig a keresztény vallás nyújtja.

Ha csak értelmünk volna, vagy csak szenvedélyeink, mondja Pascal, békében élhetnénk önmagunkkal; de minthogy mindakettő van bennünk, örökké kell harcolnunk, mert nem lehet békét kötnünk az egyik féllel anélkül, hogy a másik ne támadjon. Ugyanez a gondolat az, amit szent Pál apostol fejezett ki: «Más törvényt látok tagjaimban, ellenkezőt elmém törvényével.»¹ Őszintén megmondja nekünk, hogy háromszor kérte az Urat, vegye el tőle e kísértést, de az Úr felelé: «Elegendő neked az én kegyelemem.»²

A független erkölcs tan magára hagyja a gyenge embert a maga sebzett akaratával, ellenben a keresztény morál megmutatja neki a forrásokat, melyekből friss erőt meríthet, hogy abban az örökös harcban, melyet jobbik felünk a rosszabbik ellen vív, az előbbi kerekedik fölül.

Az anyagi javakban óriásit haladtunk; minthogy amellet az emberek is szaporodnak, az élet, a haladó kultúra, a tökéletesbülő közlekedési eszközök, a munkafelosztás és az együttműködés egyre közelebb hozza az embereket egymáshoz: a szociális problémák napról-

¹ Rom. 7, 23. ² 2 Cor. 12, 9.

napra bonyolultabbak lesznek. Minél több a vágyakat keltő, versenyre, harcra ingerlő javaknak a száma s minél több a harcnak részese, annál nagyobb szükségét érezzük az intenzívebb lelki műveltségnek, az igazságosságnak és szeretetnek, türelemnek és önmegtagadásnak s főleg a közjóért való lelkesedésnek. Ez utóbbiakban azonban csak teknősbéka lépteivel mászunk, míg az anyagi kultúra a fecske sebességével repül előre.

Fontenelle azt írja Billettes híres francia tudósról és akadémikusról, hogy annyira lelkesedett a közjóért, hogy mikor a Pont-Neuf-hídon átment, a járdának kevésbé kitaposott szélein járt, hogy így lassabban kopják a hid. Ezt a kis figyelmet, mely mosolyra készlet, megneemesíti az elv, mondja Fontenelle, s bárcsak sok ember volna oly lelkiismeretes, sőt aggályos, mikor az általános jóról van szó! Billettes pedig, miként ugyancsak Fontenellelől értesülünk, a keresztény vallásból merítette a maga nemes érzületét, mely hitet ő nemcsak ajkaival vallott, hanem cselekedetekkel is gyakorolt.

Ezt az erőteljes, friss, isteni áramot kell a lelkekbe bevezetni, ha azt akarjuk, hogy a nagy társadalmi reform belülről kezdődjék, amint minden üdvös és tartós reformnak úgy is kell kezdődnie. Az evangéliumnak magasztos parancsai megragadják az emberi lelket, hatásukat kiterjesztik a társadalomnak minden osztályára és rangjára s tökéletesítvén az egyént, fokozatosan megjavítják mindazt, ami a társadalomban tökéletlen, anélkül, hogy azt megzavarnák vagy felforgatnák. Áldásos befolyásukkal egyszerre biztosítják abban a haladást és rendet, csökkentik a bajokat s előmozdítják a közjót, amennyiben ez a siralom völgyében lehetséges. Ha őszintén követnék az emberek ezen tanokat és parancsokat, alig volna szükség hatásági intézkedésekre; a szocializmus nem szükséges, a szeretet, mely az igazságosságot is magában foglalja, teljesen elegendő.

2. *A szolidaritás.* A féktelen szabadság eddig még mindig zsarnoksághoz vezetett. A liberalizmusnak zabolátlanságával szemben Marxék serényen fonogatták a kommunista korbácsot. Az individualizmus végletével szemben fenyegetni kezdett, mint másik véglet, a szocializmus. Mi pedig itt is a *középutért* harcolunk; elvetvén a két végletet, a szolidarizmust írjuk zászlónkra, mint a kibontakozásnak egyedül lehetséges és helyes módját. Akik ezt az elvet vallják, nem lelkesednek sem az individualista Übermenschért, akinek minden szabad, sem a szocialista csordaemberért, aki viszont teljesen meg van fosztva egyéniségétől és szabadságától. Maradjon önálló, szabad az egyén, de legyen tekintettel többi embertársaira is, akiknek boldogságától az ő boldogsága is függ.

A szolidaritás eszméje,¹ mint minden jó eszme, a vallásban bírja alapját és gyökerét. A vallás tanítja, hogy az első emberpárnak viselkedésétől az egész emberi nemnek sorsa függ; hogy az élő és megholt jó keresztények összetartoznak és egymáson segíthetnek; hogy Krisztusban valamennyien egy testet képezünk, ő a mi fejünk s mi az ő tagjai: «Mert egy Lélek által mindnyájan egy testté kereszteltettünk... Sok ugyan a tag, de egy a test. Nem is mondhatja a szem a kéznek: nem szorulok rád; vagy ismét a fő a lábaknak: nincs rátok szükségem... Ne legyen meg hasonlóság a testben, hanem a tagok egymásért kölcsönösen szorgoskodjanak. És ha az egyik tag valamit szenved, együtt szenvednek minden tagok; vagy ha az egyik tag megdicsőíttetik, együtt örülnek minden tagok. Ti pedig Krisztus teste vagytok és tagból való tagok.»²

A Teremtőnek egységes világtervéből folyik, hogy ez a szolidaritás nemcsak a vallási téren, hanem a fizikai,

¹ V. ö. Gide—Rist, Histoire des doctr. écon., Les solidaristes.

² 1 Cor. 12, 13.

a szerves s a társadalmi életben is megvan. Ha valahol egy nemzetben pusztít a járvány, valamennyi nemzet veszélyeztetve van, mert a betegség behurcolható; az egész emberiségnek érdeke tehát, hogy az egyes nemzetek egészségesek legyenek. A szerves világban uralkodó szolidaritást Menenius Agrippa ecsetelte ékesszólóan, mikor a lázadó rómaiakat csitította. A társadalmi életben pedig folyton érezzük, mennyire vagyunk egymásra utalva, mennyire érdeke mindenkinek, hogy embertársai egészségesek, megbízhatók, szorgalmasak, becsületesek és valóságosak legyenek.

Eszerint már a helyes önszeretet is arra ösztönöz, hogy mikor a saját boldogulásunkon dolgozunk, a másoké iránt is jóindulattal érdeklődjünk; ehhez a motívumhoz azonban magasabbrangúakat is csatol a keresztény erkölcs-tan, mikor Isten nevében szünet nélkül hirdeti az igazságosságnak és emberszeretetnek nagy parancsolatait.

A keresztény társadalmi szolidarizmus ezek szerint erkölcsi organizmusnak tekinti az emberi társadalmat, ahol a részek összetartoznak s együttműködnek; organizmusnak, melyben uralkodják az osztó, a törvényszerű, a kölcsönös és a szociális igazságosság, kiegészítve és átjárva a szeretet által, mely minden törvénynek foglalatja és betetőzése. Ilyen határok között igyekeznek ki-ki gazdálkodni a lex miniminek útmutatása szerint.

A szolidaritásnak ez az eszméje uralja a vagyoni alapszerkezetre vonatkozó elveinket is. A keresztény szolidarizmus a *magántulajdon* mellett foglal állást, melynek ridegségeit azonban enyhíteni iparkodik mindazzal a nemes felfogással, érzülettel és viselkedéssel, melyet a keresztényiesen értelmezett szolidaritás diktál.

Mondottuk már, hogy a magántulajdon, tekintve az emberiséget úgy, ahogy van, összes gyarlóságaival, rossz hajlamaival (in statu naturae lapsae) szükséges és jogos; ezzel azonban nem akarjuk mondani, hogy ez intézmény

hiba nélkül való, nem is vagyunk a mai állapotoknak elfogult apológái.

A magántulajdonnal sok hiba és bűn kapcsolatos. Akinek van, még többet akar; ha sokat gyűjtött össze, pazarol, fényt űz, vagy fukarkodik; akinek kevés van, irigykedik, gyűlöl, elégedetlenkedik, lop. «Wo Geld ist, da ist der Teufel, wo keines ist, da ist er zweimal.» Ezek a bűnök a szocialisták szerint mind eltűnnének, ha a magántulajdon megszűnnék. Mi is ismerjük és ostorozzuk ezen hibákat, de nem mulasztjuk el megtekinteni az éremnek másik oldalát is; úgy hisszük, hogy a sok erény, iparkodás, szorgalom, takarékoság, jótékonyosság s mindaz, amire a magánvagyon ösztönöz és képesít, a felsorolt hibákat ellensúlyozza. Azonkívül a mondott bűnök nem szükségszerű következményei a magánvagyonnak s csak akarat kell hozzá, hogy elkerülje az ember. Míg ellenben a közös tulajdon, mint láttuk, sokkal több bűnre vezetne, melyeket ellensúlyozni vagy épen megszüntetni a kommunizmusban csaknem lehetetlen volna.

Ismerjük a magántulajdonnak gazdasági árnyoldalait is. Tudunk mi is a nagy vagyonbeli különbségekről, a dúsgazdagokról és a Lázárokról; azokról, akik mint valami félistenek élnek s Epikur isteneinek módjára magukon kívül senkivel nem törődnek, valamint azokról is, akiknek nincs, hova fejüket lehajtsák. Tudjuk azt is, hogy épen ezt a bajt festik le nagyon ékesszólóan a kommunizmus hívei, biztosítva hallgatóikat, hogy a közös tulajdon behozatala ennek a kiáltó egyenlőtlenségnek örökre véget vetne.

Ám azt is tudjuk, hogy a vagyonbeli egyenlőtlenségnek a magántulajdon intézményénél mélyebb és erősebb okai is vannak, melyekből az abban az esetben is újból kihajtana, ha a magánvagyonról erővel megszüntetnők. A Teremtő nem egyfőmáknak alkotja az embereket; alakra, erőre, értelemre, ügyességre, szorgalomra

nézve nagyon különbözők vagyunk s így munkánk értéke is különböző. Ebből szükségképen következik a vagyoni egyenlőtlenség, mely magában véve inkább áldás, mint átok. A gyarapodás, emelkedés lehetősége szorgalomra serkent s így közjónak javára válik; a szegénység pedig, mely a restségnek s nemtörődömségnek méltó büntetése, legjobb ostora mindazoknak, akiket az erény nem tud a becsület és a szorgalom útján megtartani.

A szegénység sem tekinthető igazi bajnak, legalább nem kell annak lennie; igazi baj csak a nyomor, t. i. a legszükségesebb dolgoknak hiánya, de ez ellen *van* orvosság: a szegénynek igyekezete, a gazdagnak jótékonyága, az államnak s az egyháznak gondoskodása. Ha ezek a tényezők a helyzet magaslatán állnak, senkinek sem kell a szó szoros értelmében nyomorognia.

Azért fenntartandónak véljük a magánvagyon intézményét, melyet azonban meg kell nemesíteni, szelídíteni, tökéletesbíteni a keresztény szolidarizmusnak szellemével. Akiben ez a szellem él, egyetlen nagy családnak tekinti az emberiséget, mely családban a szeretet uralkodik s az erősebbek szívesen megosztják javaikat a gyengébbekkel, akiket testvéreiknek tekintenek.

A szolidarizmus eszméje továbbá azt is magával hozza, hogy az egyén nem áll egymagában, hanem céljainak jobb elérésére másokkal is szövetezik, társul. Ezáltal sok különféle csoport, egyesület, érdekközösség keletkezik a társadalomban, melyek, hogy összeütközésre ne vezessenek, arról az állam gondoskodik, mely mindnyájuk felett áll. Ez az állam nem fogja különös előnyökben részesíteni sem a kereskedelmet (merkantilizmus), sem a földművelést (fiziokratizmus), sem az ipart (szocializmus), mert mindahárom egyaránt fontos tényezője a termelésnek.

A szolidarizmus egyetlen nagy családnak tekinti az egész emberiséget, melynek a testvériség az összekötő kapcsa. Ez nem zárja ki az egyenlőtlenséget és az alá-

rendeltséget, de kizár mindennemű elnyomást és rabságot. Az emberiségben belül elismeri és tisztelőben tartja az államot, az államban pedig a családot, melynek épségét vissza akarja állítani, meggyógyítván mindama sebeket, melyeket a modern gyári ipar rajta ütött.

A tőke és a munka között nem lát engesztelhetetlen ellentétet, hanem szolidaritást; hangoztatja mindkét tényezőnek kötelességeit és jogait, szeretettel segítvén különösen a gyengébb felet, a munkásságot, hogy az erősebb tőkével szemben sérelmet és rövidséget ne szenvedjen.

3. *A szolidaritás és a rétid.* A liberalizmus és a szocializmus mesterséges ellentétet teremtettek a szabadság és a rend között, mintha e kettő egymással meg nem férne. Smith teljes szabadságot követelt az egyén számára s irtózott mindennemű állami beavatkozástól. Viszont a szocializmusátkozza a szabadságot s a kényszerű rendért lelkesedik, melyet a kommunista vezetőség írna elő és tartana fenn. Mi itt is erősek maradunk a két végletnek csábításaival szemben s a középúton maradván a szabadság mellett foglalunk állást, melyet azonban a rend mérsekel. Hogy a szabadság ne fajuljon el féktelenséggé, hogy ne álljon az önzés szolgálatába s el ne felejtse a szociális szempontokat, szükségesnek tartjuk az okos, célszerű állami beavatkozást, mely főleg azokon a területeken legyen erélyes és aprólékos, ahol legtöbb visszaélés tapasztalható, mint minálunk a kereskedelemben, mely tele van csalással, hamisítással, önzéssel és gátsággal.

A szabad versenyt a közjó szempontjából szükségesnek tartjuk, de követeljük az állami ellenőrzést, nehogy a lelkiismeretlen elemek győzedelmeskedve, letiporják a gyengéket és megkárosítsák a közt.

4. *A meliorizmus.* A mai állapotokat tökéletleneknek, de tökéletesbíthetőnek tartjuk; nem vagyunk tehát sem optimisták, mint a liberalizmus hívei, sem pesszimisták, mint Marxék, hanem, hogy nekünk is legyen nevünk;

melioristák vagyunk. Azt tartjuk, hogy a jobb (melior, melius) felé való fokozatos haladás a mai társadalmi alapszerkezet mellett is lehetséges.

Eddig is a magántulajdon alapján állottunk és igen nagyot haladtunk a kultúra minden terén.

Megfigyeltük a természet erőit, ellestük titkaikat és engedelmes szolgálóinkká tettük azokat. A félelmetes óceánon most biztos országutaink vannak; a gőz és a villany a fecske repülésénél gyorsabban szállít bennünket egyik helyről a másikra; meghódítottuk a levegőt, vizsgáljuk a napot, holdat, csillagokat; jeget készítünk az egyenlítő alatt és friss virágot tenyésztünk az Északi Sarkon.

Rége tiz nap kellett ahhoz, hogy Pozsonyból Bécsbe utazzék az ember, ma 30 nap alatt körül lehet utazni a világot, még pedig elegáns berendezésű vasúti kocsikban s oly hajókon, melyeken megvan a nagy városnak minden kényelme. Goethe római útja valóságos esemény volt; ma egyszerű parasztasszonyok tömegesen zarándokolnak Rómába egypár koronáért.

Az 1757-ki nov. 1. lisaboni földrengésről, mely 100.000 embert temetett el, csak dec. 2-án hozott Berlinbe hírt a Vossische Zeitung. Akkor még galambok vitték a híreket, melyek ma távíró és távbeszélő útján továbbítanak villámsebességgel. A tengerjáró nagy hajókon drótnélküli távírás segítségével ma napilapok jelennek meg, melyek az egész kontinensről hozzák a legfrissebb híreket.

Paré A. előtt amputációknál izzó vassal égették a sebet, hogy megakadályozzák az elvérzést; 1846 óta narkózissal fájdalom nélkül operálnak, de még 1869-ig 100 operált közül 80 belehalt. Azelőtt a háborúnak borzalmaait ragályok súlyosbították; ma már a bacillusok ellen is tudunk védekezni fényes eredménnyel.

Ugyaníly nagyszerű haladást lehet konstatálni min-

den más téren, a tudomány, a művészet, a jog, az iskola-ügy, az állam s az egyház terén; a tehetségek érvényesültek, a mai viszonylagos szabadság mellett idejük; alkalmuk és módjuk volt elmélyedni és találmányokkal gazdagítani az emberiséget, vagy a meglevő találmányokat tökéletesíteni. A régi tévelyek kopnak, az igazság csiszolódik; a kereszténység áldásos hatása alatt a legnagyobb igazságok, melyekről a pogányság nem is álmodott, a köztudatba mentek át, úgy hogy ma semmi különöset nem találunk rajtuk.

Ami pedig a munkásokat s általában a kisembereket illeti, akiknek Marx oly borzalmas jövőt jósolt, bátran állíthatjuk, hogy az ő sorsuk is állandó javulást mutat. Először is az említett kulturvízmányok többé-kevésbbé a szegény embernek is javára válnak. Ő is olvas könyvet, újságot; ő is utazik vasúton; őt is fájdalom nélkül operálják; a villanylámpa neki is világít. A «Verelendungstheorie» pedig hamis feltevésnek bizonyult. A munkabérek nagyot emelkedtek és ha a munkás nem iszákosságra, hanem sorsának javítására használná fel, amit keres, ma már elég jól állna. Táplálkozása s részben lakása is tetemesen javult; a legegyszerűbb munkásleány pedig ma már úgy ruházkodik, ahogy régente királynők sem ruházkodhattak.

Műveltsége emelkedik, szabadideje egyre több lesz, biztonsága is nő, mert gondoskodás történik róla bal esetben és öreg napjaira. Nem mondjuk, hogy helyzete semmi kívánnivalót sem hagy többé hátra; de az eddigi haladás, melyet letagadni nem lehet, további haladásra ad biztos reményt és alapot.

Állam, egyház és társadalom rokonszenvez a kis emberrel és ahol csak lehet, kedvez neki; fog is kedvezni, ha erkölcstelenségével és forradalmi velleitásaival nem mutatja magát erre méltatlannak. Annyi mondható, hogy a «naturae necessaria»-kat, a legszükségesebb élelmet

önhibáján kívül, normális körülmények között, alig van, aki nélkülözni kénytelen volna; a fölöslegesebből nincs a munkásnak annyija, mint másoknak s ez az, ami bántja; de abból sohasem lesz elég.

Hogy ez a fokozatos haladás a jobb felé *tény*, annak bizonyítására hivatkozunk legkiválóbb statisztikusunkra, Láng Lajos báróra, aki «A statisztika története» c. művében¹ ezt írja:

«A munkás standard of life-ja, az annyira becsmérelt kapitalisztikus gazdaság mellett folytonos és örvendetes haladást mutat. Az élet Marx-szal szemben letagadhatatlan számokkal tanúskodott amellet, hogy nemcsak a munkások helyzete javult, hanem hogy a közepes vagyónú és jövedelmű exisztenciák is szaporodtak és a szegénység aránya, Istennek hála, visszafejlődést mutatott az ipari fejlődés élén haladó államokban s hogy amellet a mezőgazdaságban épen a kis gazdaság mutatja nemcsak a közép, hanem a nagybirtokkal szemben is a legerőteljesebb szaporodást».

A jelen tehát többet ér a múltnál s a jövő még jobb lesz. E jobbnak reménye miatt nevezzük magunkat melioristáknak s még egy nagy okból, azért t. i., mert mi az embereknek megjavulásától, ami az igazi meliorizmus, várjuk a közállapotoknak jobbrafordulását. Marx mindent meg akart javítani, csak az embert nem; mi pedig mindenekelőtt az embernek erkölcsi regenerációjától várunk mindent s azt tartjuk, hogy anélkül nincs üdvösség. Ezen a nagy művön mindenki dolgozhatik és nem jó ember, annál kevésbbé jó keresztény, akit az emberiségnek nagy sebei, gondja és vergődése hidegen hagy. Különösen azok foglalkozzanak elméletileg és gyakorlatilag a nagy társadalmi kérdésekkel, akik nem görnyednek a testi munkának nagy terhe alatt s ráérnek

¹ B. Láng Lajos, A statisztika története, Bpest, 1913. 226. 1.

gondolkodni és törődni a világ sorsával. Intelligenciánkat az önző überaus eszmék hatják ár, népünk pedig szocialistává lesz, ha szóval, írással és tettel nem harcolunk azon elvekén, melyeket a keresztény fénnel megvilágított józan ész a jelenkor *égető* kérdéseire nézve helyeseknek vall.

Nem szabad mindig csak az időket, az állapotokat és viszonyokat szidni. Már sz. Ágoston mondotta: «Mala tempóra, laboriosa tempóra, hoc dicunt homines. Bene vivamus, et bona sunt tempóra. *Nos sumÜS tempóra; quales sumus, talia sunt tempóra*». (Utinam non abundarent *mali*, et non abundarent *mala*).¹

E) A népesedési kérdés és az erkölcs.

I. A népességi állapotok.

1. *A s ürü népesség előnyei.* Az állam ereje nem a nagyszámú várakban, a sok hajóban, a szép épületekben, a fejlett művészetekben van, hanem testben és lélekben ép és *saru népességében*.² A bő népesség áldás az államra nézve; hiszen ahol sok az ember, ott sok az erő és ész; könnyebb védekezni az elemekkel és az ellenségekkel szemben; tökéletesebb lehet a munkafelosztás, élénkebb a verseny, lüktetőbb, frissebb az egész élet. Hangsúlyozzuk, hogy a sűrű népesség csak akkor áldás, ha ez a népesség *jó* is, enélkül nem volna benne köszönet: «*Multiplicasti gentem, et non magnificasti Iaetitiam*».³ A derék és bő népesség az uralkodónak legerősebb tá-

¹ Serm. 80., 81.

² V. ö. Pesch, Lehrbuch der Nationalökonomie, II. Volk u. Volkswohlstand; Földes Béla, Társ. Gazdaságtan, I. Természet és népesség; Mirabeau-, L'ami des hommes; B. Láng L., A statisztika története, stb.

³ Ps. 9, 3.

masza és büszkesége, tekintélyének legelső forrása. «In multitudine populi dignitas regis». Az orosz cár mindenestre nagyobb tekintély, mint a montenegrói király.

Az antik népek is ezt tartották; a rómaiak minden lehető megtettek az elnéptelenedés ellen; az erre vonatkozó lex Julia-t (és később lex Papia-Pappaea) azzal indokolták: «civitatem salvam esse sine matrimoniorum frequentia non posse».

Az Úr Istennek is szándéka benépesíteni a földet és az eget: «Crescite et multiplicamini».

2. *A túlnépesedés.* A végletek, melyek sehol sem jók, itt sem kívánatosak. Nem kívánatos a túlnépesedés, mely akkor forog fenn, ha valamely területen több a népesség, mint amennyi ott jól megélhet. Sok lévén az esz-kimó és kevés a főka, ádáz harc kezdődik a létért, éhség következik be, betegségek pusztítanak, terjed a bűn és elkerülhetetlen a forradalom.

Ezen baj ellen a pogányok a legbrutálisabb eszközökkel védekeztek: a fölös számú gyermekeket kítették vagy megölték, az öregeket és betegeket elemésztték, erkölcstelen utakon-módokon akadályozták a termékenységet, vagy pedig tömegesen kivándoroltak, ami még a legokosabb volt.

Manapság, hála a keresztény elvek térfoglalásának, okosabb és erkölcsösebb eszközökhöz szokás folyamodni ezen baj ellen; ilyenek a földművelésnek, iparnak és kereskedelemnek felvirágoztatása, hogy több legyen az élelem, továbbá későbbi házasságkötések, miként Malthus Róbert sürgette s a javaknak jobb elosztása, amire nagyobb súlyt kellene fektetni, mint eddig történt.

3. Az *urbanizmus*. A túlnépesedésnek összes rossz oldalait főleg a modern nagy városokban érezzük. Nincs kultúrállam, melyben a városok abnormisan nem fejlőd-nének a vidék rovására. Monarchiánk lakosságának majd-nem a fele lakik városokban; Anglia lakosságának k. b.

3/4 része; Belgiumban és Németországban több mint a fele; csupán Németországban több nagy város van ma, mint azelőtt egész Európában.

Már a bölcs Seneca megírta a maga szép latinságával, miért özönlenek az emberek a nagy városokba: «*Aspice aedum — írja Rómáról — hanc frequentiam, cui vix urbis immensae texta sufficiunt. Ex municipiis et coloniis suis, ex toto orbe terrarum confluerunt. Alios adducit ambitio, alios necessitas officii publici, alios imposita legatio, alios luxuria opulentum et opportunum vitii locum quaerens, alios liberalium studiorum cupiditas, alios spectacula; quosdam traxit amicitia, quosdam industria latam ostendendae virtuti nacta matériám; quidam venalem formám attulerunt, quidem venalem eloquentiam. Nullum non hominum genus concurrat in urbem et virtutibus et vitiiis magna praemia ponentem*».¹

Miként Seneca idejében, most is alig van hajlék a nagy embertömegeknek befogadására. Zsúfolva, hangyamódra, rétegekben egymás fölött laknak az emberek, 4-5 sőt 30 emeletes házakban (New-Yorkban); nélkülözniök kell a jó levegőt, a napfényt, a csendet és a kényelmet. A természettől s annak áldásos befolyásától elszakadva kell itt élni; vannak városiak, akik egész éven

¹ «Nézd csak azt a nagy tömeget, a hatalmas városnak alig van annyi hajléka, hogy befogadja azt. A falvakból és a gyarmatokból jönnek, a világ minden tájékáról özönlenek. Egyeseket az érvényesülés vágya vezet ide, másokat hivataluk vagy küldetésük hoz a városba, ismét másokat a kicsapongás vágya, mely itt gazdag és alkalmas helyet talál a kielégülésre. Vannak, akik a tudományok és a művészetek kedvéért jönnek s olyanok is, kiket a látványosságok csalogatnak. Egyesek barátjaik hívásának engedve jönnek, mások abban a reményben, hogy itt bővebb tér nyílik az igyekezetnek s több út a boldoguláshoz; akad, aki testi bájait hozza ide vásárra, akad, aki ékesszólását bocsátja árúba. Nincs fajtája az embereknek, mely ide nem özönlenek a városba, amely az erénynek és a bűnnek egyaránt busás jutalmat ígér». *Cons, ad Helviam, 6.*

át egyszer sem érintették lábukkal az anyaföldet, mindig a kövezetet tapossák; nem hallják a patakok csobogását, a madarak énekét; a gyermekeknek képeken kell megmutatni, milyen a tavasz, nyár, ősz és a tél. A kocsiknak dübörgése, az autók túlkölése, a villamos kocsik csengetése és zaja, a rikkancsok lármája a legerősebb idegzetet is megviseli; a szegény városi gyermekek egy percig nem tudnak nyugodtan ülni az iskolapadban, idegességükben örökösen fészkelődnek, babrálnak, izegnek-mozognak; az utcán lépten-nyomon találkozunk maguknak beszélő, a levegőbe gesztikuláló, tönkretett idegzetű emberekkel.¹ Télen szép fehér hó esik a magasból, de itt mindjárt piszkos sárrá változik; nyáron pedig a nagy kötémegek izzók lesznek a hőségtől, úgyhogy aki csak tud, menekül e pokolból.

A fizikai bajokhoz még súlyosabb természetű erkölcsi bajok csatlakoznak. A nagy embersokaságban ádáz harc dúl a létért s a jobb — létért, mely harcban minden eszköz jó; a sok erkölcstelen mulatóhely és színház megmételtyezi és eldurvítja a közönséget; a prostitúció, mely szintén a nagy városokat szereti, arcátlanul lép fel és siettet a fiatalságnak lezüllését; a munkástömegekre,

¹ Ezért alakulnak a nagy világvárosokban az úgynevezett csendklubbok. Tagjaik, a «csendapostolok» felveszik a harcot a láрма ellen, felirogatnak a kapitánysághoz, a minisztériumokba, tiltsa meg a rikkancsoknak a kiabálást, a mozdonyoknak a füttyülést stb. Ők maguk a város csendes részében, valamely csendes házban tartják összejöveteleiket, ahol a falon külön táblákon csendet kérnek minden belépőtől; a folyosók és szobák vastag és puha szőnyegekkel vannak terítve, az ablakok jól befüggönyözve, hogy kívülről semmiféle zaj be ne hatolhasson. A szolgaszemélyzet papucsban jár; mikor valami enivalót kérnek, nem mondják hangosan, hanem csak ujjal mutatnak az étlapra, mire a pincér szó nélkül siet a konyhába és lábujjhegyen hozza a fatányérokat s rajtuk a kívánt eledelt.

Így kell védeniök a szegény nagyvárosiaknak idegeiket a pokoli láрма ellen, mely életüket annyira keseríti!

melyek a lakásnyomorúságnak átkát s a megélhetés nehézségeit legjobban érzik, rávetik magukat az izgatók, akik utolsó vigaszuktól, a vallástól is megfosztván azokat, a forradalomba vagy a kétségbeesésbe kergetik. Csoda-e, hogy oly sok ember, mint p. o. Ruskin, Goethe, Tolstoj utálták és átkozták a nagy városokat? És ha legalább ott a városban elzárva maradna mindaz a bűn és erkölcstelenség; ám a romlott vér a szívből az egész testbe eljut; a katonaság, a tanulók, a látogató rokonok s végre a lapok az egész országban elterjesztik a nagyvárosi szellemet, laza elveket, léha nótákat, felforgató eszméket, miáltal a nagy város valóságos átka lehet az egész nemzetnek.

«Paris, Paris — így sóhajtott fel III. Henrik király — te feje vagy az országnak, de túlnagy fej; szükséges, hogy vércsapolással meggyógyíttassál és megszabadíttassék az egész ország a te örületedtől!»¹

Az orleansi herceg uralkodása idején egy francia nő mondta: «Fővárosunk csontig megromlott; reszketek Paris miatt, valahányszor mennydörög».

Nem a városok ellen általában irányulnak ezek a vádak, hiszen a városokra szükség van, a város és a falu fontos munkamegosztásnak alapján s az állam bizonyos szerveit egy helyen kell csoportosítani; mi csak a túlzúfolt, az aránytalanul nagy városokat tartjuk veszedelmeseknek a közjóra nézve s óvni akarjuk a vidékieket a városokba való megfontolatlan tódulástól.

Ezen bajoknak ismerői legalább részben való decentralizáció mellett emelnek szót. Vannak intézmények, melyeknek a fővárosban kell lenniök. De miért kellene itt lenniök az összes gyáraknak? Miért ne lehetne a vidékre kihelyezni a gyermekmenhelyeket, lelenházakat, a tébolydákat, a vakok és a nyomorékok házáit, a börtönöket s részben a kaszárnyákat is?

¹ Mirabeau, L'ami des hommes, 331. 1.

Azokat a bajokat pedig, melyeket a főváros úgyszólván szükségképen termel, ha nem is szüntethetjük meg egészen, legalább csökkentjük. A jóízű és tisztességes közönség, a rendőrség s főleg az egyház nagyon sokat tehet az irányban, hogy a veszedelmek, bűnalkalmak, csábítások csökkenjenek s főleg, hogy a főváros lakóit ezen veszedelmekkel szemben felvértezzék. Sodomában és Gomorrában tíz igaz nem találtatott; ennél sokkal jobban állunk ugyan, de azért a mentő és tisztogató munkára igen bő tér nyílik.

4. *Az elnéptelenedés.* A másik véglet, a gyér népesség s annak egy modern formája, az elnéptelenedés, azért rossz, mert gyér népesség mellett nem lehet eléggé kihasználni és értékesíteni a természet erőit, a munkafelosztás alig lehetséges, az összetartás gyenge, a védekezés tökéletlen. Az antik kulturnépeknek vesztét a regenerációnak hiánya okozta. A «horror vacui» a népességre nézve is érvényes: a megritkult ősi lakosság közé vagy beszivárog, vagy erővel betör a szapora szomszéd nép; a római birodalmat így Toppantották össze a beözönlő barbárok.

A francia nemzet, mely a magasabb kultúra velejárójának nyilvánította a neomalthusi förtelmességeket, most keservesen bűnhődik. Az egész francia nemzet, melyet e bűn megritkított, alig képes feltartóztatni a németeknek egy töredékét. A természet megbünteti azokat, akik törvényei ellen vétének.

Ha ez a francia métely a többi európai nemzetekre is átragad, amitől sok okunk van félni, mert részben már át is ragadt, akkor a sárga veszedelem egészen komoly szint fog ölteni. A szapora sárga fajok fogják majd előzőlni azokat az országokat, melyek nem vetettek gátat az erkölcsi romlásnak és a gyermekgyilkolásnak.

II. A népesedési elméletek.

1. *A népesedési optimizmus.* Az emberi korlátoltságnak állandó bizonyítékával természetesen itt is találkozunk: a népesedésnek tanulmányozói sem tudták megőrizni a kellő higgadtságot, ők is végleteket állítanak egymás ellen. O miseris hominum mentes! O pectora coeca!

Voltak, akik a népesség szaporodását minden körülmények között kívánatosnak tartották és általában a népesedésre vonatkozó összes kérdésekben a legnaivabb optimizmusnak adták át magukat. A sűrű népességnek nagy magasztalója Mirabeau gróf, aki «L'ami des hommes» c. munkájában magasztalja annak előnyeit.¹

A liberálisokat épen optimizmusuk akadályozta abban, hogy e kérdést tanulmányozzák. Ezt ők fölöslegesnek tartották. A természet bölcsen van berendezve; az ösztönökben föltétlenül kell bízni; ha egy ideig mutatkoznak is bajok, a bölcs természeti törvények majd rendbehoznak mindent: mundus se expedit.

A legvégző optimizmust pedig Godwin és Condorut képviselik. Az előbbi «Political justice» c. művében² égis magasztalja az emberi kultúrát, mely rohamosan és a végtelenségig fog haladni; a népesség bátran gyarapodhatik, mert élelmet bőven és könnyű szerrel fog termelni a tudomány. Igaz, hogy a földgömböt nem tudjuk majd megnagyobbítani, ha már zsúfolásig megtelt emberekkel; de ezek az emberek közben művelődni fognak; szellemi képességeik annyira kifejlődnek, hogy a test vágyait elhallgattatják. A szellem végre el'fogja némítani és ki fogja irtani még a nemi ösztönt is,

¹ A műnek alcíme: Traité de la population.

² 1755.

a szaporodás megszűnik s az a generáció, mely betölti a földgömböt, örökké fog itt élni, mert a tudomány a halál rejtett okát (bacillusát) is felfedezi majd és megelőli azt. Így csak felnőttekből és halhatatlanokból fog állani az egész emberiség és teljes boldogságban fogja tölteni napjait.

Hasonló hangnemben zengte Condorut¹ is az emberi ész diadalait; ő is föltétlenül bízott a termelésben; bízott az észben, mely a népesedést a szükség szerint mérsékelni fogja, sőt hitt a földi halhatatlanságban is, miután a túlvilági örök életet megtagadta.

2. *Malthus Róbert pesszimizmusa.* Az említett optimisták oly fölényes hangon hirdették eszméiket, hogy a józanabb és bölcsebb emberek végre megsokalták. Legnagyobb erővel Malthus Róbert² emelte fel óvó szavát, aki mint pap, elítélte ezen földi optimizmusnak forrását, a hitelenséget, mint társadalombúvár pedig és mint emberbarát veszedelmet látott ezen ábrándokban, főleg ama könnyelmű kijelentésekben, melyek a népesedési kérdésre vonatkoztak.

Ismerjük fel az igazságot, monda Malthus, s vessük ki fejünkől ezen ábrándokat, melyekkel az igazság homlokegyenest ellenkezik!

Malthus Róbert a következő tételekből indul ki: 1. Az ember élelem nélkül nem létezhetik. 2. A nemi vonzalom férfi és nő között szükségszerű és meg fog maradni jelenlegi erejében. 3. A népesedési erő nagyobb, mint a földnek emberi táplálékot termelő ereje.³

¹ Condorut (1734-1794) főműve: «Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain». O volt a laikus morálnak első szószólója.

² Szül. 1766-ban Rookeryben. Főműve: *Essay on the principles of population.* Magyarra György Endre fordította. Malthusnak lelkes védője nálunk B. Láng Lajos, *A statisztika története. A magyar antimalthusisták közül* v. ö. Kovács Gábor, *A népesedés elmélete.* Debrecen, 1908.

³ V. ö. Láng Lajos, i. m. 145. 1.

További gondolatait mind erre a harmadik tételre építi, melyet számtani alakba is öltöztet, mondván, hogy amíg az élelem gyarapodása számtani haladványt mutat (1, 2, 3, 4, 5), addig a népesség, ha akadály nem forog fenn, mértani haladványban növekszik (1, 4, 8, 16, 32). Az élelem a nehezen mozgó teknősbéka, a népesség a gyorslábú nyúl; e hasonlat ép oly kevésbé megbízható meghatározása a tényeknek, mint az előbbi számsorok, de legalább szép.

Mikor a nyúl a teknősbékát megelőzi, vagyis mikor az emberiség az élelmiszereken túl szaporodik, ember-többség áll elő, melynek számára nincs élelem. Mi lesz ezekkel a szerencsétlenekkel? kérdi Malthus. A természet, mellyel nem tanácskoztak, mikor a világra jöttek, megbünteti, kiirtja őket. Ezt pedig nyomor, éhség, betegség, bűn, öngyilkosság, forradalom által éri el. Így volt ez eddig majdnem kivétel nélkül, főleg műveletlen népeknél. Ez a túlnépesedésnek *utólagos* akadályja és természetes akadály, mivel a természet kérlelhetetlen törvényeiből folyik.

Ennek helyébe Malthus egy előzetes akadályt szeretne tenni és erkölcsi természetűt, mely t. i. az embereknek szabad elhatározásából származnék s melyet ő «moral restraint»-nek nevez. Ez annyiból állna, hogy az emberek okos előrelátással arra ügyelnének, hogy az emberiség szaporodása ne előzze meg az élelmiszereknek gyarapodását, hanem lépést tartson vele. Ez szerint csak úgy lehetséges, ha minden ember csak akkor alapít családot, amikor biztosan tudja, hogy majd eltarthatja és csak annyi gyermeknek ad életet, ahányat jól felnevelhet. Ez az előzetes akadály az ő terve szerint nemcsak *erkölcsi*, vagyis az embernek szabad elhatározásától függő, hanem *erkölcsös* is, t. i. az erkölcsi törvényeknek megfelelő lenne. Nem ért ő alatta semmiféle bűnös beavatkozást a természet rendjébe, semmiféle me-

rényletet a magzat élete ellen, a házastársi jogoknak ravasz kijátszását sem; csupán csak azt, hogy későbben, érettebb ésszel, vagyonilag megtollasodva alapítsanak családot az emberek, addig pedig erkölcsösen, tisztán éljenek. Van neki még egy harmadik akadályról is tudomása, mely erkölcsi természetű volna ugyan, de *erkölcstelen-*, és pedig a bűnös fogásokkal előidézett szaporátlanság, mely csakhamar a két- és egygyermekrendszer alakjában fel is lépett.

Három dolog tarthatja fenn tehát a kellő arányt a népesség sűrűsége és a szükséges élelem között: a Természet, az Erény és a Bűn. Ő az erényt ajánlja, de tudja és előre megmondja, hogy ezt az utat kevesen fogják választani: Sokkal többen fognak lépni a Bűn útjára, amit ő elítéli, de — s ez fontos — kisebb bajnak tart az utólagos természeti akadály borzalmainál. Az emberiség zöme azonban továbbra is követni fogja vak nemi ösztönét, állati módra fog túlszaporodni az élelmi eszközöknek határán; emiatt bűnhődni fog, kipusztul; de a fennmaradtak megint csak nem fognak okulni s ez így megy majd in infinitum. Az emberiségnek jövője épen ezért oly szomorú, amilyen volt a múltja s amilyen a jelenje is.

Malthus Róbert tehát a népesedéstan terén a másik, sötétebb végletet képviseli; ő pesszimista.

E szomorú tant aztán a társadalmi kérdésre is alkalmazza, mely az ő idejében már teljes erővel fellépett. A bajoknak okát szerinte nem a társadalom rossz rendezésében kell keresni, hanem a meg nem szelídített nemi ösztönökben. Nem a szocializmus fogja tehát a társadalmi kérdést megoldani, nem is valami békés természetű javítgatás, reformatas, hanem az, ha sikerül beláttatni a munkás néppel, hogy összes bajainak ő maga az oka, mert vakon, állati módra szaporodik, idő előtt köt házasságot és gyermekeket küld a világra, melyeket nem tud ruházni és élelmezni.

Azért megállj-t kell kiáltani ennek a nyúlnek, mert a teknősbékát hiába nógatnók, hogy gyorsabban mozogjon.

Az államnak a szociális kérdés körül csak az a teendője, hogy belevigye a malthusi tanokat a köztudatba; taníttassa az ő népesedési törvényét az iskolákban és terjessze a nép között alkalmas népiratkákban. Segítsen ebben az egyház is; ha a szószékről kellően felvilágosítja a népet a túlságos szaporaságnak veszedelmeiről, megtett mindent, amit a szociális kérdés körül tehetett.

Élesen elítéli Malthus az irgalmasságnak cselekedeteit, a jótékonytságot és az alamizsnát, mert ezek szerinte további féktelen szaporodásra bátorítják a szegény népet. Bezzeg meggondolnák a dolgot a proletárok, ha megéreznék hátukon a Természetnek büntető botját; ha látnák, mily nyomorultan pusztulnak el gyermekeik, kiknek minden előrelátás nélkül életet adtak.

A természet asztalánál nincs midenkinek terítve. Azok, akik számon fölül jelentkeznek ezen asztalnál, pusztuljanak el: minek jöttek a világra?

3. *Malthus tanának bírálata.* A jó ember, mikor ítéletet kell mondania valaki felett, a jó oldallal kezdi. Tegyük mi is így; ismerjük el — amint Láng Lajos bárónak meleg védelme után bajos is el nem ismerni — hogy Malthusnak szándékai nemcsak tiszták, hanem nemesek is voltak; hogy ő az emberiség s nevezetesen a munkásság iránt való szeretetből írta, amit írt; hogy a figyelemnek a népesedési kérdések felé való terelésével jelentékeny tudományos érdemet szerzett; hogy az eszközök, melyeket a túlszaporodás ellen ajánlott, nem erkölcstelenek. Lehetetlen egyet nem érteni vele, mikor azt mondja, hogy a nemi ösztön nagyon erős; hogy féktelenség mellett egész nemzeteket nagy bajba dönthet és hogy megfontoltan kell házasságot kötni, vizsgálva, «quid valeant humeri», lesz- az illető képes családját tisztességesen eltartani.

Eddig tehát egyik vagyunk Malthus-szal. A továbbiakban már lehetetlen vele egyetértünk; így mindenkéltől túlzott bizalmatlanságában a természet termelő és táplálóereje iránt, mely bizalmatlanságnak egyes követői azzal az istenkáromló szellemeskedéssel adtak kifejezést, hogy Isten jól tette volna, ha teremtéskor kikérte volna tanácsukat, ők jobb arányt ajánlottak volna neki a föld termelőereje s az emberi nem szaporodó- és fogyasztó-képessége között.

Ezen arcátlansággal szemben azt olvassuk a Szentírás első lapjain, hogy Isten, mikor a világot megteremtette, jónak találta: «És látá Isten, hogy jó». A kapitány nem indítja útnak hajóját, míg el nem látta azt annyi élelemmel, amennyi az utasoknak s az egész személyzetnek az egész útra elegendő lesz: nem vakmerőség-e azt tételezni fel a mindenségnek legbölcsebb Alkotójáról, hogy a világ megteremtésekor annyi előrelátás nem volt benne, mint egy hajóskapitányban?

Az anyaföld minden esztendőben megterem annyit, amennyi összes lakóinak eltartására szükséges. Ha az időjárás viszontagsága miatt egy helyen rosszabb volt a termés, annál jobb és bővebb volt más helyeken. Ha tehát valamely vidéken, országban vagy világrészben ínséget szenvednek az emberek, azt csak élnetlenségüknek, tunyaáguknak vagy a fősvénységnek, irigységnek és kölcsönös szeretetlenségnek kell tulajdonítani. Nem Isten oka a mi bajainknak, hanem saját bűneink. Oroszország egyes vidékein majdnem minden esztendőben éhséget szenvednek az emberek, úgy hogy ilyenkor tömegesen és nyilvánosan készülnek a halálra, vagy pedig átaludni iparkodnak az éhséget. De minek kell ezt tulajdonítani? Annak tán, hogy Isten nem adott a nagy Oroszországnak elegendő termést? Sőt annyit adott, hogy az élelmes és önző kereskedők idegen országokat, idegen világrészeket látnak el gabonájukkal; saját honfi-

társaikat pedig éhen halni hagyják, a jó utak hiánya miatt nem szállítanak élelmet oda, ahol nem termett elég, a kormány nem törődik nyomorgó alattvalóival — ez tehát igazi oka a bajnak, nem pedig a természet fukarsága.

«Ne aggódjatok éltetekről, mit egyetek, se testetekről, mibe öltözzetek... Tekintsétek az égi madarakat; ezek nem vetnek, nem aratnak, sem csűrökbe nem gyűjtenek és a ti menyei Atyátok táplálja azokat. Nem vagytok-e ti azoknál becsebbek?»¹ «Keressétek azért először az Isten országát és az ő igazságát; és ezek mind hozzáadtnak nektek».²

Ha tehát *ezek*, t. i. az élethez szükséges javak valahol nem adatnak az embereknek, annak egyedüli oka, hogy nem keresik Istennek országát és annak *igazságát*: nincs meg az emberekben az az igazságosság, szeretet, szorgalom, okosság, jótékonyság, kötelességtudás, melyet Isten országa megkövetel, melyet a keresztény erkölcs diktál. Ha a világnak nagyobbik fele összeesküszik a kisebbik ellen és blokáddal elzárja, kiéhezteti azt, nem a természetet kell okolni a szűkölködés miatt, hanem az emberi galádságot.

A talajban, a napnak sugaraiban, az állatoknak és növényeknek csiráiban, a természet mozgató erőiben oly gazdag forrásaink vannak, melyeket nem tudunk kimeríteni.

Ha nem használjuk fel erőinket, vagy ha az élelemből, mely az összeségnek elég, az erősebbek annyit ragadnak magukhoz, hogy a többinek nem marad, akkor ne panaszkodjunk a természetre, mintha mostohaanyánk volna. Ily bűnök mellett a paradicsomban is volna nyomorúság.

Sok Malthus-tanítvány apokaliptikus színekben fes-

¹ Mt 6, 25. ² Mt. 6, 33.

tette az emberiségnek közeli borzalmas jövőjét, mikor t. i. annyian leszünk a földgömbön, mint a hangyák a bolyban, mikor majd saját ujjainkat kell leharapnunk, ha nem akarunk éhen halni, miként az ostromlott Jeruzsálemben történt stb.

Pedig a föld felületének k. b. $\frac{3}{4}$ részén még nincs ember, aki megművelhetné; Brazíliának vannak síkságjai, melyek az egész mai emberiséget eltarthatnák; Európában sincs még kihasználva a föld úgy, ahogy lehetne; Oroszország mostani lakosságának ötszörösét tudná eltartani. Afrikának egyes lapályain annyit lehetne termelni, amennyi az egész emberiségnek elég volna. Ha a kardok ekevassá változnának és a hadseregek nem egymás ellen, hanem a lakatlan világrészek vadonjai és szörnyetegei ellen indulnának, gyönyörű és mérhetetlenül gazdag kertet lehetne csinálni az egész földtekéből.

Mikor Voltaire a Leibnitz-féle optimistákkal vitakozva ismertette e világ bajait s többi között saját veseköveire is hivatkozott, ők pedig azt felelték neki, hogy ha itt vannak is bajok, a csillagokban valószínűleg nincsenek — az öreg róka vigyorogva mondta; «menjünk hát oda!» Hátha nekünk is azt mondaná valaki, hogy szép dolog, amit Afrika, Brazília termékeny síkságairól mondunk, de hát ki menjen oda? Kinek lesz kedve?

Pár évtizeddel ezelőtt egy nagy Afrika-térképük volt a bíbornokoknak a Vatikánban; a térképen csak a széleken volt egy-két pontocskával megjelölve az a kevés földterület, melyre európai emberek lábukat tették; Afrikának egész nagy közepét egy üres fehérség jelezte, ezzel a nagybetűs felírással: «Hie sunt leones».

Akkor még teljesen ismeretlen, járatlan volt ez a hatalmas világrész, de ma? Ma legsötétebb közepét is keresztül-kasul röpülnek merész pilótáink; egyes vasutvonalak egészen Afrika bensejébe vezetnek; a mozgósínházakban vetített képeken látjuk az afrikai őserdők lakóinak,

a vadállatoknak legintimebb életét; egyre ismertebb lesz az egész hatalmas földterület. Ami azelőtt lehetetlennek látszott, ma már nem az; a gyarmatoknak bátor és élelmes lakói egyre beljebb terjeszkedhetnek s az a pompás humus, melyet csak egy kissé kell megkapargálni, hogy a legdúsabb termést adja, oly gazdag forrása lehet a megélhetésnek, hogy ma még fogalmat sem alkothatunk róla. Közlekedési eszközeink ma már oly tökéletesek, hogy mint mondani szokás: nincs többé távolság, nincs akadály.

Az emberi értelemnek egyik nagy gyengéje, hogy egyszerűen csak egy dolgot tud gondolni s hogy egy nagy gondolat teljesen betölti, egészen lefoglalja. Malthus is tele van az ő gondolatával, a túlnépesedésnek eszméjével, mely minden egyébtől elvonja figyelmét és zsarnoki módon uralkodik rajta. Minden bajnak csak a túlnépesedés az oka; mintha a javaknak igazságtalan elosztása, a kapitalizmusnak embertelen túlkapásai, a visszamaradt szociális törvényhozás mind csekélység lett volna, mely figyelmet sem érdemel. Minthogy a szociális bajoknak szociális okait lekicsinyelte, orvoslásukat nagyban hátráltatta. A tőkésnek feloldozást adott; ők vigyorgva mosták kezeiket, hallván Malthustól, hogy a szegény nép maga az oka minden nyomorának, mert nem fékezi nemi ösztönét. Tanításának legvisszatetszőbb vonása az á szívtelenség, melyet a szegény néppel szemben prédikált, ő, akinek, mint papnak, a szeretetet kellett volna prédikálnia!

Ami igazság van írásaiban, megjegyezzük magunknak, de pesszimizmusát nem osztjuk; mi úgy látjuk, hogy a bajok melyekről ő is szól, inkább erkölcsi és társadalmi természetűek; hogy társadalmi reformok szükségesegek és lehetségesek; végre, hogy elsősorban gondoskodni kell a népességnek *minőségéről* s akkor nem kell félni a *mennyiségétől*. Ha minden tényező megteszi a maga kötelességét, a helyzet javulhat.

4. Az új-malthusi tan és gyakorlat. Két utat mutatott Malthus Róbert az emberiségnek, melyen haladva meg lehet akadályozni a túlszaporodást s annak rossz következményeit: az Erény és a Bűn útját. Bár ő az elsőre hívott mindenkit, a másodiktól pedig elriasztani iparkodott, sokkal többen léptek a Bűnnek kényelmesebb útjára s beteljesedett az Úr szava: «Tágas a kapu és széles az út, mely a veszedelemre viszen és sokan vannak, kik azon bemennek»,¹

Az úgynevezett neomalthusianizmus² (új-malthusi tan és gyakorlat) két áramlatnak találkozásából keletkezett. Az egyik az új-kor kezdetével jelentkezett új-epikureizmus, a gyönyörnek bölcsellete, az élet kiélvezésének vágya, azé az életé, melyet az újkori találmányok és berendezések sokkal szebbé, kívánatosabbá és izgatóbbá tettek. Hatalmas erővel jelentkezik ez az újkori pogányság és az anyagelvű bölcselők között számtalan pártfogót és dicsőítőt talál.

Egy párisi nőnek ezt a síriratot készítették ismerősei:

Itt nyugszik egy hölgy,
aki
nagyobb biztonság kedvéért
a földön csinált magának
mennyországot.

E hölgy nem állott egyedül. Akiben meginog, vagy épen meghal az örök életben való hit s az újkori agyagelvű elméletek miatt számtalan ember szenvedett hitében

¹ Mt. 7, 13.

² V. ö. Az irodalomból v. ö. Bertillon, Des causes de l'abaissement de la natalité en France, a «Revue internationale de Sociologies-ban, Paris, 1910, n. 8-9; H. Clément, De la dépopulation en France, Paris, 1910; G. Deherme, Croître on disparaître, Paris, 1910; Széchenyi Imre gr., Az egyke, Bp., 1909; Buday D., Az egyke Baranyavármegyében, Bp., 1909. stb.

hajótörést, — nem várván jobb, örök életet, e rövidke kis földi létet igyekszik lehető legkellemesebben átélni, így volt ez mindig, hiszen már a Bölcsesség könyve leírja az akkori materialistáknak és hitetleneknek felfogását: «Mondák magukban, nem helyesen gondolkodván: Rövid és unalmas a mi életünk ideje... semmiből születtünk és ezután úgy leszünk, mintha nem lettünk volna... hamuvá lesz testünk és lelkünk elszéled mint a gyenge lég, és elmúlik életünk, mint a felhő nyomdoka, és eloszol, mint a köd, mely elűzetett a nap sugáritól... *Jertek tehát, éljünk a jelenvaló jókkal* és élvezzük gyorsan, ami teremtett, még az ifjúkorban. Drága borral és kenetekkel töltözzünk, és ne múltjék el tőlünk az idő virága. Koszorúzzuk meg magunkat rózsákkal, mielőtt elhervadnak; egy mező se legyen, melyen el ne járjon a mi bujaságunk».

Az elvesztett, nem hitt ég helyett földi mennyországot iparkodnak maguknak csinálni, ahol élvezni, ragyogni, szerepelni, mulatni akar mindenki és száműzni igyekszik minden kellemetlenséget, bút, gondot, önmehtagadást és szenvedést, többi között azokat a gondokat és szenvedéseket is, melyek a gyermekeknek világrahozatalával és felnevelésével járnak.

S ez az a pont, ahol az epikureismusba, mint valami hatalmas folyóba, beleszakad Malthusnak elmélete s megduzzasztja, erősíti azt. Az élvezetvágyó, kényelemszerető, epikurens emberek egyszerre egész nagy elméletet kaptak, mely látszólag igazolta életüket és bűneiket. Lelkiismeretlen emberek bőven gondoskodtak arról, hogy Malthus gondolatai, elferdítve is, belekerüljenek a köztudatba. Eddig csak kényelemszeretetből, gyönyörhajhászásból, hiúságból s hasonló okokból irtóztak az emberek a gyermekáldástól: most, íme, kiderül, hogy ők tudományosan, bölcsen jártak el, mert az emberiség érdeke, hogy kevés legyen a születések száma, a túlnépesedés

szörnyű bajokat okoz, az okosság, az előrelátás, a nemzet jóléte a tartózkodást, a «restraint»-et sürgeti!

Hogy ennek a «restraint»-nek erkölcsösnek is kell lenni, mint Malthus hangoztatta, csakhamar feledésbe ment és a *moral* «restraint»-ből csakhamar *unmoral* restraint» lett, amennyiben az új irányzat terjesztői teljesen közömbösek lettek a szaporátlanság eszközeinek erkölcsi természetére nézve. A malthusianizmus neomalthusianizmussá fajult, gonosz, veszedelmes és csúf propagandává lett, mely idővel egészen nyíltan az élvezet, a kényelem, a szépség, az önzés nevében ajánlotta a gyermektelenséget s ennek elérésére bűnös beavatkozásokat a természet rendjébe, Isten szent szándékaiba. 1877-ben megalakult Londonban a «League Malthusian», a malthusi liga, mely egészen arcátlanul ajánlotta az antikoncepcionális förtélyokat és eszközöket. A franciák, kik minden új dolgon, bármily esztelen legyen is az, mohón kapnak, csakhamar, 1896-ban ugyanily célú ligát alapítottak e néven: «Ligue de la régénération humaine ou néo-malthusienne». Mesterei lévén a frázisnak, tetszetős palástot tettek e gyalázatosságra, azt mondván a programban, hogy fiziológiai ismereteket akarnak terjeszteni; ki akarják oktatni a közönséget, hogy a gyermekeknél nem a mennyiségre, hanem a minőségre kell nézni és hogy okosan tudjanak e tekintetben viselkedni, tekintetbe venni saját érdekeiket, függetlenségüket s főleg a nőnek szabadságát.

Az írókkal azonnal szövetségre léptek az üzletemberek, a neomalthusi sajtótermékek kiadói s antikoncepcionális eszközök gyártói, akik csakhamar busás jövedelmeket húztak a hiszékeny s a gonoszra oly könnyen hajló közönségtől. Hiszen hol van oly alávaló, gonosz, káros tan, mely el nem terjedne, ha hízeleg a szenvedélyeknek?

Schol sem terjedtek el e tanok oly rohamosan, mint

Franciaországban, de annyi pusztítást se vittek végbe sehol, mint itt. A franciák, kik mindennel szeretnek kísérletezni, meghonosították előbb a két, aztán az egy-gyermek-rendszert s bár belátták, hogy kihatásaiban borzasztóan káros, úgy látszik, nem tudnak többé szabadulni e kellemes büntől. Egész városrészek vannak, egész falvak, vidékek, ahol alig látni egy-két gyermeket. A legutóbbi időben már kevesebb a bölcső, mint a koporsó. Egy újabb statisztika szerint a francia családoknál

nincs gyermeke			1,804.710	
két	«	van		családnak
három	«	«	2,661.978	«
négy	«	«	1,643.415	«
nyolc	«	«	987.302	«
			94.719	«

Mirabeau gróf elbeszéli, hogy mikor egy fiatal francia nőnek megszületett az első gyermeke, aki leányka volt s mamája azzal vigasztalta, hogy majd máskor fiúcska is lesz, az asszonyka idegesen felelte: «No már bocsásson meg, mama; rossz mesterség ez; s egyáltalában nincs kedvem feláldozni magamat az utódok kedvéért. Különben is úgy szeretem már e kicsikét, hogy bizony ő lesz majd egyetlen örökösöm!»

Annyi francia mama gondolkodik és tesz így, hogy a legjobb hazafiak nagy aggodalommal tárgyalták a háború előtt e nemzeti csapást. A háború igazolta őket, hiszen az egész francia nemzet, segítve angolok, oroszok és zuávok által, alig tud megbirkózni a német hadseregnek egy töredékével. Jaj a nemzetnek, mely még a csapásokból sem tud okulni; pedig a franciák aligha fognak! Oly mély gyökeret vert már ott ez a heródesi bűn!

5. *A neomalthusianizmusnak bírálata.* (A neomalthusianizmus és az epikureizmus). A neomalthusianizmusnak már a forrása is bűnös és veszedelmes. Ez a forrás az epikureizmus, a természettől elszakított gyönyörnek

föltétlen keresése és hajszolása. A természetnek t. i. komoly objektív céljai vannak: mikor táplálkozásra késztet, egyéni létünket, épségünket, erőnket akarja biztosítani; a nemi életre való ösztökéléssel pedig a fajnak megmaradását, erősödését és gyarapodását akarja elérni. Ez a főcél. Minthogy azonban ennek elérése többnyire nehéz, a család alapítása sok gonddal, fenntartása sok küzködéssel és bajjal jár, a természet, mint jó anya, megédesíteni akarta e kemény dolgokat és bizonyos gyönyöröket csatolt hozzájuk, hogy azt, ami magábavéve kellemetlen és nehéz, kellemessé és könnyebbé tegye. Aki már most e kettőt erővel vagy ravaszsággal elválasztja, a gyönyört megtartja, de úgy, hogy a természet nagy céljainak valószínűségét megakadályozza; aki az evésnél és ivásnál csak az élvezetet keresi s a nemi életben csak a gyönyört: megbontja a természet rendjét, perverz módon jár el, ki játsza és megcsúfolja a természet nagy céljait s így felázad annak bölcs és hatalmas Alkotója ellen.¹

Epikurnak egy tanítványa azt mondta, hogy szeretné, ha oly hosszú nyaka volna, mint a zsiráfnek, mert legalább hosszabb ideig csúsznának le rajta a jó ételek s a finom italok. Xerxes pályadíjat tűzött ki annak számára, aki valami új gyönyört kitalál, mert a meglevőket ő már mind ismerte és megcsömörlött tőlük. Montaigne ismert egy olasz embert, aki másról sem beszélt, mint az asztal gyönyöreiről, a konyhaművészetről; egész előadásokat tartott a különféle mártásokról, azoknak alkotórészeiről, elkészítési módjáról; az ételeknek stílszerű díszítéséről s a gastronomiának ezernyi fogásáról. Maga Montaigne is nagy tisztelője volt Epikurnak; neki az álom is külön

¹ Voluptatem natura necessariis rebus admiscuit, non ut illam peteremus, sed ut ea sine quibus non possumus vivere, gratiora nobis illius faceret accessio: si suo veniat jure, luxuria est. Seneca, Ep. 112.

élvezet volt s az éj folyamán többször felébresztette magát, hogy e gyönyört érezze is.

A gyönyörnek embere nem lehet jó szülő, sem jó gyermek, testvér, barát, katona, hazafi, mert e szép nevek áldozatokkal is járnak, melyektől az epikureus irtózik. A gyönyör tönkreteszi az egyént, a családot és már egész sor nemzetet vitt a romlásba és pusztulásba. «Si voluptati cessero — írja a bölcs Seneca — cedendum est dolori, cedendum labori, cedendum est paupertati. Effeminat animos amoenitas... *Voluptates in hoc nos amplectuntur, ut strangulent...* Hannibal armis vicit, vitiis victus est... Projice, quaecunque cor tuum laniant, voluptates, quae si aliter extrahi nequirent, cor ipsum cum illis revelandum erat».¹ Nem ok nélkül mondta Antisthenes bölcs: «Hadd keressék a gyönyört az ellenség fiai».

(Az új maithusi gyakorlat bűnös volta). Ha valamely házaspár igazán fontos okból jónak látná a gyermekek számának bizonyos korlátozását, tehát p. o. kettő-három-négy gyermeknél többet nem akarnának s azért a régi keresztények módjára, kik között elég gyakori volt ez eset, testvéreként élnének egymással, ez ellen kifogást emelni nem lehetne. Ám, ha ők mindamellet élni akarnának a házastársi jogokkal, de úgy, hogy a kötelességek alól kibújnának, ravasz mesterkedéssel (*imperfectio de l'ait conjugal*) kijátszani igyekeznének a természet törvényeit: viselkedésük bűnös volna. Ezt az erkölcsstelen furfangot a Szentírás is elítéli.² Ebben a pont-

¹ Ha a gyönyörnek engedek, engednem kell majd a fájdalomnak, a munkának, a szegénységnek. Az élvezet nőissé teszi a lelket... Azért ölel magához a gyönyör, hogy megfojtson ... Hannibal fegyverrel győzött, de a bűnöktől legyőzetett... Vesd el a gyönyöröket, melyek szívedet tépik és ha nem lehetne azokat kiszakítani, ki kell tépni velük együtt a szívet is». Seneca, Ep. 52.

² Gen. 38, 9.

ban tehát csak a «moral restraint» van helyén; az egyedüli megengedett eszköz az abstinencia.¹

Hogy ez nem könnyű dolog, senki nem vonja kétségbe; de Istennek kegyelmével nem lehetetlen. Nehézzé teszi a dolgot a nemi nevelatlenség, az önfegyelmezésnek hiánya, mely tekintetben a női, de főleg a férfivilágnak javulnia, haladnia kellene. Mint minden egyéb dologban, úgy ebben is mértékletességre kell törekedni; ha elítéljük az alkohol rabját, aki egy üveg bor csábjainak nem tud ellentállani, el kell ítélnünk azokat is, akik nemi ösztöneikkel szemben gyengék és tehetetlenek. «Daß der eheliche Verkehr — írja Schindler — ein vernünftig maaßvoller und wohlwollend schonender sei, wird durch Gründe sittlicher und hygienischer Natur beiden Ehepartnern zur Pflicht gemacht».² Bár örökké igaz marad, hogy a nőnek legfőbb szerepe a családi tűzhely körül van, vegye tekintetbe a férj, hogy a nő a családon kívüli társas életben is részt akar venni, neki is vannak szociális igényei: azért úgy kell berendezni a házasság életét, hogy a nő hosszabb időközökre fel legyen mentve az anyasággal járó terhektől.

Egyébként pedig nem szabad nagyító szemüvegen át nézni a bajokat, melyek a nagyobb gyermekáldás kísérői szoktak lenni. Sok gyermek sok gond, de sok öröm is; a tapasztalás mutatja, hogy Isten megáldja a derék, sok tagú családokat. Ez az élet pedig nem a jutalom, hanem a megpróbáltatás és érdemszerzés helye, ahol sokat kell túrni, szenvedni és küzdeni. «Vivere, mi Lucili, militare est».³

(Az egyke-rendszer árt a gyermekeknek). Egy francia apa úgy szerette egyetlen fiacskáját, hogy reggelenként

¹ V. ö. A. Vermeersch, Problème de la natalité en Belgique, Bruxelles.

² Franz M. Schindler, Lehrbuch der Moraltheologie, Wien, 1910. II. B. II. T. 744. ³ Seneca, Ep. 96.

zenélőórának lágy dallamaival szokta fölébreszteni. Egy másik francia apa pedig egy tanárhoz vitte egyetlen fiát s azt mondta: «Tanár úr, az ön gondjaira akarom bízni fiacskámat. Tessék őt tanítani, de ne erőltesse meg. Mint-hogy egyetlen örökösöm lesz, sok tanulásra nincs szükségem. Egy kis történelem-máz, egy kis földrajz-máz, számtan-máz, latin-máz, görög-máz, teljesen elég lesz neki. A tanár nagyot nézett s aztán azt mondta: «Akkor legjobb lesz, uram, ha *mázolóhoz* viszi a fiacskáját».

Régi dolog, hogy az egyetleneket el szokták kényeztetni. Valóságos házi bálvány lesz az ily gyermek, melyet mindenki imád; szigorú szót, intést korholást sohasem hall, csak természetes, hogy nevetlen marad, komolyabb hivatás betöltésére, az élet harcaira teljesen képtelen lesz. A neomalthusianizmus tehát valóságos átok magukra a gyermekekre nézve, akiket a túlzott, ferde szeretet teljesen elront. A majom úgy szereti kölykeit, hogy sokszor túlerősen ölelvén azokat, megfojtja. Azért beszélünk majomszeretetről oly szülőknél, akik rendetlen szeretetükkel tönkreteszik gyermekeiket.

Az egyetlenkének egy további nagy károsodásuk, hogy nem tudják, mi a testvér, gyermekkorukban megvannak fosztva a legtermészetesebb játszótársaktól, a szülők elhalálása után pedig legbiztosabb barátaiktól, legjobb támaszuktól.

(Az egyke-rendszer árt a szülőknél). Büntetlenül senki sem vétkezhetik a természet s annak Alkotója ellen. Az új malthusi rendtelenség mellett a szülők járnak legrosszabbul. Egyetlen gyermekük lévén, örökös rettegésben élnek, aggódva egészsége s élete miatt. Ha meghal, kétségbe vannak esve és örömtelen öregkor lesz osztályrészük. A francia szülők megtört szívvel jelentették a háború alatt, hogy «egyetlen fiuk elesett» és sokan közülk, minthogy a bálvány elhalálása után «életüknek nem volt többé célja», eldobták maguktól e céltalan életet.

Szomorú látvány a tavasz virág nélkül, kalitka madár nélkül, kas méhek nélkül; de még szomorúbb a ház gyermekek nélkül. És ha sok ház lesz ily üres és pusztá, megérzi azt az egész *haza*. Megérezte főleg Franciaország, ahol az új malthusi tan legtöbb követőre talált. Már Napoleon mondta, hogy Franciaország újjászületéséhez semmi sem oly szükséges, mint: jó anyák. Az állam eddig is kísérleteket tett, hogy társadalmi intézkedésekkel, jutalmakkal, adóelengedésekkel felbátorítsa a szaporodást és újrabenépesítse az országot: ám benső bajt nem lehet gyógyítani külső orvosságokkal. A nagyobb-számú születések csak általános erkölcsi újjászületés által érhetők el. Akinek lelkét keresztény elvek és érzelmek töltik el, az epikureusi gyönyöröknél többre becsüli azokat az egyszerű és mély örömöket, melyek az atya s anya nevéhez fűződnek; a gyermekekben nem átkot, hanem áldást lát s nem riad vissza a gondoktól és fáradalmaktól, melyek a gyermekek felnevelésével együtt járnak.

F) Az állam.

1. *Az állam keletkezése és célja.* A hálnak a vízben kell élnie, a madárnak a levegőben, a majomnak a fákön, a vakondnak a föld alatt — az embernek pedig társaságban. így akarja ezt a természet s annak Alkotója, aki szociális lénynek tervezte és alkotta az embert. Azért alapít, miként láttuk, családot, azért él társas életet, azért gazdálkodik egyesült erőkkel; minderre saját természete hajtja, nevezetesen annak egy erős ösztöne: a szociabilitás. Ez az ösztön azonban nem nyugszik meg a gazda-

¹ Nem szándékom az államtudomány részleteibe belemenni; csak annyiban tárgyalom a főbb pontokat, amennyiben ezek az etikával szoros összefüggésben vannak. Bővebbet: Concha Gy., *Politika*, Bp. 1907; G. Jellinek, *Das Recht des modernen Staates*, Berlin, 1905; Th. Meyer, *Ius naturale*, Phil. Lacensis, etc.

sági természetű csoportosulásnál, hanem tovább megy s államok alakítására ösztönzi az embereket. Nemcsak társas lény az ember, mondja Aristoteles, hanem államalkotó lény is, a hangyák, galambok, hódok és méhek módjára.

«Azért az ég az ember
Életét külön műkörré szabja ki,
S törekvését Örök mozgásban tartja,
Amelynek célja vagy végpontja lőn
Az engedelmesség. Ekép működnek
A méhek, e parányi lények is,
A természet törvényivel tanítván,
Mint tartson rendet egy népes királyság.
Van egy királyuk és különböző
Munkásaik, kiknek némelyike
Mint hivatalnok otthon felvigyáz,
Más, mint kereskedő kinn ügyködik,
Más, mint vitéz, fulánkkal fegyverezve,
A nyári bársony bimbókon dulong,
S ragadmányát víg léptekkel viszi
A fejedelem királyi sátorába,
Ki föntségében sürgve nézi, mint
Építik zsongva a kőmivesek
Az arany tetőket, a polgári rendek
Mint gyúrnák mezőket s miként tolongnak
Nehéz terhökkel a keskeny kapun
Szegény napszámosok, míg a komoly
Tekintetű bíró, rideg zúgással,
Halvány hóhérnak adja által a
Rost, ásító herét. Ekép hiszem,
Hogy sok tárgy, mely összhangban egyesül,
Ellenkezőleg is működhetik;
S mint sok nyíl, mely más-más úton reptül,
Egy célra vág, miként sok út, mely egy
Városba visz, mint a sok friss folyó,
Mely sóstengerben találkozik,
Mint sok vonal, mely a napóra lapján
Egy központban fut Össze: épen úgy
Ezer cselekvény, hogy ha már megindult,
Egy célra hathat és hiánytalan
Sikerülhet.¹

¹ Shakespere, V. Henrik.

Hobbes szerint két őseber, ha találkoznék, megfojtaná egymást; Rousseau azt tartja, hogy hidegen mennének el egymás mellett; mi pedig úgy véljük, hogy megismerkednének és összeállnának, mert «*similis simili gaudet*».

Valami igazság azonban mégis van Hobbesnek és Rousseau-nak túlzásában, az t. i., hogy a szociális hajlamok mellett antiszociális ösztönök és érzések is vannak természetünkben, mely egyébként is annyi ellentétes elemnek vegyüléke. *Homo homini socius* — de az is áll, hogy *homo homini lupus*. Sem egymás nélkül nem tudunk megélni, sem egymással. És különös, hogy két ellentétes ösztön néha egyazon célhoz vezethet! Nemcsak a társas hajlandóság serkent minket a társadalomnak állammá való szervezésére, hanem az antiszociális erők is. Ugyanis a gazdasági természetű tömbökké egyesült emberek ki vannak téve más csoportok támadásainak, valamint saját kebelükben is sok bomlasztó elem lehet; mindkettővel szemben védekezni kell tehát s önvédelmet meg kell szervezni.

A külső ellenséggel szemben hatalmas hadsereget kell létesíteni. Enélkül csak egy kézzel dolgozhatnánk, a másikkal védekeznünk kellene azok ellen, kik javainkra s létünkre törnek. A hadsereg s a vele rokon hatalmi közegek a benső béke és rend fenntartását is biztosítják, megfékezvén a rendbontó elemeket.

Az állami központi hatalomnak tehát legeredetibb célja a biztonság s a rend fenntartása. Azonkívül feladata intézkedni, hogy az államot alkotó sok család ne csak a saját érdekeit nézze, hanem a közjó iránt is érdeklődjék s azt előmozdítani igyekezzék. Kell tehát egy egységes központi szerv, mely a sok eltérő akaratot egy cél felé irányítsa.

Azért bármit is mondjanak az anarchisták és nihilisták, az államot nagy jónak kell tartanunk, meg kell becsülnünk. Ha nem volna állam, fel kellene találunk.

Sőt Aqu. sz. Tamás azt tartja, 1 hogy a legjobb viszonyok között is, ha t. i. az emberek mind szelídek, igazságosak, jók volnának és ha ismernék a közös célt s lelkesednének is érte: akkor is szükség volna az államra, mert ha egységes is a cél, a hozzá vezető utak nagyon különfélék lehetnek. Egységes irányítás nélkül tehát lehetetlen volna boldogulni. S ha kívülről nem is fenyegetné veszély, ez csak annyit jelentene, hogy a karhatalmat csökkenteni lehetne, de teljesen megszüntetni nem.

Az állam gyökere tehát magában az emberi természetben van, melyet Isten alkotott. Történetileg különböző utakon-módokon jöhettek létre a különféle államok, de a háttérben mindig ott volt a társulás hajlama, mely az emberi természettől elválaszthatatlan.

II. A központi állami hatalom.

A légy, ha letépi a fejét, egy ideig röpköd ugyan ide-oda, cél és értelem nélkül, de csakhamar elpusztul. Az élő állati és emberi szervezetnek fejre van szüksége, mely egységesen vezeti és irányítja az összes tagokat, így vagyunk a társas organizmusokkal is, azok sem lehetnek egységes vezetés nélkül. Az állam csak úgy érheti el útját, ha azt a sok egyént, családot és csoportot, melyből áll, egy egységes, központi értelem a kellő irányba tereli és szükség esetén kényszeríti, hogy ez irányban működjék. Kell tehát egységes áttekintés, megfontolás, elhatározás, rendelkezés és hathatós irányítás, mindez pedig a legfőbb állami tekintélynek és központi hatalomnak a dolga.

Minthogy pedig előbb láttuk, hogy a természet közvetítésével maga Isten akarja az államot s minthogy joggal feltételezzük, hogy aki a célt akarja, az ahhoz vezető

¹ S. th., 1, q. 96, a. 4.

eszközöket is akarja: joggal mondhatjuk, hogy a legfőbb állami hatalom is az isteni Gondviselés tervébe tartozik, maga Isten akarja, hogy legyen. Ha e pontban valami kételye maradna még az emberi értelemnek, eloszlatja az isteni kinyilatkoztatás, mely az állami hatalmat Istentől származtatja. «Non est potestas, nisi a Deo».¹ Ne értsük azonban félre a szent szöveget; nem azt mondja: «non est rex, nisi a Deo», hanem «non est potestas-». Maga az elvont hatalom, tekintély származik Istentől, nem pedig ezen hatalomnak mindenkori, konkrét hordozója, az uralkodónak személye. Ez a személy ugyanis csak akkor jut természetes kapcsolatba az isteni szándékkal, ha törvényes módon szerezte meg a legfőbb hatalmat. Minthogy az uralkodó személyének meghatározása s az egész kormányforma is, bár a természetjog alapján, történelmi tényezők beleavatkozásától is függ s így különféle lehet, előfordulhat, hogy valaki jogtalanul jut a trónra. Ily esetben a hatalom, melyet bitorol, végeredményben Istentől származik ugyan, de az ő uralkodása egyenesen Isten akarata ellen van.

III. Az alkotmány.

1. *Az abszolút monarchia.* A központi állami hatalom nem mindjárt szokott jelentkezni a maga tiszta, eszményi alakjában. Kezdetei rendesen magukon viselik az emberi gyarlóságnak bélyegét: a kormányforma eredetileg *abszolút monarchia* szokott lenni.²

Az abszolút uralkodónak első téves elve, melyből a többi logikusan következik, hogy az ország az ő tulaj-

¹ V. ö. V. Cathrein, Moralphilosophie, II, Der Ursprung der Staatsgewalt.

² V. ö. W. Röscher, Politik: Geschichtliche Naturlehre der Monarchie, Aristokratie u. Demokratie, 1893.; Fr. Paulsen, System der Ethik, II, Der Staat; Concha, Politika, I., Az állam alkotmánya.

dona. E tulajdont meghitt embereivel kormányoztatja, még pedig nem a nemzet, hanem a saját javára. Az alattvalókat csak adóalanyoknak tekinti; nagy adókat vet ki rájuk, melyekből aztán udvarával és udvaroncaival együtt rendszeren fényűző életet él. Hogy a kizsákmányolt nép fel ne lázadhasson, katonaságot szervez a zsarnok, mely minden elégedetlenséget csirájában elfojt. E hadseregnek, hogy mindenkor bizton számíthasson reá, nagyon kedvez. Severus zsarnok, mikor haldoklott, ezt a tanácsot adta fiainak: «Fiaim, ne törődjete a többi emberekkel, gazdagítsátok a katonaságot!»

A katonaság mellett egy másik eszköze a zsarnoknak a hivatalnoksereg, mely kegyenceiből toborzódik. Nem tudván, mely lábbal fog holnap felkelni a zsarnok és melyik hivatalnokát fogja elcsapni, mindegyik hivatalnok hamarosan igyekszik meggazdagodni, azért hallatlanul nyúzzák a népet. Oroszországban azokat a feleket szeretik a hivatalnokok, akik lábukkal kopogtatnak az ajtón, mert tudják, hogy kezeik tele vannak mindenféle holmikkal, melyekkel kenni kell az adminisztrációnak rozsdás és rest kerekeit.¹

Az uralkodó semmiféle ellenvéleményt nem tűr, azért előzetes cenzúrát alkalmaz. A kormány a közpénzeknek hovatfordításáról nem számol be a nemzetnek. Jogrend nincs, mert az állam alaptörvénye a változékony uralkodói önkény, «bon plaisir»: «sic volo, sic iubeo, stat pro ratione voluntas.»

Személy- és vagyonbiztonság nincs. A zsarnok egyszerűen selyemzsinórt küld a kellemetlen, vagy a besúgók által meggyanúsított embernek, hogy akassza fel magát, vagy parancsot, hogy vágja fel a gyomrát (harakiri).

Mikor. Dionysius zsarnok beteg volt, minden alattvalója kívánta halálát, csak egy Himera nevű nő imád-

¹ V. ö. Gogoly munkáit: Holt lelkek, Revizor.

kozott, hogy még soká éljen. A zsarnok megkérdezte az asszonyt, mi indítja erre a szép cselekedetre, mire ez felelte: «Mikor kislány voltam, nagyon rossz zsarnokunk volt s imádkoztam, hogy haljon meg. Meg is halt, de utána még rosszabbat kaptunk. Megint imádkoztam haláláért s az istenek meg is hallgattak. Utána te jöttél, akihez képest az előbbi kettő valóságos angyal volt. Félek, hogy utánad még rosszabb következnek, azért kérem az isteneket, hogy hosszú életet adjanak neked.»

2. *Az alkotmányos monarchia.* A művelődés haladásával a monarchikus kormányforma megtisztul kinövésseitől s alkotmányos, mérsékelt monarchiává válik. Ekkor már az a felfogás kerekedik fölül, hogy az uralkodó van a népért, nem pedig megfordítva. Az állam célja nem az uralkodó családnak a jóléte, hanem az egész népé. A zsarnoki önkény megszűnik: semmi fontosat sem szabad elrendelni a nemzetnek tudta és beleegyezése nélkül. A kormányzás alapját nem az uralkodói «bon plaisir» képezi, hanem állandó törvények, melyek az állam fejét és hivatalnokait is kötik. E törvényeket nem az uralkodó írja elő, hanem az országgyűlés hozza; ő csak szentesíti. A közpénzek hovafordításáról a kormány elszámolni tartozik a nemzetnek. A nyilvánosság ellenőrzi a kormányzást, bírálja, dicséri, bátorítja, ösztönzi vagy megrója, ostromozza: előzetes cenzúra nincsen. Most már van személy- és vagyonbiztonság; senkit sem lehet szabadságától vagy életétől megfosztani, senkinek vagyonát sem lehet elkobozni előzetes kihallgatás és törvényszerű bírósági eljárás nélkül. Nagy Frigyes meg akarta venni a kellemtlen légmalmot, mely palotája mellett állott és délutáni álmát zavarta. A gazda nem volt hajlandó eladni a malmot, melyet őseitől örökölt. Erre fenyegetni kezdte az uralkodó, hogy egyszerűen elveszi a malmot, tulajdonosát kidobhatja családjával együtt, mire az önérzetes molnár azt felelte: «Vannak még bírák Berlinben!» S a malom

még mai napig is ott áll a királyi palota tőszomszédságában.

Ezen esetnél semmi sem jellemzi jobban az abszolút és az alkotmányos kormányzás közötti különbséget.

3. *A köztársaság.* Itt maga a nemzet gyakorolja a legfőbb hatalmat, közvetlenül, vagy választott képviselők által.

Ha kérdeznők, hogy a sok kormányforma közül melyik a legjobb, azt kellene felelni, hogy magában véve a monarchia áll a legelső helyen, mint legtermészetesebb alakja a kormányzásnak, hiszen az állati test is így van berendezve, az állati társadalmak is, a naprendszer, sőt az egész mindenség. Az egységben van az erő, a gyorsaság, a rendszer, a legjobb áttekintés, tehát legtöbb kilátás a sikerre. Azonban ilyen kérdéseknél sohasem szabad megfeledkezni a konkrét viszonyokról, az illető országnak méreteiről, fekvéséről, a nemzetnek egyéniségéről, múltjáról, fejlődési fokáról, mely külső viszonyok szerint az egyik népnek ez, a másiknak amaz a kormányforma lehet kívánatosabb és célszerűbb.

IV. A politika és az erkölcs.

1. *A macchiavellizmus.* A politika a kormányzás tudománya és művészete s mindjárt hozzátehetjük, hogy a tudományok és művészetek legnehezebbike. Nem ok nélkül sürgette Plato, hogy a nemzetnek legtehetségebb fiait, a bölcseket legyenek az uralkodók; az újabb korban pedig Comte Ágoston hangoztatta, hogy az ország kormányát a legokosabb emberekből összeállított társaságra kellene bízni. Salamon király is ettől a gondolatától volt áthatva, mikor semmi egyebet nem kért Istentől, mint bölcseséget, hogy jól tudja kormányozni népét.

Mint hogy a nagy dolgokat kisebbek útján lehet

megismerni, «a minore ad május», Fontenellenek mesteri leírásában hadd lássuk csak egy egyszerű városi kapitánynak teendőit s aztán következtessünk arra a művészetre, ami egy egész nemzet vezetéséhez szükséges.

D'Argensonról írt emlékbeszédében a többi között ezt mondja Fontenelle: «Fenntartani egy akkora városban, mint Paris, egy óriási fogyasztást, melynek egy-néhány forrását mindig bedugaszolhatja a véletleneknek végtelen száma; elnyomni a kereskedőknek zsarnokságát a közönséggel szemben s ugyanakkor animálni kereskedelmünket; megakadályozni kölcsönös visszaéléseiket, melyeket gyakran nehéz kibogozni; felismerni egy végtelen tömegben mindazokat, kik oly könnyen rejtegethetnek ott valami veszedelmes ipart, megtisztítani tőlük a társadalmat, vagy csak annyiban megtűrni őket, amennyiben hasznosak lehetnek neki oly foglalkozásokkal, melyekre mások nem vállalkoznának, vagy nem oly sikerrel; megszorítva tartani a szükséges visszaéléseket a szükségességnek szoros határai között, melyeket mindig hajlandók túllépni, homályban tartani őket, melyre Ítéelve kell lenniök s ki nem emelni őket abból még feltűnő büntetésekkel sem; ignorálni, amit jobb észre nem venni, mint büntetni, és nem büntetni, hanem csak ritkán és hasznosan; behatolni a családok szentélyébe s megőrizni titkaikat, amennyiben nem szükséges azokat felhasználni; jelen lenni mindenütt észrevétlenül; végre mozgatni vagy tetszés szerint megállítani egy mérhetetlen sokaságot, e nagy testnek lelke lenni, mely mindig hat s majdnem ismeretlen, — íme, ilyenek körülbelül egy nagy város rendőrségének a teendői.»

Nagy dolog tehát a kormányzás, nagy művészet a politika! Mint látjuk, neki is megvannak a maga sajátos módszerei, elvei, eljárásai, fortélyai, de azért az életnek ezt a részét sem lehet kiszakítani az emberi élet nagy egészéből s mint különálló darab világot felfogni. A poli-

tikai cselekvés is emberi cselekvés s mint ilyen, szintén alá van rendelve az általános nagy erkölcstörvényeknek. A politikus sem emancipálhatja magát az etika alól. Ezt annál kevésbé teheti, mert hiszen minden politikának a közjó a célja, ez pedig csak erkölcsi alapon állhat, úgy érhető el s tartható fenn.

Bármilyen legyen is a kormányforma, ha ezen igazságot szem elől téveszti, elfajul és többet árt a nemzetnek, mint használ. Sajnos, mindig akadtak államférfiak, akik a hasznosat itt is elválasztották a tisztességestől; mindig volt fél-morális vagy amorális, sőt egyenesen antimorális politika a gyakorlatban. Ennél még nagyobb baj, hogy oly tudósok is akadtak, akik a politikai amoralizmust rendszerbe foglalták, fejtegették, védték és ajánlották.

Ezen férfiaknak élén Macchiavelli áll, a politikai «omnilicentiá»-nak hirdetője. Ő teljesen elválasztotta a politikát a moráltól s ez utóbbit irgalom nélkül feláldozta az előbbinek.

Az «Il principe» c. munkájában politikai és erkölcsi tanácsokat ad Medici Lőrinc fejedelemnek, akinek személyében tulajdonképen minden uralkodóhoz fordul, kioktatván őket a kormányzás művészetére. Alaptétele, hogy az uralkodónak egyedüli feladata: biztosítani és minden lehető eszközzel gyarapítani saját jólétét és hatalmát. Konkrét célja tehát a fejedelemnek: saját birodalmát új hódításokkal növelni és arról gondoskodni, hogy amit másoktól erőszakkal vagy csellel elfoglalt, annak bírását minden áron biztosítsa is. Aztán következnek a részletes útbaigazítások arra nézve, hogyan lehet legkönnyebben meghódítani a különféle természetű országokat, miképen kell leigázni szabadsághoz szokott tartományokat és miképen oly államokat, amelyek rabságban sínylődnék. Meghatározza a fejedelemnek viselkedését a rendes hadsereggel és a zsoldosokkal szemben, miképen kell túl-

járni a tanácsadók és a hízelgők eszén, építendők-e várak és erődítmények vagy sem, stb. Inti a fejedelmet, hogy szokják hozzá a gonoszsághoz és a kegyetlenséghez, mert ezekre sokszor szükség van, útbaigazításokat ad arra nézve, mikor gyilkoljon s mikor nem, mikor szegje meg szavát s mikor nem, mikor raboljon s mikor tartózkodjék a zsványságoktól.

Egy másik könyve «Discorsi sopra la prima decade di Tito Livio» nem egyéb, mint az előbbinek illusztrációja. Itt számos példán megmutatja, hogyan hódítottak a rómaiak, mely fogásokkal és kegyetlenségekkel tartották hatalmukban és szipolyozták az elfoglalt tartományokat s egyben inti a fejedelmeket, hogy hasonlóképen járjanak el, ha azt akarják, hogy uralkodásuk sikeres legyen.

Szóval Macchiavelli megfesti az eszményi fejedelemnek a képét. Ez az ideális fejedelem iparkodik megőrizni a külszint, látszatra «tutto pietà, tutto fede, tutto umanità, *tutto* integrità, tutto religione», belül pedig mindennek ellenkezője, mikor érdeke így kívánja. Az ő jelszavai: önzés, reális érzék, helyes számítás és teljes amoralizmus, mely nem ismer különbséget jó és rossz, igazmondás és hazugság, becsületszó és hitszegés között. A fődolog, amit el kell sajátítania: az erő, akaratbeli akrobataság, az emberfigurákkal való sakkozás művészete. Tudjon oroszlán lenni, vagy róka, amint a helyzet kívánja. Egy alapelv vezérli, még pedig ez: a cél minden eszközt szentesít, a leggazabbat is. Szentesíti a lopást, csalást, fajtalanságot, a hitszegést, árulást, a mérget, köteleket és a tört egyaránt.

Mások más alakban tanították ugyanazt a veszedelmes tévelyt; Hobbes és későbben Hegel az omnilicentiat az állami «omnipotentiá»-ra építették, azt bizonyítván, hogy az állam mindenható, még azt is megteheti, hogy a jót rossznak s a rosszat jónak nyilváníthatja, ő csinálja

az erkölcsöt is; bűn az, amit az állam annak tart, és erény, amit az állam erénynek deklarál.

Mirabeau két morálról beszélt; egy kicsinyről s egy nagyról, melynek a kicsinyt sokszor fel kell áldozni.

A macchiavellizmus igen nagy iskolát csinált, mint minden hamis tan, mely a szenvedélyeknek hízeleg s a háborgó lelkiismeretet elaltatja. Az ő idejétől kezdve amorális területnek szokás tekinteni a politikát; olyannak tekinti azt főleg az ő nemzete, mely velünk szemben elkövetett alávaló hitszegésével Macchiavelli igazi tanítványának mutatta magát. Ezen erkölcstelen felfogás idővel megmetyélezte az egész diplomáciát, úgyhogy a megbízhatóság és a becsületesség, mint Abraham a S. Clara mondja, a diplomaták palotáiban oly ritka, mint hívó zsidó házában a szalonna.

Nagy Frigyes nevetve mondta búcsúzó követének, akit fontos megbízásokkal Szentpétervárra küldött: «Feloldozom önt minden hazugság alól, amit majd nevemben mondani fog.» Talleyrand szerint a beszélőképességet arra kaptuk, hogy vele elrejtessük gondolatainkat.

A politika épen ezen erkölcstelen felfogás miatt nagyon sokat veszített becsületéből; a régiek azt mondták, hogy nem más az, mint «ars fallendi homines»; a mi becsületes népünk pedig úri huncutságnak nevezi.

2. *A politikai erkölcstelenségnek bírálata.* Ezzel a tévéllyel szemben¹ mi mindenekelőtt azt emeljük ki, hogy vannak bizonyos általános érvényű erkölcsi elvek,

¹ A helyes etikai-politikai iránynak nálunk Concha Gy. a legfőbb képviselője. «A politika — úgymond — nem választható el az általános erkölcstantól, mert az állam legtöbb életnyilvánulása lehetetlen erkölcsi elvek tekintetbevétele nélkül. Az állam az erkölcsnek csak egy különös fajtát teszi.» «A politikai célszerűség csak az általános erkölcsi eszméknek alárendelve érvényesülhet, tehát elvi ellentét erkölcs és célszerűség között nem lehetséges.» Politika, Bevezetés. V. ö. még dr. Jehlicska F., Pikler belatásos elmélete, Bpest, 1908. és A modern polg. jog. Ált. bevezető rész.

melyek minden államnál régiebbek, minden emberi törvényhozás és kormányzás felett állanak s melyeket sem a törvényhozónak, sem a bírónak, sem a végrehajtó hatalomnak elhanyagolnia, vagy épen megsértenie nem szabad. Vagyunk bátrak újból meg újból az úgynevezett természetjogra felhívni politikusainknak figyelmét s mint-hogy eddig szomorúan kellett tapasztalnunk, hogy erre vonatkozó theológiai munkák «non leguntur», itt is világi tekintélyekre hivatkozunk, vagyis oly írókra, akikkel nem szokás ily mostohán elbánni.

Henry George, neves amerikai szociológus ezt mondja: «Vannak emberek, akik, mikor érdekükben áll, azt mondják, hogy nincsen természeti jog, hanem hogy minden jogunk csak a legfőbb politikai hatalomtól származik. Hiábavaló idővesztegetés volna vitába bocsátkozni ezekkel az emberekkel. Oly nyilvánvaló tényekről van szó, melyek nem szorulnak bizonyításra. Egy ilyen tény, melynek tudata általános, az, hogy vannak ember és ember között jogok, melyek az államhatalom keletkezése előtt léteztek s amelyek akkor sem szűnnek meg létezni, mikor az államhatalommal visszaélnék, hogy van minden emberi törvény felett álló törvény, t. i. a Teremtőnek törvénye, belevésve a természetbe s általa nyilvánulva, mely az emberi törvények előtt és felett van s amellyel összhangban kell lennie minden emberi törvénynek, mert attól függ az érvényük. Ezt tagadni annyi volna, mint azt állítani, hogy nincs mérték, mely szerint meg lehetne ítélni az emberi törvényeknek és intézményeknek helyes vagy helytelen, igazságos vagy igazságtalan voltát, valamint azt állítani, hogy nincs és nem lehet magábanvéve jó vagy rossz cselekedet, vagy azt, hogy az az intézkedés, mely megparancsolta az anyáknak, hogy öljék meg gyermekeiket, époly jó és tiszteletreméltó, mint az a törvény, mely tiltja a gyermekgyilkosságot.»

¹ H. George, Társadalmi problémák, §. 10.

Aztán kifejti H. George, hogy ez a természeti törvény az egyedüli biztos alapja a társadalmi organizációnak. Ugyanis, amint valamely gép szerkesztésénél tekintetbe kell venni egész sor természeti törvényt, ép így az állam berendezésénél is azokból a természeti alaptörvényekből kell kiindulni, azokat az erkölcsi szabályokat kell szem előtt tartani, melyeknek akarva-nemakarva alá vagyunk rendelve s melyek épen úgy függetlenek tőlünk, mint az anyag és a mozgás törvényei.

Schopenhauer szintén a természetjog mellett nyilatkozik és helyesen figyelmeztet a félreértésre, melynek a jogpozitivisták az áldozatai. Ők t. i. összetévesztik a jogot a hatalommal, mely annak érvényt szerez. Pedig más a jog és más a kikényszeríthetőség. Lehet jog, melyet kedvezőtlen viszonyok között sem lehet kikényszeríteni, de azért csak jog marad az. «Die, welche mit Spinoza leugnen — mondja Schopenhauer — daß es außer dem Staat ein Recht gebe, verwechseln die Mittel, das Recht geltend zu machen, mit dem Rechte des *Schützes* ist das Recht freilich nur im Staat versichert, aber es selbst ist von diesem unabhängig vorhanden. Denn durch Gewalt kann es bloß unterdrückt, nie aufgehoben werden.»¹

¹ Schopenhauer, Wille u. Vorstellung, IV. B., K. 47. Zur Ethik.

«Est quidem vera lex, recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quae vocet ad officium jubendo, vetando a fraude deterret. Quae tamen neque probos frustra jubet aut vetat, nee improbos jubendo aut vetando movet, huic legi neque abrogare fas est, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari potest. Nee vero per Senatum aut populum solvi hac lege possumus, neque est querendus explanator, aut interpretes ejus alius. Nee erit alia lex Romae, alia Athenis, alias nunc, alias posthac, sed omnes gentes et omni tempore, una lex et sempiterna, et immutabilis continebit, unusque erit communis quasi magister et imperator omnium deus, ille legis hujus inventor, disceptator, lator, cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernabitur, atque hoc ipso luet maximas poenas, etiam si caetera supplicia, quae putantur, effugerit.» Cicero, Resp.

A pozitív törvényhozás, mely a kormányzásnak kezdete és alapja, valamint a törvényeknek alkalmazása s az egész politikai művészet ezen örök erkölcsi törvényekhez van kötve, azokhoz kell alkalmazkodnia, különben bűnös és oktalan, mert oktalanság és bűn a természet ellen harcolni.¹ Az örök erkölcsi törvényeket nem tisztelő, rövidlátó kontár politikusokra gondolhatott Oxenstierna, mikor azt mondta fiának: «An nescis, quantilla prudentia regatur orbis?»

Bűnnek és oktalanságnak kell minősíteni a macchiavellizmust is, akár a kül-, akár a belpolitikában alkalmaztassék. Aki egyszer nem tartotta meg szavát, megszegte esküjét, abban sohasem fognak többé bízni; akit hazugságon csíptek, annak akkor sem hisznek az emberek, mikor igazat mond. Macchiavelli a ravaszságot ajánlja a fejedelmeknek, ám már Cicero mondta: «Quo quis versutior et callidior est, hoc invisior et suspectior, detracta opinione probitatis.»² Montaigne is érinti e kérdést és talpraesetten megjegyzi, hogy akik azt tanácsolják a fejedelemnek, hogy egyedüli gondja legyen országát nagyobbitani s hogy érdekeivel többet törődjék, mint lelkiismerete gondozásával, tanítsák meg arra, hogy *egyszeri* becstelenséggel tegye állandóan nagygyá birodalmát. Ám ez lehetetlenség. Több szerződést, több békét is köt életében az ember s ha sikerült is egyszer rászédnie másokat, máskor óvatosabbak lesznek. A hűtlenség, gyilkosság, árulás, esküszegés mindig valami nyereségért történik, de ez az első nyereség sok utána következő kárt okoz, mert kiközösíti a hűtlent a becsületeseknek társaságából.³

¹ «Quin poñius — írja Leibnitz — in scientia iuris a divina iustitia, tanquam fonte, humanam, ut plena sit, derivari convenit.» Ep. ad G. Molanum.

² Cicero, De off. II., 9.

³ V. ö. Montaigne, Essais, De la présomption.

Mindez — mutatis mutandis — a belső politikának kisebb macchiavellistáira nézve is áll. Ezek is arathatnak némi sikereket becstelen fogásokkal, de bűneik nem maradnak rejtve és büntetlenül. A politikai pártok kötelességszerűen fs, meg okosan is teszik, ha a becsület útján járnak; a szerencsés gazságok jövendő bukásuknak és szégyenüknek válnak okaivá. «Macchiavelli — írja Mably — leckéket ad a fejedelemnek a zsarnokságból, igazságtalanságból és gazságból, de azért mégis akarja, hogy több erénynek köpenyébe burkolódzzék, látszatra kegyes, szavartartó, becsületes és vallásos legyen, hogy így elkerülje a gyűlöletet és megvetést. De Macchiavelli nem vette tekintetbe, hogy mikor magas állást tölt be valaki és közügyeket intéz, nem vezetheti félre az embereket s annak látszik, ami valóságban. Az emberek szeme könnyen keresztülhatol, lát és ítél az álarcon, melyet a kép-mutató felvesz. Szellemes embert legfeljebb egyszer lehet becsapni. A korlátolt emberek pedig — mint p. o. a köz-nép, melynek bizalmával a képviselőjelöltek, a pártok és miniszterek annyira visszaélnék — még gyanakvóbbak, mint az okos emberek; s ha egyszer megcsalták, sohasem lehet többé megközelíteni. Gazembernek tartják azt, aki egyszer félrevezette s akkor sem biznak benne többé, mikor nincs oka törbe csalni őket.»

Az uralkodónak feladata nem mindenáron nagyobbitani, hanem erősebbé, műveltebbé, jobba és boldogabbá tenni országát. A legnagyobb ravaszság a becsületesség, monda Leibnitz, azt akarván kifejezni, hogy a becsületesség több sikert ígér minden ravaszságnál. Azért a legjobb politika odatörekedni, hogy a nemzet igazságosság, tisztesség, nagylelkűség és mértékletesség által megszeresse a szomszéd népeknek becsülését és vonzalmát. Erre kellene irányulnia mindazon férfiak tevékenységének, akik a nemzet sorsát intézik.

A bűn a felsőbb körökből leszívárog a népbe s el-

rontja azt. Rex viva lex. Ha a nemzet sorsának intézői, a politikusok, becstelenségükkel megbotránkoztatják a népet, óriási pusztítást visznek végbe, mert fejétől rothad a hal. A korrupció általános lesz.

Mikor Nagy Péter cár egy ukázt akart kiadni a lopás ellen, melyben kimondotta, hogy aki csak annyit is lop, amennyit egy kötél ér, fel fog akasztatni, Ivanovic szenátor lebeszélte az uralkodót, mondván: «Hát egyedül akarsz maradni Oroszországban? Hiszen itt mindnyájan lopunk!»

«Ablata iustitia quid sunt régna, nisi magna latrocinia?»

Az uralkodó és emberei sokszor jónak, sőt szükségesnek láthatják bizonyos bűnöknek tűrését, sokszor okosan teszik, ha a bűnt, melyet kiirtani nem lehet, jóra fordítják; de kormányzati eszköznek tekinteni a bűnt és becstelenséget sohasem szabad és az állam nagy károsodása nélkül nem is lehet. «Az igazságosság felemeli a nemzetet, a bűn pedig nyomorba dönti a népeket.»¹

Mintha csak magyarázatot akart volna írni a Szentírás ezen szavaihoz Mirabeau gróf, mikor már idézett munkájában mondja:

«A hivatalos hatalommal való visszaélések: az állam gyengítése.

Az elnyomottak panaszainak meg nem hallgatása: az állam gyengítése.

Híúság, kíváncsiság, fényűzés, kicsapongás, gyönyörhajhászás: az állam gyengítése.

A bűnnek, luxusnak, pompának, lakmározásnak megtűrése: az állam gyengítése.

Megtűrni a magas tisztviselők önkényeskedését: az állam gyengítése.

Háborúk szükség és kényszerűség nélkül: az állam gyengítése.

¹ Prov. 14, 34.

A tehetséges, érdemes és becsületes férfiaknak megvetése: az állam gyengítése.

Minden rest, naplopó, gyönyörhajhászó élet: az állam gyengítése.

A törvénynek, alkotmánynak s minden jó szokásnak megvetése: az állam gyengítése.» Mirabeau, *L'ami des hommes*, 387. 1.

V. Az állam feladatai.

1. A külső és a benső biztonság. Az államnak sokféle feladatai közül legelőször azt tesszük szóvá, melyre nézve soha nem volt, most sincsen nézeteltérés, ez pedig a közbiztonságról való gondoskodás. A biztonság hiányát minden polgár kivétel nélkül borzasztó bajnak tartja. Ha a polgároknak békéjét külső vagy benső ellenségek minduntalan megzavarhatnák, csendes munkálkodás, kultúra, haladás lehetetlen volna. Aki vetett, sohasem tudná, fog-e aratni is. Kinek volna kedve dolgozni, mikor állandóan attól kellene tartani, hogy a munka gyümölcse másé lesz? Ki szeretné a munkát, mikor az erőszak biztosabb és jobb szerzési módnak bizonyulna? Nem csoda, hogy régen, mikor még az állam nem volt teljesen kiépítve, valamely kiváló és tűrhetőbb rablónak oltalma alá menekültek az emberek, aki őket más rablókkal szemben megvédte.

Ezt a szerepet most az állam tölti be, mely e célra erős hadsereget szervez. A hadseregnek feladata örködni a nemzet élete, az ország határainak épsége felett; gondoskodnia kell, hogy a nemzet ne legyen erősebb szomszédoknak elnyomottja, adófizetője s hogy a polgári lakosságot semmiféle pánik csendes kulturmunkájában ne zavarja.

Ezt a munkálkodást benső ellenségek, a gonosztevők is zavarhatnák; ezeket is meg kell fékezni. Ahol az állam

nem fordít erre elegendő gondot, ott a lakosság maga igyekszik ártalmatlanná tenni a gonosztevőket (lynch). Régente barbár módon jártak el a rendbontó elemekkel; a gonosztevőt megölték, vagy elzárták s többet nem törődtek vele, vagy megcsonkították, kiszúrták szemeit s koldulni küldték. Most humánusabb eljárást kell fogantatnia az államnak, melyre ez a feladat hárul.

Intézkednie kell a polgárok között felmerülhető vitás kérdések eseteire is; gondoskodnia kell, hogy legyen személy- és vagyonbiztonság; védelembe kell vennie a polgárok hírnevét és becsületét, hogy ne legyenek kénytelenek párbajjal szerezni elégtételt; különös védelemben kell részesítenie a gyengébbeket, akiket az erősebbek mindig hajlandók elnyomni és kizsákmányolni.

Szóval: *jogrendet* kell létesíteni az országban. Ez azonban korántsem jelenti, hogy az állam *minden* jognak a forrása.¹ Jogaik az állam keletkezése előtt is vannak az embereknek; az egyén, a család megelőzi az államot s tőle független természeti jogokkal vannak felruházva; az írott jogot a nem írott jog előzte meg. Ezen természeti ős- és alapjogokat az államhatalom nem teremti (legis-lator, nem: creator a törvényhozó), hanem csak közelebbről meghatározza, magyarázza, alkalmazza és védi.

2. *Az állam és a gazdasági élet* A liberalizmus egyik tantétele, hogy az államnak a polgárok biztonságának garantálásán kívül egyéb teendője nincs. Elégedjék meg azzal, hogy távortartja a külső ellenséget s megfékezi a gonosztevőket, a többit bízza az egyénnek leleményességére, szorgalmára s egoizmusára. Minél

¹ A hatalom magában véve nem forrása a jognak. «Si nocendi potestas — írja Leibnitz — sufficit ad ius constituendum, recurrendum érit ad principium tyrannicum, iustum esse, quod* potentiori placet... quod nostris de naturali iure conceptionibus répugnât.» Observaciones de principio iuris. G. Leibnitii Epistolae, Lipsiae, 1742, IV, 175.

kevesebbet kormányozni! Főleg nem szabad beavatkoznia a gazdasági életbe. Intervenciójára itt semmi szükség. Laissez faire!

E kormányzati nihilizmussal szembeni szükségesnek tartjuk az államnak okos beavatkozását mindenütt, ahol az egyéni kezdeményezés elégtelennek bizonyul, valamint ott is, ahol az egyének versenye a gyengébbek rovására el szokott fajlulni.

Ez a posztulátum különben abból az általános elvünkől is folyik, hogy az államnak célja a közjónak előmozdítása. A közjó t. i. nemcsak a biztonságból áll.

A nemzet gazdasági jólétének és fejlődésének vannak bizonyos általános feltételei, melyeket csak a mindent áttekintő, az egyének felett álló állam tud előteremteni. A megfelelő vasúti hálózat, a hidak, a folyók szabályozása, a népnek gazdasági felvilágosítása oktatás, kurzusok, népiratok, kiállítások, mintagazdaságok útján megannyi feladat, melyeket az állam eddig is vállalt, anélkül, hogy bizonyos ferde elméletekkel sokat törődött volna. A túlzó elméleteket ugyanis nemcsak a tudósok cáfolják, hanem megcáfolja maga az élet is, mely tovább megy a maga útján.

A kormányok mindenütt belátták, hogy nem nézhetik tétlenül a tőkéseknek durva önzését s hogy be kell avatkozniuk a munkások érdekében, akik maguk gyengék arra, hogy érdekeiket a hatalmasabb tőkével szemben hathatósan megvédjék. Azért ma már minden civilizált államban van szociális munkásvédelmi törvényhozás.

Van a munkásságnál még gyengébb és sajnálatra méltóbb rétege a társadalomnak, a szegények, akik t. i. annyit sem képesek keresni, amennyi a pusztá megélhe-

¹ V. ö. Cathrein, Moralphilosophie, II., Zweck des Staates; Fr. M. Schindler, Die soziale Frage der Gegenwart, 61. 1.; Dr. Czettler Jenő, Magy. mezőgazdasági politika, Bpest, 1914., 367. 1.-től kezdve.

téshez szükséges, mert vagy egészen munkaképtelenek (aggok, betegek, nyomorékok, hülyék), vagy félig munkaképtelenek, vagy munkanélküliek. A primitív népek szörnyű módon bántak el ezen szerencsétlenekkel; megölték, elevenen eltemették vagy az éhhalálnak tették ki őket. A művelt pogány államokban, a görögöknél és rómaiaknál a szegények önkéntes rabszolgáknak álltak be, vagy pedig a bűn útjára tértek. A középkorban az egyház gondoskodott a szegényekről, kiknek sorsa egyik legnagyobb gondját képezte.

Mint látjuk, állandó jelenséggel van itt dolgunk, melynek állandó okai vannak a gyarló emberi természetben. Azért a szegénység továbbra is kell, hogy gondoskodásunknak tárgyát képezze. A magántevékenység itt is szükséges, mert ügyesebb, találékonyabb, szelleme- sebb, alkalmazkodóbb a hivatalos jótékonyágnál, de minthogy a szegénységnek általános szociális okai is vannak s az állam nagyobb eszközöket teremthet elő, mint az egyének, a magániniciatíva hiányait az állami gondoskodásnak kell kipótolnia.

A gazdasági élet nagy folyamatában főleg a kereskedelem az, melyre éber szemmel kell ügyelnie az államnak, és pedig nálunk még több okból, mint másutt. A mi keresztény népünknek sem elég kedve,¹ sem tapasztalata nincs a kereskedéshez, s ami még fontosabb, sokkal lelkiismeretesebb, becsületesebb és tisztességesebb, mint azok az idegen elemek, amelyekkel ezen a téren versenyeznie kell. A háború előtt is tudtuk, hogy kereskedelmünk túlnyomó részben a legönzőbb, leglelkiismeretlenebb kezekben van, a háború pedig kereskedelmünknek oly borzalmas bűneit, gonoszságát, hazafiatlanságát re- vélta, hogy jellemzésére, megbélyegzésére s a felette érzett felháborodás kifejezésére nincs elég erős szavunk. Remél-

¹ Erre nevelni kell.

jük, hogy a túlzott liberalizmusnak, melynek éppen ezen a téren nálunk sohasem volt helye, vége szakad; reméljük és követeljük is, hogy az állam árgusi szemmel nézzen üzletembereinknek körmeire, s hogy azok a többrendbeli megszorítások, melyek üzleti életünk terén a háborús időkben szükségesek voltak, a háború után a békés viszonyokhoz alkalmazva, de nem meggyengítve, sőt jobban rendszeresítve, átgondolva és részletezve érvényben maradjanak. Hallatlan bárgyúság lenne újból szabad utat nyitni annak az üzleti «leleményességnek és alkalmazkodóképességnek», melynek természetét a posztó-, bakancscsalások s különféle élelmiszerhamisítások révén alkalmunk volt megismerni.

Am, mikor így kikerüljük a liberalizmus Charybdisét, vigyázzunk, hogy bele ne kerüljünk a kommunizmusnak Scillájába. Az állam is részese annak az általános emberi gyarlóságnak, hogy nehezen marad meg a középúton. O is szokott evés közben egyre nagyobb étvágyat kapni; és ha a beavatkozásban nem is akarna elmenni egészen a kommunizmusig, de a Rodbertus-féle államszocializmusra nagy hajlandóságai vannak. Be akarna hatolni a gazdasági és társadalmi élet minden ágába, ő szeretne intézni, vezetni mindent, általános kenyéradóként és uralkodóként szeretne szerepelni.

Többrendbeli okok alapján kell ezzel a tendenciával szembehelyezkednünk. Először is a nemzet gazdasági s általában földi jóléte volna veszélyeztetve, ha az állam korlátlanul beavatkoznék, mert az állami tevékenység a kellő korlátok között tartott magántevékenységgel nem veheti fel a versenyt.² Az állami szervezetben nincs meg

¹ V. ö. Földes Béla, Individualizmus és háború. Athenaeum, 1916., II. k. 4. f.

² V. ö. P. Leroy-Beaulieu, L'état moderne et ses fonctions, Paris, 1890.

a kellő találékonyság, mely a kultúrának elsőrangú hajtókereke. Az állam a maga hivatalnokseregével még haditalálmányokat sem tud felmutatni. A puskaport, az ágyút, a repülőgépet nem állami alkalmazottak találták fel. Még kevesebb leleményességet tanúsít a gazdasági téren; a váltó, a cheque, a bank, a börze, a biztosítás, a munkabérnek különféle formái szintén nem állami találmányok, hanem tehetséges magánembereknek eszméi és alkotásai. Új dolgokat átvenni, utánozni, tökéletesíteni, bevezetni tud az állam, de feltalálni nem. Az is nagy hibája az állami ténykedésnek, hogy nincs meg benne a kellő következetesség, mert a gyorsan váltakozó kormányok rendszerváltozást is jelentenek; amit az egyik megkezdett, a másik csupa hiúságból nem folytatja.

Egy miniszter, mikor visszaélései miatt helyét ott kellett hagynia, azt mondta: «Ben kár, hogy elcsapnak; magamról már gondoskodtam, most az államról akartam volna gondoskodni s épen most kell elmennem!» Minthogy az opposzió állandóan fenyeget s előbb-utóbb jönni fog, a kormányok gyorsan, megfontolatlanul alkotnak, intézkednek s a kormányférfiak mielőbb meggazdagodni iparkodnak. Ki gondol itt a közjóra?

Minthogy az önérdék nem sarkalja, a hivatalnokok többnyire resten végzik munkájukat; hónapokig, évekig hevertetik az aktákat, hiszen *nekik* nem sürgős az elintézés. Súlyosbítja e bajt, hogy a hivatalok betöltésénél az arravalóságon kívül más politikai természetű szempontok is szerepelnek. Míg a magánvállalatok a legalkalmasabb, legképzettebb egyéneket alkalmazzák, az állam, mint p. o. a francia, a legjobb emberét is felfüggeszti, elcsapja, ha kiderül, hogy felesége misére jár, vagy hogy gyermekei vallásosán nevelkednek.

Az egyháznak még külön okai is vannak, hogy bizalmatlan legyen az állam központosító hajlamaival szemben. Aqu. sz. Tamás aggodalom nélkül ruházhatta fel

«De regimine principum» c. művében nagy jogokkal az államot, mert akkor jóindulatú uralkodók, sz. Lajosok, II. Fülöpök voltak az államok; de az újabb korban Bismarck-ok, Gladstone-ok, Tiszák, Crispi-k, Ferry-k állottak az államok élén s hogy a közel jövőben kik fognak ott állani, ki a megmondhatója? Ily rosszindulatú kormányok alatt az egyház sokszor érezte az állam brutális beavatkozó kezét; ma is állandóan látja az onnipotenciára való törekvését, azért nem nézi jó szemmel hatalmának gyarapodását. Mint az igazságnak őre s az emberiségnek jóságos anyja nemcsak megengedi, hanem sürgeti is az állam közbelépését, ahol az a nép szempontjából szükséges, de ilyenkor mindig a «rationabilis», az Isten akarata szerint való államot érti, amint azt XIII. Leo több körlevelében leírja.¹

3. *Az állam és a közegészség.* Nemcsak az egyénnek, hanem az államnak is, mely az egyénekből áll, gondoskodnia kell arról, «ut sit mens sana in corpore sano». Jaj az államnak, melynek polgárai satnyák, gyengék betegesek vagy valamely káros szenvedélynek rabjai! A satnya polgárok háború idején gyenge kézzel fogják a kardot, békében pedig nem jól tudnak bánni az ásóval meg a kapával. Jóllehet tehát az egészségnek gondozása minden egyes polgárnak egyéni kötelessége, az államnak is be kell nyúlnia kiegészítő és átfogó intézkedésekkel ezen életbevágóan fontos ügybe.² Azért ma már minden civilizált államban van állami higiénie; a közegészségügyi osztály nálunk is gondoskodik járványoknak megelőzéséről, a behurcoltaknak elnyomásáról, mely téren minden dicséretet érdemel; de ezenkívül erélyesen kell fellépnie az élelmiszerek hamisítása ellen, rendeznie kell a

¹ V. ö. «Immortale Dei», «Libertés, praestantissimum naturae opus», «Sapientiae christianae» k. enc.

² V. ö. Concha, Politika, II, Közegészségi igazgatás.

lakáskérdést, megszüntetni *vagy* legalább komolyan csökkenteni az alkoholizmust s e dolgokban, sajnos, még nem érdemli meg az előbbi elismerést. A mai nyomorúságos lakásviszonyok és a közéletmezés terén dúló visszaélések mellett nem nőhet fel erős, egészséges nemzedék; az alkoholizmus pedig a legépebb néprétegeket is megtörtja. Szabad-e tehát ezen bajokat ölbetett kezekkel nézni? Szabad-e itt a liberalizmus hamis jelszavai alatt eltűrni a lelketlen önzésnek garázdálkodásait?

Az állami beavatkozásnak természetesen itt is vannak határai. Vigyázni kell, hogy a tudomány szép nevével visszaélő pogány elméletek oly intézkedésekre ne csábítsák az államot, melyek egyszerre visszalöknének bennünket a régen túlhaladott barbarizmusba. Mikor tehát Forel, Haycraft és Darwinnak elfogult tanítványai arra ösztökélik az államot, hogy a gyengéket pusztulni engedje, a vézna gyermekeket nem ugyan kitétel vagy magas hegyről való ledobás, hanem ügyesebben, mérgezéssel, megfojtással láb alól eltegye és csak azokat engedje felnőni, akiből előreláthatólag erős, izmos polgárok válhatnak: ne feledje az állam, hogy elmúltak már azok az idők, amikor őt tekintették az ember végső céljának. Az ember rendeltetése magasabb az államnál; az erkölcsi világrendbe tartozik s e magasabb rendeltetést akkor is elérheti, sőt kell is elérnie az embernek, ha nincsenek is oly erős tagjai, mint egy atlétának. A polgárnak kötelességei vannak az állammal szemben, de azért nem merő eszköze az államnak, melyet ez, ha nem tetszik, eldobhat.

Különben pedig nemcsak testi munkával lehet szolgálni a közjót, hanem szellemivel is, már pedig bár általános szabályként áll, hogy ép lélek ép testben, de azért vézna testben is lakhatik nagy, finom, értékes lélek. Pascal, Voltaire, Fontenelle, Kant nem kerülték volna el azerdőbe kített gyermekek sorsát, ha Krisztus előtt születnek,

oly hitványkák voltak, mikor a világra jöttek. Sőt, ha az állam mindig ily messzire terjesztette volna a nyilvános hygienét, maga Darwin sem nőhetett volna fel, mert mint fejletlen, gyenge kis gyermeket szintén megölték volna.

Hasonló felháborodással kell elutasítani az «euthanasia»-mozgalmat is, melyet Németországban Oswald indított meg a monizmusnak nevében. Ez a mozgalom a gyógyíthatatlan betegek ellen irányul, azt tanácsolva az államnak, hogy ezeket, mint fölösleges terhet rázza le, megengedvén az orvosoknak, hogy láb alól eltehesék mindazokat, akikről orvosilag konstatálni lehet, hogy gyógyíthatatlanok. Mindeddig csak a mi részünkről, a keresztény táborból hangzottak el tiltakozások a pogányságnak ezen feltámasztása ellen; csak mi vagyunk azok, akiknek nincs kedvük visszasülyedni abba a korba, mikor az aggodat és betegeket elevenen elhantolták vagy megégették. Reméljük, hogy, ha ez az undok agitáció el nem hallgat, maguk az orvosok is felszólálnak ellene, hiszen itt nem kevesebbről van szó, mint hogy az orvosok gyilkosokká degradáltassanak.

4. *Az állam és a közművelődés.* Nagy Péter cár, aki életfeladatának tekintette az elmaradt orosz népnek civilizálását, tizenkét hülyét helyezettett el palotájának előcsarnokában és minden orosznak, aki nála megfordult, megmutatta őket, hogy a kontraszt által lássák, mily nagy kincs az emberi értelem s mennyire kell ezt az Istentől ajándékba kapott tehetséget használni és művelni.

Mikor a cár megalapította a nemzeti múzeumot, Jagusinsky múzeumőr javasolta, hogy minden látogatóval két rubel beléptidíjat fizettessen. Ellenkezőleg, monda a cár, az oroszokat ide kell csalogatni, hogy művelődjenek; elrendelem tehát, hogy belépődíj nélkül jöhessen ide mindenki, sőt minden látogatót kávéval, borral vagy teával kell megvendégelni az én költségemen,

Ez az uralkodó tudta, mily fontos az államra nézve a népek műveltségi foka.

Az írás, olvasás, számolás, a földrajz és a fizika nem teszi ugyan jobbá, igazságosabbá, mértékletesebbé, becsületesebbé az embert, de ügyesebbé, értelmesebbé, életrevalóbbá igenis. A tudás nem javít, de *használ*. Épen azért nagy érdeke az államnak, hogy polgárainak művelődését előmozdítsa, ismereteiket gyarapítsa, szellemi tehetségeiket fejlessze. A népek intenzívebb felvilágosítása ma még szükségesebb, mint régente volt, mert ma már mindenki lehet katona, a választójog kiterjesztése által minden polgár gyakorolhat befolyást a közügyekre; azonkívül az egyre tökéletesbedő közlekedési eszközök közelebb hozzák egymáshoz a népeket, élénkebbé teszik a nemzetek versenyét s jaj a nemzetnek, mely e versenyben tudatlansága miatt gyengének bizonyul! Knowledge is power — tudás hatalom; minél több tehát valamely nemzetnek a tudása, annál nagyobb a hatalma. Ha valaki nem érezte volna eléggé ezen igazságot, okuljon a mai háború tapasztalataiból; hasonlítsa össze Németországot a végtelen orosz birodalommal, vesse össze e két nemzet számbeli erejét s aztán feleljen arra a kérdésre, mi lehet az oka annak, hogy e mérkőzésben a kisebb német fél erősebbnek bizonyult?

Mondtuk már, hogy a tanulás, a művelődés minden egyes embernek egyéni kötelessége is; ám ez is oly feladat, melyben szükség van az állam támogatására.¹ Az államok nem is zárkóznak el eme teendő elől, sőt buzgalmukban sokszor hibákba esnek, melyektől a közjő nevében vissza kell őket tartani.

Mínthogy oly nagy érdek a közművelődés, az államnak kötelessége örömmel üdvözölni minden magánkez-

¹ V. ö. Fr. M. Schindler, Soziale Frage, 45. 1.; Dr. Czettler Jenő, Magy. mezőgazdasági szociálpolitika, Bp. 1914. 885-906. 1.

deményezést, mely e feladatra vállalkozik. Örömmel kell üdvözölnie főleg az egyháznak közreműködését, mely már akkor foglalkozott a tudomány terjesztésével, már akkor alapított népiskolákat és egyetemeket, mikor a mai értelemben vett állam nem is létezett, vagy mikor az államhatalom ezen nagy feladatának tudatára nem ébredt. Nem lehet képzelni nagyobb oktalanságot és hibát, mint mikor az állam a közművelődés terén jelentkező privát tevékenységet elutasítja, vagy éppen elnyomni igyekszik s az egész közművelődést magához ragadni, monopolizálni iparkodik. Az államnak vezető, segítő, kiegészítő közreműködésére szükség van; de semmi szükség nincsen arra, hogy az állam, mint valami nagy tölgy, a közművelődés egész mezeje felett kiterjessze ágait s maga alatt minden életet elfojtson. Főleg pedig ne akarjon s ne merészeljen előírni bizonyos értelmi és erkölcsi típust, mely szerint minden állampolgárt faragni kellene. A világnézet kialakítása nem az állam dolga. Ha valahol úgy ezen a téren kell szerénynek lennie az államnak, mert ehhez legkevesebbé ért.

A nyomdászat feltalálása és tökéletesbülése óta egészen új tényezők léptek fel, melyek eszméknek terjesztése, bizonyos irányoknak propagálása által nagyban befolyásolhatják a népnek gondolkodását és lelkületét s így a közművelődés terén figyelembe veendőek. E tényezők között legfontosabb a sajtó, mely, ha hivatásának magaslatán áll, a közművelődésnek hatalmas eszköze lehet. Tömeges és sűrű megjelenésével a gondolatoknak egész áradatát zúdítja a népesség minden rétegére, szüntelenül oktat, felvilágosít, magyaráz, hirdet, ismertet, bírál, dicsér, elítéli, buzdít, ijeszt, serkent, visszatart. Nincs tárgy, melylyel ne foglalkoznék, nincs kérdés, melyről frissiben véleményt ne mondana, nincs esemény melyről jelentést nem tenne. így, mint a nyilvánosságnek megteremtője és legfőbb szerve, óriási jelentőségű. Szükséges is, hogy a

közéletnek minden zugába behatoljon, hogy semmi, ami a közönség érdekeit érinti, homályban ne maradhasson; viszont, hogy a legelmaradottabb néprétegekbe is belevihesse a kultúrának legalább az elemeit.

Nagyra kell tehát becsülni a sajtót, dacára a borzasztó visszaéléseknek, melyeket vele üznek s melyek ellen az államnak jó sajtótörvénnyel küzdenie kell.

Sajtószabadságra szükség van, de vigyázni kell, hogy a szabadság féktelenséggé ne fajuljon. Korlátlan szabadság mellett a sajtó részint üzletből, részint pártérdekből és egyéb hasonló okokból el szokta követni mind a kilenc idegen bünt s ahhoz még a saját bűneit. A tapasztalás eddig is eléggé megmutatta, hogy a sajtó nagyon könnyen megfélemez magasztos hivatásáról, ahelyett, hogy a közvéleménynek irányítója, tisztítója, nemesítője lenne, rendetlen vágyainak szolgájaként süllyed le s az általános korrupciónak legfőbb tényezőjévé. *Nititur in vetitum, et in foetidum.*

Ha valaki — mondja Tolstoj — egy zsúfolt helyen elkiáltja magát: tűz! pánik üt ki, tolongás támad, melyben sok ember életét veszítheti. Ilyenkor a szóval okozott kár szembeszökő. De nem kisebb a kár akkor sem, ha nem látjuk az embereket, akik szavunk miatt kárt szenvedtek vagy elpusztultak. Tudnia kellene az államnak, hogy nemcsak törrel, hanem tollal is lehet gazteteket elkövetni. E tekintetben minálunk túlzott liberalizmus uralkodik, mely úgy látszik, nemcsak hogy a komoly hazafiakra nem hallgat, hanem még az életnek legkeményebb leckéztetése előtt is bedugja fülét. A cinkotai bádogos nyilvánvalóan a sajtó segítségével az általunk is annyiszor ostorozott apróhirdetésekkal csalta törbe szerencsétlen áldozatait, kiket aztán megfojtva a hordókba gyömöszölt. Ha ily események sem indítják az illetékes tényezőket a kellő intézkedések megtételére, akkor nekünk polgároknak nem marad más hátra, mint a kétségbeesés.

5. *Az állam és a vallás.* Nemcsak érdeke, hanem valóságos létfeltétele az államnak, hogy polgárai *vallásosak* legyenek.

Ugyanis hogy egységes, erős és virágzó legyen az állam, mindenekelőtt kell, hogy a központi hatalomnak, az uralkodónak, tekintélye legyen. Már pedig a vallási felfogás szerint a hatalom isteni eredetű s így hívő polgárok szemében a lehető legnagyobb tekintélynek örvendő. Intézkedéseinek, törvényeinek gyökerei visszanyúlnak az isteni akaratba, mely egészen különös erőt kölcsönöz azoknak. Ettől a természetfeletti alaptól elszakítva az uralkodó elveszíti minden nimbusát, a törvények pedig, ha még oly jók is, pusztán emberi bölcseségnek irányításai, melyeket minden különös tisztelet nélkül bírálhatnak és tetszés szerint feldöntenek az atheus polgárok.

Amellett szükséges, hogy a központi hatalom mérsékelt is legyen. A dicsőségtől és hatalomtól megittasodott ember könnyen átlépi jogainak határait; erős fékre van szükség, hogy megmaradjon a kellő korlátok között. Ez a fék csak a vallás lehet, mely az uralkodót is figyelmezteti kötelességeire és arra, hogy még felette is van Valaki, akinek majd számot kell adnia sáfárkodásáról.

Vége szükséges, hogy a polgárok egymással szemben igazságosak, becsületesek és jóindulatúak legyenek. Boldog volna az olyan állam, mely csupa Sokratesekből, Pythagorasokból, Aristidesekből állna. A keresztény vallás pedig számtalan embert nevel, akik erényre nézve e nagy férfiakhoz hasonlóak, sőt felül is múlják azokat. Azért mondta szent Ágoston: adjatok az államnak oly uralkodót, oly törvényhozókat, bírákat, hivatalnokokat, polgárokat, aminőket a keresztény vallás akar s majd meglátjátok, hogy fog ez az állam virulni!

Minél vallásosabb az ember, annál inkább igyekszik az erényekben előrehaladni; az államok legfőbb ereje

pedig a polgároknak erényeiben: igazságosságában, mértékletességében, takarékoságában, szorgalmában, kölcsönös szeretetében, türelmességében és bátorságában van. A vallás el akarja érni, hogy a törvényhozók okosak, a bírák igazságosak, a polgárok mértékletesek, a katonák bátrak legyenek. Azért a kereszténység a legnagyobb államfenntartó és felvirágoztató tényező.

Hogy ez igazságot még egy gondolattal erősítsük, említsük meg a gonosztevéket, a bűnözést is, mely a polgárok békés együttlétét és munkáját zavarja s az állam létét veszélyezteti. A gonosztettek nem egy pillanat alatt születnek és valósulnak. A gonosztevők előbb hosszabb ideig, néha hónapokon, éveken át hordják fejükben a sötét terveket, előbb mint gondolatokat, majd mint kívánságokat, végre mint elhatározásokat; a bűnnek ezen csiráival szemben tehetetlen az állam, mert nem lát a szívekbe és a vesékbe, «de internis non indicat praetor», nincs módja azokat a lelkekben elfojtani s azokból eltávolítani. Mindentudónak kellene lennie, hogy már gyökerében üldözhesse a bűnt; ám ez nem adatott meg neki. Csak az Isten lát a szívekbe és a vesékbe, csak ő neki van tudomása a legtitkosabb tervekről s csak ő fogja majd ezekért is felelősségre vonni az embereket. Ha tehát a polgároknak zöme hisz Istenben, ha meg van győződve arról, hogy Isten mindenütt jelen van, mindenről tud, az erényt jutalmazza, a bűnt bünteti, akkor a sötét tervek fel se merülnek a lelkekben² s ha mégis

¹ «Itaque — írja Leibnitz — qui educationis aut institutionis aliorum regendae potestatem habet, iure naturae obligabitur ad mentes etiam praeclaris monitis informandas, curandumque, ut virtutis adsuetudine tanquam altera natura voluntates ad honesta ferantur. Ea tutissima praecipienda ratio est, nam ut pulchre monitum Aristotelis, plus possunt mores quam leges». Ep. ad Q. Molanum.

² A jelen idő legnagyobb német jogásza, I. Köhler, mondja: «Auch hat insbesondere die Religion einen ungeheuren sittlichen

felmerülnének ezek, a vallási gondolatok elég erősek, hogy elnyomják azokat.¹

Ellenben az állami atheizmus már csak azért is veszedelmes, mert felbátorítja a bűnt, megfosztván a törvényt minden magasabb, örökre szóló szankciójától.

Azért Plato azt mondta, hogy az állampolgároknak még vitatkozniok sem szabad Isten létezéséről. Voltaire pedig még a babonánál is károsabbnak tartja az állami atheizmust, mert, úgymond, a pogány sokszor tartózkodott a rossztól, félvén hamis isteneitől; ellenben a hitetlen nem fél. Oly szükséges az Istenben való hit, hogy Istent, ha nem léteznék, fel kellene találni. «Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer».

Hogy az erkölcsi alapot és tartalmat nélkülözni nem lehet, manapság már alig van, aki kétségbevonná;² de vannak, akik ezt a vallás nélkül is elérhetőnek tartják. Az atheus államok a független, tisztán bölcséleti etikával igyekeznek pótolni a vallást, remélvén, hogy ezzel is lehet derék, becsületes, jellemes polgárokat nevelni.

Már volt alkalmunk ezzel a reakcióval, ezzel a pogánykorba való visszaesséssel foglalkoznunk. Itt újból hangoztatjuk, hogy az erkölcsi képességeiben megfogyatkozott emberi természet nagy általánosságban magasabb segítség nélkül képtelen a jóra. «Spiritus quidem promp-

Einfluss, und diejenigen, welche dem Volke die Religion nehmen, nehmen ihm damit eines der mächtigsten Mittel im Kampfe gegen das Böse». *Moderne Rechtsprobleme*. Leipzig, 1907.

¹ A vallás sok gaztettől tényleg visszatart; hogy nem akadályoz meg minden bűnt, az ép oly kevésbé hozható fel áldásos befolyása ellen, mint nem lehet érvelni a világi törvények ellen azzal, hogy azokat sokan áthágják.

E mondását maga Voltaire oly talpraesettnek tartotta, hogy mint a «*Livre des trois imposteurs*» szerzőjéhez írt levelében említi, valósággal szerelmes volt belé.

² V. ö. Concha, *Politika*, I, 209. 1.; Fr. M. Schindler, *Soziale Frage*, 35. 1.; Dr. Jehlicska Ferenc, *Erkölc és vallás*. Bp. 1912.

tus est, caro autem infirma».¹ A vallási kinyilatkoztatás nélkül még megismerni sem tudná az ember mindazt, amit tennie kell; a megismerés pedig csak az első lépés az erkölcsi tökéletesedés útján s hozzá még nem is a legnehezebb, mert megtenni még nehezebb, mint megismerni, hogy mit kell tenni.² A régi embert a maga önzésével, rendetlen vágyaival le kell tenni; a szenvedélyeket fékezni kell. «Főddolog, mondja Goethe, hogy az ember fékezni tudja magát. Ha szabadon átengedném magam indulataimnak, vágyaimnak, érzem, hogy képes volnék úgy magamat, mint környezetemet tönkre tenni».³ Ezekkel a félelmetes lelki erőkkel szemben nem elegendő az emberi bölcsesség; kell, hogy a jámborság is segítsen a filozófiának. A régi pogány bölcs filozófiai «erényébe burkolódzott», a keresztény ember hitébe burkolódik s úgy áll ellent a rossznak. Mikor Aristippust kérdezték, mi előnye van a bölcséletnek, ő felelte: «Ha az összes törvények elvesznének, mi, bölcssek, mégis jól élnénk». Ezt, ha ugyan joggal tehette, legfeljebb az a néhány kivételesen tehetséges ember mondhatta, akiről a bölcsélet története megemlékezik; ámde az állam nemcsak egykét bölcsből áll, hanem a polgárok millióiból. Ezekből a kereszténység, ha befogadtatik, igenis tud formálni bölcseket, akik törvények nélkül is jók maradnának; de különben, a vallás segítsége nélkül az emberiség zöme barbár maradna, csak a maga romlott hajlamaira hallgatna. Ezt nemcsak szorosán vett bölcssek tudják így, hanem a legkiválóbb államférfiak is hangoztatták. «Wie

¹ Mt. 26, 42.

² «Könnyebben megtaníthatok húsz embert arra, hogy mit jó cselekedni, mint egynek lennem a húsz közül és megszívlelnem azt, amit saját magam tanítok. Az agyvelő könnyen kigondolhat törvényeket a vér számára, de a heves természet átszökik a hideg parancsolaton». Shakspeare, A vei. Kalmár.

³ Goethe, Eckermannál, Gespräche mit Goethe, 1830.

man ohne Glauben an eine geoffenbarte Religion — monda Bismarck — an Gott, der das Gute will, an einen höheren Richter und an ein zukünftiges Leben zusammen leben kann in geordneter Weise, das Seine tun und jedem das Seine lassen, begreife ich nicht».¹

Mirabeau gróf pedig így ír: «A vallás dogmái mindenképen előmozdítják az államnak s az egyénnek javát. Ismeretes dolog, hogy a vallás előírja a kormányzattal szemben a köteles tiszteletet és engedelmisséget; hogy arra nevel, hogy valamennyien testvéreknek tekintsük egymást, hogy minden időben hathatós és a földi vágyakkal ellenkező motívumokkal figyelmeztet kötelességeinkre. De ha még oly tökéletlen is volna, mint a milyen tökéletes (t. i. a keresztény kath. vallás), bizonyos, hogy még az emberek által feltalált vallások is nagyjában magukban hordták a természeti törvényt, melyet a Teremtő lelkünkbe vésett. A vallás tehát mindig legerősebb támasza volt az erkölcsöknek s ma még inkább az, mint bármikor azelőtt».²

Nyilvánvaló dolog tehát, hogy az államnak a vallás nem lehet Hekuba. Nem arról van szó, hogy az állam szerve és hordozója legyen a vallásnak, tanítója a dogmáknak s osztogatója a kegyelemnek: erre más szervezetet rendelt Isten; azonban kötelessége az egyházat tisztelni és a maga módja szerint támogatni. A vallás elleni izgatásokat meg kell tiltania, a merényleteket megakadályoznia vagy megtorolnia; és pozitív módon is segítenie

¹ 1870. Sept. 8.

Kohler József azt mondja: «Azt hitték, hogy az észbeli képességek művelésével megtettek mindent, mert azt hitték, hogy a műveltségnek fejlesztése maga megfogja szüntetni a bűnözést. Ez a legvégtetesebb balhit, mely a törvényhozást tévútra vezette. Tudni kell már egyszer, hogy a kultúra növekedésével a gonosz hajlamok nem gyengültek, hanem erősödtek». «Moderne Rechtsprobleme», 57. I.

² Mirabeau, i. m. 234. 1.

kell az egyházat a nevelés terén, templomok építésével, a vallás szolgáinak megbecsülésével és a hivatásukkal járó jogaiknak védelmével.

A mi államunk vegye tudomásul, hogy mi mindvégig meg akarunk maradni abban a szent vallásban, melynek gyökerei az Ó-szövetségben vannak, melyet az idők teljében maga Isten Fia alapított, az apostolok az egész római birodalomban hirdettek s melyet buzgó, szentéletű hittérítők hazánkba is hoztak és előző szent királyunk támogatásával egész országunkban elterjesztettek.

VI. Az állampolgárok kötelességei.

A polgárok tartsák tiszteletben az államnak fennálló törvényeit, ha azok nem ütköznek az erkölcsökbe s magasabbrangú igazságokba. Ha kifogásuk van az alkotmány szerkezete ellen, reformokat sürgethetnek, de tartózkodjanak a felforgató szándékoktól, melyek rendszeresen többet ártanak mint használnak.

Az állam közegeiben nem szabad elvből ellenséget látni; igazságos és közhasznú intézkedéseikben támogatni kell őket s a köznépet, mely ismételt visszaélések folytán el szokta veszteni az állam vezetői iránt való bizalmat, óvni kell attól, hogy e bizalmatlanság megfontolatlan cselekedetekre ragadjon.

Ne feledjük el, hogy az állam, személyünknek és vagyonunknak védelme, a jogrend létesítése által nagy hasznunkra van, azért zúgolódás nélkül fizessük meg a ránk kivetett adót, megadván így az uralkodónak, ami neki jár. Ugyanezt kell mondani a véradóról is. Jobb lenne, ha az államnak nem kellene védekeznie a szomszédok támadásaival szemben, de amíg ez a szomorú szükségesség fennáll, a polgároknak nem szabad magukat kivonniok a katonáskodás alól. Bünt követ el az állam s Isten ellen, aki ravasz fondorlatokkal ujjának le-

vágásával, betegség szerzésével vagy a meglevő betegségnek súlyosbításával ki akarja játszani az államot, mely veszély idején reászorul.

Nőnek nem való a katonáskodás, de azért az ő hősiességére, mely inkább szenvedőlegesen, a türelem alakjában nyilvánul meg, szintén szüksége van a hazának. Ő ne ragadjon fegyvert, de sírással-jajgatással ne csökkentse a férfiak hősiességszándékát, hanem inkább bátorítsa és lelkesítse őket, mikor a harcba indulnak. Mikor egy spártai asszonynak a csata után egy katona jelentette, hogy fia elesett, a derék nő azt mondta: «Nem azt kérdeztem tőled, te nyomorult, mi van a fiammal, hanem győztünk-e vagy sem». Előbb a haza érdekelte, csak aztán kérdezősködött fia után. Nálunk is vannak ilyen anyák, akik a haza érdekét a családi szempontok elébe teszik. Az első mozgósítás alkalmával egy egyszerű asszonyka e szavakkal búcsúzott el fiától: «Aztán ne sokat gondolj ránk, fiam!»

A béke idején melegen kell érdeklődni az ország ügyei iránt; választások alkalmával olyan jelölteket kell támogatni, akiknek programja a haza javára irányul. Főleg pedig teljesítse ki-ki pontosan, híven a maga hivatását; ez az igazi hazafiság, mely minden lármázó, frázisokkal dobálódzó patriotizmusnál (Hurrapatritismus, miként a németek mondják) többet ér.

VII. A feljebbvalók kötelességei.

A törvényhozók erkölcsi alapon állva igazságos törvényeket hozzanak, tiszteletben tartva az egyén, a család s az egyház jogait és számolva a régi bevett szokásokkal, a nép jellemével, múltjával hagyományával és a kor szükségleteivel.

A végrehajtó hatalom közegei erélyesen, de mindig okosan, a konkrét viszonyok tekintetbevételével szerez-

zenek érvényt a törvényeknek, pártatlanul, de azért nem egyformán járjanak el mindenkivel szemben. A hivatalnokok pontosak, lelkiismeretesek, megvesztegethetetlenek legyenek, a bírák pedig részlelhajlás nélkül osszák az igazságot és tárgyilagosan hozzák meg Ítéleteiket, nem hallgatva esetleges haragjukra, antipátiájukra, sőt politikai és világnézeti meggyőződésük sugalmazásaira sem. Teljesen igazságos csak a mindentudó és legszentebb Isten lehet; de azért az emberi igazságosságnak mindent el kell követnie, hogy ehhez az eszményi igazságossághoz közeledjék.

O) Az államok kölcsönös viszonya.

I. Az államok és nemzetek különfélesége és összhangja.¹

A mindenségnek Alkotója, aki mindenben szereti a gyönyörködtető változatosságot, az emberiséget is több csoportra, nemzetre osztotta s ezeknek mindegyikét egyenlő alaptermészet mellett különféle testi, szellemi, erkölcsi tulajdonságokkal ruházta fel. Ezzel szép kerthez tette hasonlónak nemünket, melyben a legkülönfélébb virágok pompáznak, ami mindenesetre szebb, mintha egyforma fákból álló nagy erdőséghez volnánk hasonlóak, egy óriási társaság, ugyanazon arcvonásokkal, nyelvvel, tehetségekkel. De nemcsak esztétikai szempontból szép ez a különféleség, hanem hasznos is, mert a különféle természetű népek között ezen különféleség révén nagy munkafelosztás létesülhet, mindegyik csoport, békés összhangban élve egymással, a saját módja szerint hozzájárulhat az általános művelődéshez és tökéletesedéshez.

Hogy összhang jöhessen létre, mondja Aristoteles,

¹ V. ö. Concha, Politika, I. 18. §., A nemzetek viszonya egymáshoz.

ahhoz több hang szükséges, egy nem elegendő. S amint nem kell hogy a sokféle hang disharmóniában legyen egymással, úgy a nemzetek különféleségének sem kell egyenetlenségre, gyűlölködésre vezetnie, hanem a legsebb összhangnak, együttműködésnek lehet alapja.

II. A nemzetközi jog.

Az államoknak és nemzeteknek egymáshoz való viszonyát a nemzetközi jog szabályozza. A mi jogásaink, kiknek nagy része még mindig a pozitívizmus híve s így a jog alatt csak a kikényszeríthető pozitív jogot érti, a nemzetközi jogot nem mondhatja igazi jognak. S tényleg csak természetjog az, bizonyos erkölcstörvényeknek összesége, melyeknek tiszteletbentartását földi hatalom nem garantálja. Igaza van tehát Schopenhauernek, mikor mondja: «Das Völkerrecht ist im Grunde nichts Anderes, als das Naturrecht, ...zwischen Volk und Volk, als wo es allein walten muss, weil sein stärkerer Sohn, das positive Recht, da es eines Richters und Vollstrakers bedarf, nicht sich geltend machen kann. Demgemäss besteht dasselbe in einem gewissen Grad von *Moralität* im Verkehr der Völker mit einander, dessen Aufrechterhaltung Ehrensache der Menschheit ist».*

Ha tehát adnak valamit a nemzetek, az államok és kormányaik az erkölcsre, béke fog uralkodni a földön, ha azonban erkölcsi érzékük eltompul vagy kivész, a viszályok és háborúk fúriái minden pillanatban felszabadulhatnak.

¹ «A nemzetközi jog alapján véve nem egyéb, mint a természetjog, ... a népek között, ahol egyedül kell rendelkeznie, mert erősebb fia a tételes jog, minthogy bíróra és végrehajtóra szorul, érvényesülni nem tud. Eszerint nem tekinthető másnak, mint az erkölcsőség bizonyos fokának a népek kölcsönös érintkezésében, melynek tiszteletbentartása az emberiségnek becsületbeli ügye». Schopenhauer, Wille u. Vorstellung, 4. Buch, Zur Ethik, K. 47.

A nemzetek egymáshoz való viszonyának alaptörvénye az *igazságosság*. Miként az egyéneknek, úgy a nemzeteknek is ezen elv szerint kell igazodniok: nem-nem laede, suum cuique tribue. Tiszteletben kell tartaniuk egymásnak létét, szabadságát, anyagi javait és becsületét. A legnagyobb bűn, mikor valahol valamely népre

kimondják: *non licet vos esse*. A létezés jogát minden nép a Teremtőtől kapta, tehát csak a Teremtő vehetné el. *Leben und leben lassen!* Életüknél nem kevésbé szeretik a nemzetek szabadságukat is. Miként az egyéneknek, úgy a nemzeteknek sem szabad egymást elnyomni, adófizetővé tenni, kiszipolyozni. A becsület és a népnek szellemi javai, sajátságai szintén szent és sértethetetlen dolgok s itt is áll az elv: amit magadnak nem kívánsz, másnak se tedd; amily bánásmódot elvársz másoktól, te is úgy bánjál másokkal.

A nemzetek szerződéseket is kötnek egymással; e dologban a becsületesség, őszinteség és hűség általános köteleességek.

Ezen természeti törvényeknek földi szankciója tökéletlen. Bizonyos, hogy egy nemzetet sem sértheti az Isten adta nagy erkölcsi törvényeket büntetlenül; az erőszakos, elnyomó, rabló és szerződésszegő nép már itt is bűnhődik, mert előbb-utóbb teljesen elveszti becsületét, magára vonja a többi népeknek antipátiáját, felkölti haragjukat s csak idő kérdése, mikor éri utói a nemezis. Am ne feledjük, hogy a földi szankción kívül van még egy magasabb szankció is, mely teljesen meg fog felelni a legeszményibb igazságosság követelményeinek. A külön ítéleten kívül azért szükséges egy általános ítélet is, hogy a nemzetek mint ilyenek is elvegyék kollektív, történeti erényeiknek jutalmát és bűneiknek büntetését.

III. Az államok versenye és összeütközése.

Miként egyes emberek között, úgy az államok és nemzetek között is verseny szokott kifejlődni, mely mindaddig jótékony hatású, míg a tudomány, az irodalom, a jó intézmények, a kultúrában való haladás képezi tárgyát és célját. Ez a verseny azonban más területekre is szokott átcsapni, könnyen hatalmi versengéssé, irigykedéssé és gyűlöletté fajul, ha nem párosul kellő okossággal, mértékletességgel és igazságérzettel. Így keletkeznek a népek között a viszályok s ezekből a háborúk, ¹

Verescagin festő hatalmas és megrázó képekkel ecsetelte a háborúnak borzalmait. Egyik képe egy koponya-gúlát ábrázol, elesett katonáknak beszakított, szétromcsolt koponyái, ahogy a háború után a földből előkerültek, össze vannak szedve s egy magas gúlába rakva, hasonlóan az egyiptomi pyramisokhoz. Egyes koponyák nyitott szájjal vannak festve, mert sok katona borzalmas kínjaiban ordítva halt meg s szája azután is nyitva maradt. A gúla felett varjúk és keselyűk kóvályognak.

Ma már nincs szükségünk ily képekre, hogy a háborútól megborzadjunk s tőle elidegenedjünk. Mi a valóságban látjuk a háborúnak iszonyatosságait; embertársaink, akik megcsonkítva, megnyomorítva, vakon, örülten tértek vissza a csataterrről; a feldúlt családi tűzhelyek, a síró, jajveszékélő, hirtelen öszülő feleségek, leányok, anyák, kiknek hozzátartozói elestek; az általános nyomor; az anyagi és erkölcsi értékeknek nem sejtett méretű pusztulása: mindez nagyobb erővel szól hozzánk, mint a

¹ V. ö. Concha, Politika, 93. 1.; Dr. fehlicska Ferenc, Az emberi élet a ker. erkölcsstanban, 1908; G. Pfeilschifter, Deutsche Kultur, Katholicismus u. der Weltkrieg, Freiburg im Br., 1915; Noldin, Summa theol. morális, De praeceptis, n. 451., stb.

legművészebb kép vagy költői leírás. Keresztény lelkünk mély szomorúsággal szemléli, miként nyomorítják, ölik, pusztítják egymást azok, akik egy közös égi Atyának gyermekei, tehát testvérek s következésképpen szeretniök kellene egymást. Eredetileg nem az a rendeltetésünk, hogy egymást lemészároljuk, hanem, hogy segítsük egymást földi céljainknak és örök célunknak elérésében. Azért a háborúval szemben mi is úgy érzünk, mint anyánk, az egyház, mely így könyörög Istenhez: «Dög-haláltól, éhségtől és *háborútól* ments meg Uram minket!»

Hogy viszályok ne támadjanak az államok között, tekintve az emberi természetnek gyarlóságát, nem lehet megakadályozni; de, hogy e viszályok a legdurvább, legbarbárabb módon, tűzzel-vassal, ólommal intéztessenek el, arra nincs szükség és ha mégis így történik, a legnagyobb szégyen-nyalázat és szerencsétlenség.

Már Hugó Grotius hangoztatta «De jure belli et pacis» c. nagy művében, hogy mindenekelőtt a keresztény államok és uralkodók kötelesek békés módozatokat keresni vitás ügyeik elintézésére. Ha, úgymond az első keresztények megtehették, hogy pereiknek eldöntésére a pogány hatóságok elkerülése végett saját kebelükből választottak maguknak döntő bíróságot, annál inkább kellene ezt tenni most, mikor sokkal nagyobb bajoknak elkerüléséről van szó.

IV. A háború szükségességének kérdése.

Amióta a világ fennáll, mindig voltak háborúk. A háborúnak ezen perennitásából szokás következtetni, hogy amint mindig volt, úgy lesz is mindig háború, mert a háború szükséges.

Ha így állana is a dolog, mégis meg kell állapítani, hogy nem maga az emberi természet, hanem annak megromlása teszi a háborút szükségessé. Nem a jóból, ha-

nem a rosszból ered ez az iszonyatosság; a bűnben van a gyökere s a rossz hajlamokban, melyek az ősbűnből erednek.

«Alles in der Welt lässt sich ertragen,
Nur nicht eine Reihe schöner Tagen».¹

A népek nem bírják elviselni szerencsésüket; balsorsban is gyengék, de még gyengébbek a jó szerencsében, a béke idején, mert mihelyt jól megy a dolguk, elbizakodnak, felfuvalkodnak, nem férnek a bőrükbe.² Nincs elég erkölcsi erejük, hogy fékezni tudják magukat. Azért az egész világtörténelemből elég joggal lehet kivonni a következő törvényt: a béke jólétet szül, a jólét gögöt, a gögő háborút, a háború nyomort, a nyomor alázatosságot, az alázatosság békét — és aztán da capo.

Annyi nemzet között mindig akad, mely megzavarja a többinek vagy legalább szomszédainak nyugalját.

«Es kann der Frömmste nicht in Frieden leben,
Wenn es dem bösen Nachbar nicht gefällt».³

Az egyes polgárok, ha vita támad közöttük, az illetékes bírósághoz fordulhatnak; a perben álló nemzeteknek nincs ilyen magasabb fórumuk, melynek elég tekintélye és hatalma volna, hogy a perlekedő feleket döntésüknek elfogadására szorítsák. Továbbá az egyén, ha váratlanul élete ellen támadnak, lemondhat az önvédelem jogáról, ha egyéb tekintetek nem teszik kötelességévé a védekezést; de az egész népek ezt nem tehetik meg; azoknak *kell* élniök, *kell* védekezniök. így aztán nem marad más hátra, mint az «ultima ratio», a háború. «Das Recht — mondja Bismarck — lässt sich in europäischen Streitig-

¹ Goethe, Sprüche in Reimen.

² «Magnam felicitatem conquire non possunt». Pindarus.

³ A legjámborabb ember se élhet békén,
Ha gonosz szomszédjának nem tetszik».

keiten, wo ein kompetenter Gerichtshof nicht besteht, nur durch die Bajonette geltend machen».¹ Ezt gondolta H. Grotius is, mikor mondta: «Ubi judicia deficient, incipit bellum».²

V. A háború megengedhetősége.

Háborút csak fontos és igazságos okból szabad viselni. Az uralkodók a háború előtt manifesztumot szoktak kiadni, melyben magyarázzák a népnek, hogy a hadüzenet szükséges és igazságos volt s hogy azt az ellenség okozta. Oly borzalmas következményekkel jár a hadviselés, a nép lelkében pedig oly erősen él az igazságosság érzete, hogy egy fejedelem sem mer nyilvánvalóan igazságtalan háborút kezdeni³ s azért legalább a látszatát igyekszik megadni annak, hogy lépése igazságos. Az olasz kormány p. o. nem tudta tagadni ellenünk indított hadakozásának rút indítóokát, az önzést, de legalább azt tette, hogy erre az önzésre a szentség köpenyét terítette, azt mondván róla, hogy «sacro egoismo».

Igazságos ok a hadakozásra akkor forog fenn, ha az ellenség a nemzetnek létét, szabadságát, becsületét, fon-

¹ «Európai viszályokban, ahol illetékes bíróság nincs, csak szuronyokkal lehet érvényt szerezni a jognak». 1864. júl. 22. besz.

² H. Grotius, De jure belli et pacis, 1. 2. c. 1. §. 2. n. 1.

³ «De ha ügye nem jó, magának a királynak gyülik meg a baja a számadással, majd mikor mindazok a lábszárak, karok és fejek, meiyeket a csatákban levágtak, összeforradnak az ítélet napján s mindnyájan felkiáltanak: «Itt meg itt haltunk meg!» Némelyek káromkodva, mások sebészt kiabálva, némelyek szegényül hagyott feleségeiket, fizetetlen adósságaikat, mások nevetlenül hagyott gyermekeiket. Félek, kevesen hálnak meg jámborul, akik csatában vesznek el, mert hogyan is intézkedhessenek valamiről keresztényileg, mikor minden gondjuk csak vér. No, ha már ezek az emberek gonoszul vesznek el, bizony melege lesz a királynak, hogy őket ide vezette: mert hiszen neki nem engedelmeskedni, minden alattvalói rend ellen volna». Shakspeare, V. Henrik.

tos anyagi javait fenyegeti, vagy pedig súlyos sérelmet követett el ezek ellen és nem akarja jóvátenni. Ilyen esetekben nemcsak az önvédelmi, hanem a támadó háború is jogosult. De nem szabad háborút viselni merő terjeszkedési vágyból, hiúságból, önzésből, a hegemoniára való törekvésből. Ily és hasonló motívumoknak szebb neveket is szoktak adni, p. o. Bluntschli «a szükséges haladás jogos kívánalmait» is a háborút igazoló okok közé sorozza; ha ilyen frázisok alatt erkölcstelen tartalom rejtőzik, fegyvert ragadni nem szabad.

VI. Jog és erkölcs a háború folyamán.

Ha már semmiképen nem lehet elkerülni a háborút, legalább csökkenteni kell a borzalmait. A nemzetek már a múlt tapasztalataiból is tudják, mily nehéz tiszteletben tartani a nemzetközi jog előírásait, mikor a háború a szenvedélyeket felszabadította; azért már előre, a béke idején igyekeznek bizonyos közös megállapodásokkal mintegy biztosítani magukat, hogy a teljes barbarizmusba vissza ne essenek.

Így keletkeztek a genfi konvenciónak (1867) és később a hágai konferenciának (1899) háborús szabályai, melyek mind abból az alapgondolatból indulnak ki, hogy a háborúnak célja nem az, hogy egymást kiirtsák és hogy minden kegyetlenség, durvaság, pusztítás, ami a háború céljának eléréséhez nem szükséges, küszöböltesék ki.

Már maga a természetjog is követeli s a nemzetközi megállapodások részletezik, hogy a nemzetek a háborúban csak rendes és egyenruhájáról felismerhető katonaságot használjanak fel; a nem kombattáns embereket, gyermekeket, nőket, aggodat nem szabad bántalmazni, nyílt városokat nem szabad összelövéldözni. Minthogy az ellenséges hadsereget csak ártalmatlanná

kell tenni, nem pedig kínozni, a mérgezett s egyéb kízó lövegeknek használata tilos; az ellenséget, aki megadta magát, nem szabad megölni; a hadifoglyokkal ember-ségesen kell bánni, nem szabad őket rabszolgákká tenni, a békekötés után pedig haza kell őket bocsátani.¹

A háború terjedelmét is, amennyire csak lehet, meg kell szorítani; a semlegeseknek jogait tiszteletben kell tartani, viszont tőlük is megkívántatik, hogy semlegességüket becsületesen őrizték meg.

Ugyanez áll a hadviselésnek időbeli tartamára nézve is. Mikor a háború célja el van érve, bűn azt tovább nyújtani. Mihelyt csak lehetséges, ki kell békülni; a győztes félnek emberséget és nagylelkúséget kell mutatnia a legyőzötttel szemben s a kibékülés legyen őszinte, szívből jövő.

Tehát nem áll az, hogy «Mars exlex». A háborúnak is megvannak a maga törvényei; igaz, hogy miként a jelen háború is mutatja, a nemzetközi megállapodásokat igen sok esetben nem tartották tiszteletben, de azért sok tekintetben mégis érvényesültek azok és jótékony hatással voltak. A bűnösök titkolni igyekeztek visszaéléseiket, letagadták azokat, restelték és legalább rendszert nem csináltak belőlük.

VII. A háború és az isteni Gondviselés.

A háború dicsőítői közül legnevezetesebb volt Moltke német hadvezér, akinek szavait sokszor idézik: «Der ewige Friede ist ein Traum, und nicht einmal ein schöner, und der Krieg ein Glied in Gottes Weltordnung. In ihm entfalten sich die edelsten Tugenden des Menschen, Mut und Entsagung, Pflichttreue und Opferwilligkeit mit

¹ A pogány népeknél, melyeket a kereszténység még meg nem szelídített, mindennek az ellenkezője történt. Vale victis!

Einsetzung des Lebens. Ohne den Krieg würde die Welt in Materialismus versumpfen».¹

Hogy mennyiben tartozik a háború Istennek nagy világtervébe, röviden és jól mondja meg Shakspere:

Ó háború, a pokol szülöttje, te,
Eszközül használva az Ég haragjától!²

Isten nem akarja a háborút, miként a bűnt sem akarja, de mint keserű orvosságot megengedi a szép, békés szóra nem hallgató romlott emberiségnek gyógyítására. S e célt el is éri az isteni Gondviselés. A háború folyamán minden országban észlelhető volt a még teljesen meg nem romlott embereknek vallási felelőssége. A világ nagy szépségeivel, kellemeivel, fejlett anyagi kultúrájával túlságosan magához láncolta a rövidlátó, a halálról oly könnyen megfélelmezhető embereket. Hányszor, de hányszor figyelmeztette az evangélium az egyeseket és a népeket, hogy e föld, bármennyire megszépítsük, is, nem teheti boldoggá szívünket; hogy mindenekelőtt Isten országát keressük, annak magasabbrangú, örök, tiszta boldogságát: az emberek nagyrészt süketek maradtak e tanításokkal szemben; azért volt szükség ily szemléltető oktatásra, a világ csúnya és gyenge oldalainak bemutatására, hogy kiábránduljanak abból, ami véges és mulandó s újból forduljunk az örökkévaló javak felé. Már sz. Ágoston mondja, hogy ezen világias felfogás miatt sem lehet állandó a béke: «Quid si tranquillitas esset mundus? Formoso quomodo haereres, qui

¹ «Az örök béke nem más, mint álom, még pedig nem is szép álom, a háború pedig az Isten világtrendjének egyik tagja. Benne érvényre jutnak az ember legnemesebb erényei: bátorság és lemondás, kötelességtudás és áldozatkészség, az élet odaadásával. Háború nélkül az anyagiasságnak posványába süllyedneavilág». Bluntschlihoz írt egyik lev. 1880. dec.

² VI. Henrik.

sic amplecteris foedum? Flores eius quomodo colligeres, qui ab spinis non rovocas manum?»¹

Számtalan lélek tért a háború csapásai alatt okosabb gondolatokra, a földről az ég felé emelte elméjét és érzelmeit s e változás tényleg a háború némi jó hatásai közé tartozik.

Ide tartozik az igazságérzetnek felébredése is, mely béke idején el szokott gyengülni. Ma a legcinikusabb emberek is folyton emlegetik az igazságosságot; ők is érzik, hogy szükség volna egy magasabb tekintélyre, mely az örök igazságosság nevében békét teremtené az önző ellenfelek között.

Az öldöklés mellett látjuk a felebaráti szeretetnek fellángolását is, az áldozatkészséget, az összetartozandóság megnyilvánulását. Béke idején nem mindenki hallgat a szeretet nagy parancsolatára; nem mindenkin fog az a tűz, melyet Isten Fia a világra hozott s meggyújtani, nagy lángra lobbantani akar. «*Mivelhogyan elterjedt a gonoszság, soknak meghűlt a szeretete*».² Most, a közös szenvedés ezen a bajon is segít, érzékenyebbé, teszi a szíveket egymás iránt és az irgalmasságnak annyi cselekedetére serkent, amennyi békés időben nem történik.

Ámde erényeknek háború nélkül is virulniok kellene; az igazi vallásosságnak nem volna szabad ily világfel fordulásra várnia; azért ezen örvendetes jelenségek közül, melyeken annyi iszonyatosság között örömmel pihen meg szemünk, még sem lehet következtetni arra, hogy a háború mindenképen szükséges.

¹ Az emberek bajaival, rütságaival is túlságosan szeretik e múlt világot, akarja mondani sz. Ágoston; mi lenne hát, ha a bajok megszűnnének, ha háború nem volna? «Hát ha nyugodt volna a világ (hogy ragaszkodnál hozzá!). Hogy ölelnéd át a szépet, aki a csúnyát így kebledre szorítod? Mily mohón tépnéd virágait, aki tuskéitől sem irtózol?» Serm. 254.

² Mt. 24, 12.

Bár némi jó következményei is vannak a háborúnak, mi mégis azt hisszük, hogy több rosszat okoz, mint jót. A háború először is óriási emberpazarlás, mégpedig annál végzetesebb, mert a javát, a legalkalmasabb, legépebb és legtehetségesebb fiatalságot pusztítja el. E veszteséghez hozzájárul az anyagi kulturáknak nagymérvű pusztulása; műemlékek, a szobrászat, festészet, építészet remeke, alkotásai mennek tönkre, milliárdokra menő javak süllyednek a tenger fenekére. Ennél még rosszabb az erkölcsi elvadulás, mely a háborútól elválaszthatatlan, a nemi kicsapongás, a vagyon és személy elleni büntetteknek nagy sokasága, a sok csalás, becstelen vagyonszerzés, melyre a háború alkalmat ad és kísért. A szeretet megfogyatkozik, a népeknek kölcsönös gyűlölködése mélyebb és általánosabb lesz; sok család felbomlik, számtalan gyermek árva lesz és elzüllik; sok szülő és feleség belehal a bánatába, megőrül, kétségbeesik, öngyilkos lesz. Nem ok nélkül mondta tehát XIV. Lajos király a maga utódjának: «Túlságosan szerettem a háborút; ebben ne utánozzál». Mária Terézia pedig, mikor haldoklott, remegve kért Istentől bocsánatot mindama háborúkért, melyeket elegendő ok nélkül viselt.

Mint hogy ezek a bajok a jelen háborúval reánk is szakadtak, nem marad más hátra, mint csökkenteni őket és helyrehozni mindent, ami helyrehozható.

A legnagyobb és leggyászosabb baj, ha a háborúnak borzalmai miatt embertársaink hitükben is megzavarodnak, sőt hajótörést szenvednek. A háború kezdetén egy úriasszonyt láttam átmenni a Városligeten, körülvéve egy csoport kíváncsi embertől. Az asszony keservesen jajveszékelt és többször ismételte, az ég felé mutatva: «Nincs ott fenn senki, nincs ott Isten; mert ha volna, nem engedte volna meg a háborút».

Bizonyos, hogy a háború borzalmas titok, sok tekintetben érthetetlen. Am nem szabad miatta megbotrán-

köznünk az Isteni Gondviselésben. Istennek műve, ez a nagy világ, bámulatraméltó remekmű; a természetben „és a természetfeletti világban, amennyiben ebbe a kinyilatkoztatás útján bepillantunk, Isten mérhetetlen bölcsességének, jóságának, igazságosságának és irgalmának jeleit és bizonyságait tapasztaljuk. Így kell tehát gondolkodnunk: Ha Isten oly bölcs, jó és irgalmas mindabban, amit értek, bizonyos, hogy nem ok nélkül engedi meg azt sem, amit nem értek, és ha valamikor megtudom ezen titoknak a nyitját is, ki fog derülni ezekből is az ő végtelen bölcsesége és jósága.

Így kell gondolkodnunk a háború kimeneteléről is. Itt a legnagyobb óvatosság van helyén. Amint hajdan az istenítéleteknél, a párbajoknál, úgy most a háborúban is nehezen lehet kitanulmányozni az Istennek beavatkozását, a jog és igazság mellé való állását. Montaigne is nagy szerénységre int ez ügyben s a Szentírás szavaira hivatkozik: «*Quis hominum potest scire consilium Dei? aut quis poterit cogitare quid velit Dominus?*»²

Azokat, kiket a háború nagyon sújtott, vegyük körül a legnagyobb szeretettel. Támogassuk őket anyagi segítséggel, legfőképpen pedig vezessük be lelkükbe a keresztény hitnek vigasztaló erejét. A régi pogány bölcsék «erényükbe burkolódtak» s úgy viselték az élet bajait; burkolódzanak szegény embertársaink a keresztény türelem erényébe; vegyék fel keresztjüket és kövessék Krisztust, aki szenvedésével egy jobb hazát szerzett nekünk, melynek kimondhatatlan boldogságában el fogjuk majd felejteni ennek a rövidke földi létnek keserveit. A teknősbékán átmehet a legnagyobb teherkocsi, anélkül, hogy összezúzná, mert nagyon erős a teknője, mint va-

¹ Montaigne, *Essais*, «*Qu'il faut sobrement se méler de juger des ordonnances divines*».

² Sap. 9, 13.

lami vértzet, körülveszi és védi; ily erős vértzet a keresztény türelem is, melyet magunkra kell öltönnünk, hogy az életnek teherkocsija össze ne roppantson.

Igen nagy bajnak tartom azt is, hogy a gyűlölet, melyet a háború szít, nagyban fogja akadályozni az emberiségnek egybeolvadását abban a szeretetben, melyet az Úr Jézus jött meggyújtani e földre. Ellenségeinknek több rendbeli galádságai, egyik szövetségesünknek rút árulása, a semlegeseknek szemérmetlen önzése és lesben állása, hogy arra vessék magukat, aki gyengébbnek bizonyul: mindez mélyebbre ássa az érzelmi elválasztó árkokat, sőt «alimenta misantropiae», arra is alkalmas, hogy elhidegüljünk az egész emberi nem iránt, mely oly tökéletlennek bizonyult. E veszedelemmel szemben résen kell lennünk; míg e szomorú jelenségeket szemléljük, sohasem szabad megfélekedoznunk nemünknek szép oldalairól, melyeket a háború sem tudott eltüntetni. Ne feledjük, hogy a tökéletesedésnek útja nehéz és hosszú; nem csoda, hogy ez útnak még csak a kezdetén vagyunk. Ne feledjük, hogy magunkban hordjuk az állatot, mely őszülein büne folytán nagy erőre kapott bennünk és olykor-olykor nagyon kimutatja rút ábrázatát. Bocsássuk meg nemünknek: «ignoscendum est generi humano». (Seneca).

A kulturjavak tekintetében Pénélopéhoz vagyunk hasonlók; amit a béke idején alkottunk, a háborúban leromboljuk. De mégsem egészen; a legtöbb kulturvív-mány megmarad és megmarad a tudomány, az ügyesség, a művészet, melynek az elpusztult javak létüket köszönheték. Ezen tudomány és ügyesség segítségével a béke helyreálltával helyreüthetünk mindent s a meglévő alapokon tovább építhetünk.

VIII. A béke.

E könyv a nagy világháborúnak amaz időpontjában íródik, mikor a nemzetek két évi kölcsönös öldöklés után végre komolyan belátják, hogy elég volt a vérből. Mindenki hön óhajtja a békét, melyet most már, mint az elvesztett egészséget szokás, mindenki becsül, mely a maga áldásaival «föülhalad minden értelmet», «exsuperat omnem sensum».¹

Békét az Isten, civódást az ördög szereti, tartja joggal a magyar közmondás, mert a Szentírás is a béke Istenének nevezi a Mindenhatót: «Non enim est Deus dissensionis, sed pacis».² Mi is azt mondjuk tehát: békét, békét!

Ám a multakon okulva, meg kell jegyeznünk, hogy ezentúl a békében másként kell viselkednünk. A tartós békének is megvannak a maga veszedelmei és árnyoldalai. A történelem azt bizonyítja, hogy az emberek, ha sokáig jól megy a soruk, elbizakodnak, túlságosan megszeretik a földi javakat, elmerülnek a testi élvezetekben. Abéke rendszerint epikureizmusra vezet, ez pedig kegyetlenséget, cinizmust és vallástalanságot szül. A kultúra, nevezetesen annak anyagi része fejlődik, de csak azért, hogy jobban és teljesebben kielégítse az emberek élvezetvágyát, mely a békében látszólag finomabb formákat ölt, a valóságban pedig egyre jobban eldurvul és kilép a természetes mederből, perverz, természetellenes lesz. Mihelyt nem kell a külső ellenség ellen harcolni, az emberek egymásnak esnek neki és új harcok fejlődnek a pénzért, a rangért, a dicsőségért; az erény helyébe a gög, a pénzvág és a fajtalanság lép.³

¹ Philipp. 4, 7_v

² I. Cor. 14. És: «Pacem habete inter vos», Me. 9.; «Beau pacifici, quoniam filii Dei vocabunturu, Mt. 5.

³ Alexander Bernát ezt írja egy háborús cikkében: «Ez a mi

Tél idején oly szelíd lesz a szarvas és az őz, hogy bejön a faluba, de nyáron, mikor jól megy a dolga, messze elszalad és kerüli az embereket. Így teszünk mi is; a háború bajai és szenvedései között megtöltjük a templomokat és imádkozunk Istenhez, mihelyt azonban a háború sötét felhői eltűntek az égboltról, újból eltávolodunk Istentől; a vallásosság helyét a közömbösség s a hitetlenség foglalja el.

Azt mondjuk talán, hogy e veszedelmek miatt nem kell a béke? Inkább örökké dúljon a háború? Dehogyan; csak emlékeztetni akarunk az elkövetkezendő békének fenyegető veszedelmeire és már most szólítunk fel mindenkit, hogy e veszedelmekkel szemben önmagát is és embertársait is, amennyire *tőle* függ, felvértezze.

IX. Az örök béke.

Azok a nemes lelkek, akik a háborútól végképen megundorodtak, nemcsak a béke, hanem az *örök béke* után vágyódnak; háborút vezetnek a háború ellen; arra törekeshnek, hogy a háború épen úgy tűnjék el, amint eltűnt a rabszolgaság vagy a gyermekkítétel s amint remélhetőleg a párbaj is el fog tűnni. Ezek az úgynevezett pacifisták, akik remélik, hogy a kardokból végképen ekevasat fognak kovácsolni, a puskák és az ágyúk a múzeumokba fognak kerülni, mint a hajdani kínozóeszközök; szóval hogy eljön az örök békének aranykora, mikor azt lehet majd énekelni:

«Militis in galea nidum fecere columbae».

Bármennyire is dicséretjük a pacifistáknak nemes szándékait, bármennyire is óhajtandó az örök béke, op-

társadalmunk minden tekintetben igazán közel állott a sodomaihoz és gomorrhaihoz». B. H. 1916. márc. 2.

timizmusukat mégsem tudjuk egészen osztani. Hogy az örök béke megvalósítható legyen, ahhoz az emberiség-egészének alapos és általános erkölcsi újjászületésére volna szükség, még pedig oly nagyfokúra, hogy az egyének és a nemzetek, mint ilyenek, nemcsak elég jó, hanem tökéletes keresztények is legyenek. Erre pedig, sajnos, nincs kilátás. Egyeseknek vagy sokaknak magasfokú tökéletessége itt nem segít. A javulásnak általánosnak kellene lennie; kellene, hogy mindenki és minden nemzet lelkiismereti kötelességének tartsa tiszteletben tartani az igazságosságot s a kölcsönös szeretetet; kellene, hogy egyének és nemzetek megfékezzék önzésüket és rossz hajlamaikat; kellene, hogy a régi ellenszenvék és bosszúk megszűnjenek; oly szilárd erényre volna szükség, mely helyt tudna állani mindazokkal a kísértésekkel szemben, melyek a határkérdésekből, az ellentétes gazdasági érdekekből, a népesség különböző sűrűségéből, a földeknek nem egyforma termékenységéből, a bevándorlásból és hasonló okokból minduntalan keletkeznek.

Hol vagyunk mi ettől az eszményi állapottól!

Tekintetbe kell venni azt is, hogy a különböző nemzetek kulturfoka is különböző; hogy egyik gyorsabban, másik lassabban fejlődik s hogy e különbségekből szintén súrlódások, viszályok, összetűzések támadhatnak. A jövőben is úgy lesz, hogy szétszórt nemzetiségek igyekezni fognak egy egészé tömörülni; kereskedelemre hajló és vágyó népek a jövőben is fognak tengerpartokat követelni; a jövőben is fognak akadni népek és államok, melyek féltékenységből, irigységből vagy önzésből másokat akadályozni fognak fejlődésükben, gazdasági és kereskedelmi vállalkozásaikban: mindezen kérdések megoldása csak úgy lehetséges, ha a jelen nemzetközi viszonyok és elhatárolások megváltoztatnak.

Leibnitz, mikor tudomást szerzett St. Pierre abbénak az örök békére vonatkozó tervezetéről, mélabúsan

megjegyezte, hogy mint temető-felirat szerepelhet ugyan a «pax perpétua», mert a holtak nem verekszenek, de az élők más természetűek. «Je me souviens de la devise d'un cimetière, ave ce mot: pax perpétua; car les morts ne se battent point: mais les vivants sont d'une autre humeur: et les plus puissants ne respectent gueres les tribunaux».i

A pacifisták nemzetközi döntőbírósgot sürgetnek, mely, mint legfelsőbb fórum, kötelező módon eldöntené a viszálykodó államoknak peres ügyeit, melyeket ezek minden esetben előterjeszteni volnának kötelesek. Mint Leibnitz is megjegyzi, a legerősebbek nem hajlandók respektálni az ilyen bírósági végzéseket; bizonyos, hogy a jól felfegyverzett nemzet, ha látja, hogy a nemzetközi bíróságnak döntése reá nézve nem előnyös, mindig talál módot arra, hogy másokkal titokban szövetkezve, ezen bíróság végzésétől a kardra appelláljon.

Midőn ezen aggodalmainknak szomorú szívvel kifejezést adunk, nem hallgathatjuk el azt a vigasztaló momentumot, hogy komoly és jó férfiaknak komoly igyekezete eddig még sohasem volt egészen meddő; a pacifistáké nem lesz az, sőt már eddig sem volt.

A genfi konvenció s az ismételt hágai nemzetközi békekonferenciák (1864, 1870, 1874, 1907), melyek a békebarátok dicséretes buzgólkodása folytán ezen nagy problémával foglalkoztak, az örök békét megvalósítani ugyan képesek nem voltak, de azért sokat tettek a háború borzalmainak enyhítésére. Ezen a téren a possibilizmus álláspontjára kell helyezkedni; ha az egész nagy cél nem érhető el, meg kell elégedni a részlet-sikerekkel is. A pacifizmusnak köszönhetőek azok az emberséges szabályok, melyeket az érdekelt nemzetek a beteg- és sebesültszállító hajóknak és a kórházaknak, valamint a

¹ Leibnitz, Lettre a Mr. Grimarest, 1712. jún. 4.

kórházak személyzetének és orvosi felszerelésének sérthetetlenségére nézve hoztak és elfogadtak; üdvös intézkedések történtek a hadifoglyokra és a parlamenterekre, a kémekre, a kapitulációkra és a fegyverszünetre, valamint a lövegeknek minőségére nézve is. Mindez abból az alapelvből kiindulva történt, hogy a hadi eszközöknek felhasználása, mint sajnálatos baj, a szükséges minimumra redukáltassék.

Ha tehát nem is lehet örökre kizárni a háborút, a jövőben is sokat lehet még tenni megszelídítése érdekében, főleg ha már a béke idején is megfelelő gond fordítatik a katonaságnak komoly fegyelmezésére s úgy a hadseregnek, mint az egész nemzeteknek vallás-erkölcsi nevelésére.

Íme tehát, mint minden egyébben, úgy ebben is nemcsak kívánatosnak, hanem lehetségesnek is tartjuk a jobb felé való haladást. Ebben is *melioristák* vagyunk; az optimizmusnak csak a sírontúli örök *házában* van helye.

TARTALOM.

Előszó	3
--------------	---

A nagy emberi társadalom.

A) Az igazságosság.

Az igazságosság és az igazságtalanság általában	5
I. Mások életének tiszteletben tartása	6
1. A gyilkosság. — 2. Az euthanasia. — 3. A jogos önvédelem. — 4. A halálbüntetés. — 5. A politikai gyilkosság. — 6. A párbaj.....	9-15
II. Mások szabadságának tiszteletben tartása	13
1. A rabszolgaság. — 2. A jobbágység. — 3. A fehér rabszolgaság	18-20
III. Mások értelmiségének tiszteletben tartása	21
1. A hazugság — 2. A nagyítás és az általánosítás. — 3. A hamis beállítás. — 4. A hazug viselkedés. — 5. A föllentés és az elhallgatás	21-25
IV. Mások jó hírnevének tiszteletben tartása	28
1. A rágalom. — 2. A megszólás. — 3. Az irónia.....	28-30
V. Mások vagyonának tiszteletben tartása.....	31
A lopás és annak különféle fajtái	31
Függelék. Az igazságosság erényének családja	33
1. A hűség. — 2. A titoktartás. — 3. A méltányosság. — 4. A háladatosság. — 5. Az udvariasság. — 6. A tapintat és a gyengédség.— 7. A pontosság	33-38

B) A felebaráti szeretet.

A szeretet és az igazságosság	39
A nagy parancsolat.....	40
I. A szeretet teendői mások élete és egészsége körül	42
1. A higiéné általában. — 2. A táplálkozás. — 3. Az alkoholizmus	42-45
II. A szeretet teendői mások szabadsága körül.....	48
1. A külső szabadság védelme. — 2. A benső szabadság	

védelve: a) A vallási belviszonyok. b) A mammonizmus. —	
c) Az erotikus elvadulás. — d) Az ascendizmus. — e) Az	
utánzás. — f) A demagógia és a sajtó	48-58
III. A szeretet teendői mások értelmisége körül	60
1. A műveltség. — 2. A műveltség és a vallásosság. —	
3. A félműveltség	60-63
IV. A szeretetnek teendői mások jó hírneve körül	64
1. A hirnév védelme. — 2. A dicsőség	64-65
V. A szeretet teendői mások vagyona körül	67
1. Védelem a paraziták ellen. — 2. A munka és a szorga-	
lom. — 3. A takarékoság. — 4. A rendszeret. — 5. Az	
anyagi segélyezés. — 6. A gazdasági ismeretek terjesztése	67-70
Függelék. A szeretet elleni bűnök.....	71
1. Az önzés és a kegyetlenség. — 2. Az embergyűlölet. —	
3. La Rochefoucauld. — 4. Az irigység	71-78

Kisebbségi társaságok a nagy emberi társadalomban.

A) A család.

A családnak erkölcsi és társadalmi fontossága.....	80
I. A házasság	81
1. Az egynejlőség. — 2. A felbonthatatlanság. — 3. A hit-	
vestársaknak kölcsönös viszonya. — 4. A feminizmus. —	
5. Készület a házasságra	81-86
II. A szülők jogai és kötelességei	87
III. A gyermekek kötelességei	88
IV. A testvéri és rokoni viszony	89
V. A cselédség	89
VI. A coelibátus	91
VII. A családi élet és a prostitúció	91

B) A társas élet.

A társalgás	94
1. A közlékenység, zárkózottság és bőbeszédűség. — 2. A tü-	
relmesség; türelmetlenség és szolgálalkúság. — 3. A jó és a	
rossz eszprit. — 4. A barátság	95-101

C) A társadalom és a gazdasági élet.

L A vagyon és a magántulajdon	102
1. A vagyon. — 2. A magántulajdon	102-104
JII. A gazdálkodás és a társadalmi rend.....	106
1. A munkafelosztás. — 2. A társadalom rétegei.....	106-107

Az ökonómia és az etika általában	108
TTA gazdasági tevékenység rehabilitációja. — 2. Az önzés az ökonómiában. — 3. A lex minimi.....	108-110
III. Erkölcs a termelésben.....	111
1. A természet és az ember. — 2. A munka, <i>a)</i> Izom-munka és szellemi munka. — <i>b)</i> Saint Simon parabolája a herékről. — <i>c)</i> A parazitizmus. — 3. A tőke. — 4. A gépek.....	111-123
IV. Erkölcs a forgalomban	125
1. A kereskedelem. — 2. A pénz	125-126
V. Erkölcs az elosztásban	127
1. A vagyoneelosztás problémája. — 2. Főszempontok az elosztásnál. — 3. A vagyoneosztás irányító elvei. — 4. Aföldművelők jövedelme és sorsa. — 5. A tőkés részesedése; a kamat. — 6. A vállalkozó nyeresége. — 7. A munkás részesedése; a munkabér. — 8. A kisipar részesedése. — 9. Jegyzet. Nemcsak kenyérrrel él az ember	127-141
VI. Erkölcs a fogyasztásban	142
1. A fogyasztás kérdése. — 2. A takarékos fogyasztás. — 3. A pazarlás és a luxus. — 4. A luxus.....	142-143
D) Gazdasági és társadalmi elméletek.	
I. A keresztény középkor felfogása.....	146
1. Becsület a gazdálkodásban. — 2. A túlságos állami beavatkozás	146-147
II. A társadalmi és gazdasági antimoralizmus. Mandeville	149
1. «A bűn hasznos, az erény káros.» — 2. Mandeville tanának bírálata, <i>a)</i> A kereszténység és a stoicizmus. <i>b)</i> Hasznos-e a bűn? <i>c)</i> Az erény apológiája.....	149-155
III. A liberalizmus. Smith Ádám	157
1. Smith Ádám gazdasági Naturalizmusa, optimizmusa, szabadelvűsége, individualizmusa és amoralizmusa. — 2. A gazdasági liberalizmus bírálata: <i>a)</i> Túlzott bizalom az emberi ösztönök és szenvedélyek iránt, <i>b)</i> A Smith-féle optimizmusnak alaptalansága, <i>c)</i> A laissez faire önmagában és gyümölcseiben, <i>d)</i> Az egyén gyarlósága, <i>e)</i> A gazdasági élet etizálása	157-167
IV. A szocializmus. Marx Károly	168
1. Naturalizmus és amoralizmus Marxnál, a Marx-féle pessimizmus, a szocializmus, a szocialista kényszer, Marx optimizmusa. — 2. A szocializmus bírálata: <i>a)</i> A szocializmus és az erkölcsi tényező, <i>b)</i> A kommunista termelés, forgalom, elosztás és fogyasztás hibái, <i>c)</i> A kommunizmus és a szabadság, <i>d)</i> Marx sötét előrelátása, <i>e)</i> A szocialista optimizmus alaptalansága, <i>f)</i> A szocializmus és a kereszténység.....	168-187
V. A keresztény szolidarizmus.....	189

1. Az erkölcs és a természetfeletti elem a társadalomban és a gazdaságban. — 2. A szolidaritás. — 3. A szolidaritás és a rend. — 4. A meliorizmus.....	189-197
--	---------

E) A népesedési kérdés és az erkölcs.

I. A népességi állapotok	201
1. A sűrű népesség előnyei. — 2. A túlnépesedés. — 3. Az urbanizmus. — 4. Az elnéptelenedés	201-206
IIA népesedési elméletek	207
1. A népesedési optimizmus. — 2. Malthus Róbert pessimizmusa. — 3. Malthus tanának bírálata. — 4. Az új-malthusi tan és gyakorlat— 5. A neomalthusianizmusnak bírálata	207-219

F) Az állam.

I. Az állam keletkezése és célja.....	224
II. A központi állami hatalom.....	227
III. Az alkotmány	228
1. Az abszolút monarchia. — 2. Az alkotmányos monarchia. - 3. A köztársaság	228-231
IV. A politika és az erkölcs	231
1. A macchiavellizmus. — 2. A politikai erkölcstelenségnek bírálata	231-235
V. Az állam feladatai	241
1. A külső és a benső biztonság. — 2. Az állam és a gazdasági élet. — 3. Az állam és a közegészség. — 4. Az állam és a közművelődés. — 5. Az állam és a vallás.....	241—253
VI. Az állampolgárok kötelességei	258
VII. A feljebbvalók kötelességei	259

G) Az államok kölcsönös viszonya.

I. Az államok és a nemzetek különfélesége és összhangja	260
II. A nemzetközi jog.....	261
III. Az államok versenye és összeütközése	263
IV. A háború szükségességének kérdése.....	264
V. A háború megengedhetősége	266
VI. Jog és erkölcs a háború folyamán	267
VII. A háború és az isteni Gondviselés	268
VIII. A béke	274
IX. Az örök béke.....	275